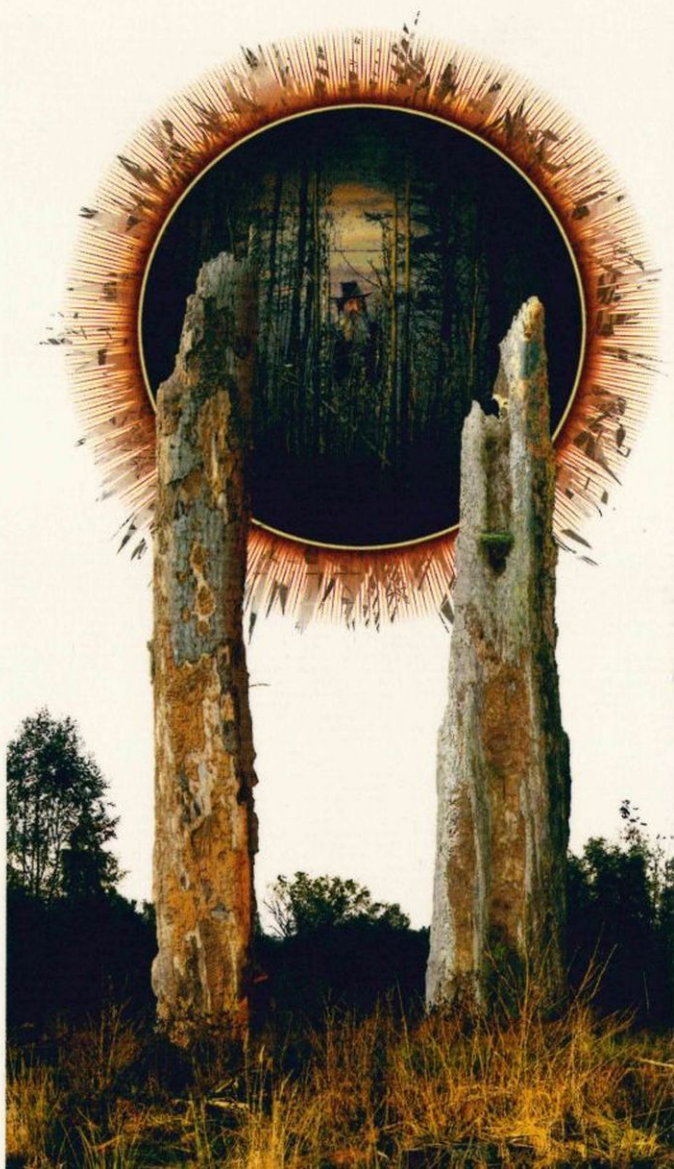

GENOCIDAS

LIETUVOS GYVENTOJŲ GENOCIDO IR REZISTENCIJOS TYRIMO CENTRAS

REZISTENCIJA

2014 2(36)

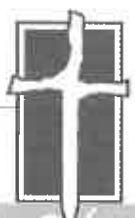
ISSN 1392-3463

**GENOCIDAS IR
REZISTENCIJA**

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA

2014 2(36)

LIETUVOS
GYVENTOJŲ
GENOCIDO IR
REZISTENCIJOS
TYRIMO
CENTRAS

VILNIUS 2014

Redakcijos kolegija:

Vyriausiasis redaktorius

dr. ARŪNAS BUBNYS

Nariai:

KĘSTUTIS K. GIRNIUS (Vilniaus universitetas)

ALGIRDAS JAKUBČIONIS (Vilniaus universitetas)

KÄRLIS KANGERIS (Stokholmo universiteto Baltijos studijų departamentas, Švedija)

ANTANAS KULAKAUSKAS (Mykolo Romerio universitetas)

BRONIUS MAKKAUSKAS (Lietuvių katalikų mokslo akademija)

HEINRIHS STRODS (Latvijos okupacijos muziejus, Latvijos universitetas)

SAULIUS A. SUŽIEDĖLIS (Milersvilio universitetas, JAV)

JOACHIM TAUBER (Nordost institutas Liuneburge, Vokietija)

ANTANAS TYLA (Lietuvos istorijos institutas)

VYTAUTAS TININIS (Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras)

LIUDAS TRUSKA (Lietuvos edukologijos universitetas)

Turiny – Contents

STRAIPSNIAI – ARTICLES

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m.: ideologiniai gniaužtai mokytojams,
1917 m. bolševikų perversmo metinių minėjimas Šakių apskrities mokyklose (2) 7

Alfredas Rukšėnas

Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį 28
Annihilation of the Jewish Community of Kretinga in Summer and Autumn 1941 52

Vytautas Tininis

Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių Šiaulių lageris Nr. 294 (1945–1948 m.) 53
Šiauliai Labour Camp No. 294 of Prisoners of War of Germany and its Allies
(1945–1948) 74

UŽSIENIO ISTORIKŲ DARBAI – FOREIGN HISTORIANS WORKS

Pirkko Kanervo

Molotovo–Ribbentropo paktas: *Liebe war es nie* 75

Dr. Sara Ginaitė

Istorija ir asmeniniai išgyvenimai: Holokausto pradžia Lietuvoje 89

ATMINTIS – MEMORY

Aleksandras Vitkus, Chaimas Bargmanas

Salantų valsčiaus žydų žūtis 94

KRONIKA – CRONICALS 112

KNYGOS – BOOKS

Rimantas Stankevičius, Sara Ginaitė-Rubinsonienė

Sugrįžimas į Kauno getą po septynių dešimtmečių 125

ATMINTINOS DATOS – MEMORABLE DATES 138

MŪSŲ AUTORIAI – OUR AUTHORS 143

Stanislovas Buchaveckas

Mokyklos sovietizavimas 1940–1941 m.: ideologiniai gniaužtai mokytojams, 1917 m. bolševikų perversmo metinių minėjimas Šakių apskrities mokyklose (2)

Pirmojoje straipsnio dalyje¹ buvo glaustai pateikta Lietuvos bendrojo lavinimo mokyklos sovietizavimo 1940 m. vasarą ir rudenį schema (įvadas ir tyrimo bendrybės) ir pradėta supažindinti su Šakių apskrities mokyklose (daugiausia Sintautų valsčiuje) vykdyta vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties minėjimo daugiadiene ideologine kampanija. Antrojoje straipsnio dalyje pateikiama archyvinė faktografinė medžiaga daugiausia iš Lietuvos centrinio valstybės archyvo (toliau – LCVA), susijusi su kitomis Šakių apskrities pradžios mokyklomis. Glaustai įvertinama padėtis, į kurią pateko mokytojai, atsidūrę vadinamojo Šakių apkomo² bei apskrities ir valsčių vykdomosios valdžios struktūras suformavusių vietos bolševikų (komunistų), komjaunuolių ir kitų kolaborantų priežiūroje, kuri pasireiškė siunčiamais raštais (neretai net nederinant su apskrities pradžios mokyklų inspekcija), įvairiomis instrukcijomis (raštu ar žodžiu) ir joms išdėstyti organizuojamais pasitarimais, netikėtais apsilankymais mokykloje pamokų metu ir pan. Šiame straipsnyje šalia sąvokų

„sovietų(-inis)“ ar „komunistų(-inis)“ taip pat vartojamas žodis „bolševikai“, juolab kad Lietuvos Respubliką 1940 m. birželį okupavo SSRS bolševikai, o Lietuvos komunistai 1940 m. įsiliejo į VKP(b), kurios pavadinimo skliausteliuose raide „b“ ir buvo pabrėžiamas buvusioje carinės Rusijos imperijoje valdžią užgrobusių partijos „bolševikiškumas“. Žodžiai „šventė“ ir „šventiniai“ bei konstrukcijos su tais žodžiais kabutėse rašomi todėl, kad didžiajai visuomenės daliai, mokinių tėvams, o per juos ir daugumai mokinių tai buvo okupantų bolševikų ir jiems tarnaujančių vietos kolaborantų šventė. Straipsnyje vartojama ir trumpesnė „Spalio revoliucijos švenčių“ konstrukcija – „Spalio šventės“.

„SPALIO REVOLIUCIJOS ŠVENČIŲ“ YPATYBĖS ŠAKIŲ APSKRITIES KAIMO MOKYKLOSE

Pirmiausia susipažinsime su 1940 m. „Spalio revoliucijos šventėmis“ kai kuriose kitose Šakių apskrities pradžios mokyklose, kurios tuo metu veikė Šakių apskrities miesteliuose

ir kaimo vietovėse. Tai atspindi mokyklų vedėjų konkrečiuose dalykiniuose ar išplėstuose aprašymuose, trumpuose raštuose ar ataskaitėlėse apie vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metų sukakties minėjimo renginius. Reikia priminti, kad beveik kiekvienoje mokykloje rengtis 1917 m. bolševikų perversmo metų minėjimams pradėta jau 1940 m. spalio viduryje, o svarbiausi „šventiniai“ renginiai vyko lapkričio 6–8 d. 1940 m. lapkričio 6-oji buvo trečiadienis, 7-oji – ketvirtadienis, 8-oji – penktadienis. Lapkričio 9-ąją Lietuvos bolševikai paskelbė išeigine (poilsio diena), o lapkričio 10-ąją – darbo diena, kad tą sekmadienį mokiniai ir daug suaugusiųjų negalėtų eiti į bažnyčią.

Nebūtina įrodinėti, kad dauguma mokytojų tuos kelias 1940 m. lapkričio dienas užsitęsčius minėjimus, mitingus, paskaitas, demonstracijas ir kitas „šventines“ bolševikų suplanuotas priemones vertino kaip okupantų prievarta brukamus ideologinės kampanijos renginius. Tad miestuose, valsčių centrinėse gyvenvietėse ir mažesniuose miesteliuose bei kaimuose dirbantys mokytojai, artėję 1917 m. bolševikų perversmo metų minėjimui ir per pačią „švenčių“ kampaniją, buvo atsidūrę nepavydėtinoje padėtyje. Mat beveik visos miestelių ir kaimų mokyklos tapo mitingų, minėjimų ir visuomenei skirtų „šventinių“ susibūrimų bei pasilinksminimų vietomis, o mokytojai buvo atsakingi už renginius ir programų parengimą bei vykdymą. Kad mokytojai dėl to negalėjo tinkamai atlikti savo tiesioginių pareigų, atspindi ir pradžios mokyklų vedėjų rašytose privalomose ataskaitose apie tos „šventės“ vyksmą. Tiesa, nedaugelis mokyklų vedėjų parašė apie rengimąsi okupantų priemestai naujai „liaudies šventei“. Daugiausia lakoniškai ar dalykiškai konkrečiai, ar visai smulkmeniškai aprašyti patys renginiai. Tačiau kai kurių mokyklų ataskaitos rodo,

kad vietos komunistai, komjaunuoliai ir kiti sovietų aktyvistai kontroliavo mokytojus, nurodinėjo jiems, ką ir kaip daryti, siekdami priversti pedagogus paklusti kolaborantinės valdžios valiai. Aišku, minimuose archyvo šaltiniuose neraskime duomenų apie tai, kaip prieš tas „šventes“ mokytojai buvo gąsdinami bausmėmis ir asmeniškai atsakomybe už galimas nesėkmes per bolševikų perversmo metų renginius, už galimus savo auklėtinių prasižengimus per iškilmingus minėjimus mokyklų patalpose, demonstracijas, už bolševikų ideologinės atributikos gadinimą. Kaip ir visoje Lietuvoje, taip ir Šakių apskrityje sovietų valdžios ir saugumo įstaigų pareigūnai jau buvo patyrę per 1940–1941 mokslo metų pradžios šventę ir pirmąsias savaites, kad daugeliui mokinių būdingos antisovietinės nuotaikos, kad protestuodami prieš okupantų savivalę jie neretai plėšo ar gadina Stalino ir kitų bolševikų veikėjų paveikslus, raudonas vėliavas ir kitaip išreiškia savo nepritariamą „socialistiniams pertvarkymams“, tam sugalvoja įvairių protesto formų. Neretai mokiniai atsinešdavo į mokyklą antisovietinių atsišaukimų. Be to, daug mokinių buvo neatėję į pamokas Visų šventųjų dieną, kuri iki okupacijos buvo nedarbo diena³.

Iš LCVA šaltinių aiškėja, kad kaimo mokykloms užkrauta 1917 m. bolševikų perversmo metų minėjimo „prievolė“ įvairiuose valsčiuose buvo nevienoda. Veikiausiai tai priklausė ir nuo valsčių komisijose, kurios turėjo kontroliuoti pasirengimą tai suakčiai visose įstaigose ir mokyklose, esančių bolševikų žmoniškumo. Mat per galimą rudens darganą varyti kaimo vaikus, nors ir įpratusius vaikščioti ilgesnius atstumus, į miestą ar didelę valsčiaus gyvenvietę tik tam, kad dar kartą išgirstų minint Lenino, Stalino vardus ar Justo Paleckio pavardę ir giedamą „Internacionalą“, ką jau buvo girdėję ir savo mokykloje, buvo labai neprotinga Lietuvos bolševikų valdžios ir

vietos kolaborantų užgaida. Valsčių centrų ir atokiau nuo jų esančių didesnių gyvenviečių mokyklų mokytojams pasisekė tik dėl to, kad jų primygtinai nevarė kelis kilometrus ar visą dešimtį kilometrų į kitur vykusius mitingus ir demonstracijas. Daugelio kitų Šakių apskrities kaimo mokyklų mokytojai su savo auklėtiniais pagal išankstinius planus privalėjo vieną dieną, dažniausiai lapkričio 7-ąją, „mitinguoti ir švęsti“ Šakiuose, Kudirkos Naumiestyje ar savo valsčiaus centrinėje gyvenvietėje. Atrodo, kad pagal pirmines bendrąsias LSSR švietimo liaudies komisarriato (toliau – ŠLK) ir LKP(b) instrukcijas 1940 m. lapkričio 8-oji turėjo būti skirta mokinių, jų tėvų ir vietos gyventojų ideologiniam apdorojimui pačioje mokykloje. Tačiau visos Lietuvos mastu planuoti biurokratiniai sumanymai pagal vieną šabloną organizuoti minėjimo renginius daugelyje vietovių negalėjo būti įgyvendinti. Matyt, iš pradžių Šakiuose jie buvo koreguojami atsižvelgiant į apskrities specifiką. Apskirtyse buvo sudaromos apskrities lygio komisijos „Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties“ minėjimui rengti. Vyko posėdžiai, į kuriuos privalėjo atvažiuoti ir pradžios mokyklų vedėjai. Paskui posėdžiaudavo komisijų piramidėje esanti žemesnė grandis – valsčių komisijos. Jų darbe turėjo dalyvauti ne tik mokyklų vedėjai, bet ir dalis kitų pedagogų. Galiausiai 1940 m. lapkričio 6 d. (o kai kur ir anksčiau) numatytiems „šventinio“ minėjimo kampanijos renginiams (kai kur – ir pagal gamybinių įmonių pavyzdį rengtoms socialistinėms lenktynėms) suplanuoti ir pasiruošti turėjo posėdžiauti ir mokyklose sudarytos komisijos. Į jas įtraukdavo kelis mokinių tėvus, bent vieną komunistą, komjaunuolį ar kitą sovietinį aktyvistą (profesinės sąjungos ar kitos sovietų organizacijos vietinį veikėją), jeigu jų būdavo nedidelėje pradžios mokyklos apylinkėje. Tie „prieššventiniai“

susirinkimai, sovietinių aktyvistų vizitai į mokyklą (planuojant kur, ant kokios sienos pakabinti vieną ar kitą portretą, plakatą ar šūkį) negalėjo netrikdyti mokytojo tiesioginio darbo ir ugdymo proceso. Atrodo, kai kurių mokyklų vedėjams per paskutinius posėdžius ar jau po jų asmeniškai kalbantis su „apkomo“ funkcionieriais pavyko palengvinti būsimą „šventinę“ naštą – sumažinti renginių skaičių, gauti leidimą nežygiuoti su savo auklėtiniais į valsčiaus centrą. Be to, kai kurias mokyklas nuo tolimo žygio pirmyn ir atgal ar karikatūriškos eisenos ir mitingo lauke išgelbėjo labai nepalankus oras, tiksliau – prasidėjęs lietus, daug kur virtęs lijundra ir šlapdriba.

„ŠVENTINIUS ŽYGIUS“ Į KUDIRKOS NAUMIESTĮ KOREGAVO ŠLAPDRIBA

Tarpučių pradžios mokyklos (Bublelių vls.) vedėjai Juzefai Urbantaitei buvo nurodyta lapkričio 7 d. su mokiniais vykti (veikiausiai pėsčiomis) į Kudirkos Naumiestį ir ten dalyvauti iškilmingoje eisenoje per miestą ir mitinge. Tačiau „dėl blogo oro“ varginanti kelionė į miestą ir atgal buvo atšaukta (turbūt ir vaikų mažai susirinko). Tarpučių mokykloje lapkričio 8 d. nuo 16 val. buvo surengtas bendras minėjimas mokiniams, jų tėvams ir „apylinkės žmonėms“. Po jo iki 22 val. J. Urbantaitei teko prižiūrėti „jaunimo pasilinksminimą“, vykusį mokyklos patalpose⁴. Lapkričio 7 d. Kudirkos Naumiestyje vykusioje eisenoje taip pat nedalyvavo Bublelių valsčiaus Bajoraičių ir Keturnaujienos mokyklos vaikai, tačiau jų mokytojai J. Zabarauskas ir Juozas Naujokaitis ten būti privalėjo. Keturnaujienos mokyklos mokiniai dalyvavo tik lapkričio 8 d. vykusiame bendrame su tėvais renginyje, atliko savo saviveiklos programą, po kurios „jaunimas dar pašoko ir apie 23 val.

iškilmės buvo baigtos⁴⁵. Bajoraičių mokyklos „iškilmėse [irgi lapkričio 8 d. – S. B.] dalyvavo, be mokinių, jų tėvai, globėjai ir kiti atstovai. Mokykla labai gražiai papuošta, specialiai įstatytas radio aparatas ir pasamdyti griežikai. Buvo pasakyta keletas prakalbų, vaikai deklamavo eilučių, pritaikytų prie momento, dainavo ir žaidė. Už gražų pasirodymą mokiniai buvo apdovanoti saldainiais. Gausiais šukiais buvo demonstruoti dideli laimėjimai, kuriuos pasiekėm po raudona Stalino vėliava.“⁴⁶

O štai kaip sekėsi kitai Bublelių valsčiaus pradžios mokyklai, kuri veikė Turčinų kaime. Pasirengimas bolševikų šventei ir „šventiniams“ renginiams iš mokyklos vedėjos Anelės Žemaitytės atėmė labai daug laiko ir energijos. Tai atsispindi pedagogės Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai nusiųstame „Aprašyme“: „28 d. spalio mėn. buvo sušauktas piliečių, jaunųjų ūkininkų ir apylinkės jaunimo susirinkimas aptarti XXIII Spalių Revoliucijos minėjimo programą. Susirinkimas prasidėjo 20 val., dalyvavo 34 asmens. Iškilmėms ruoštis išrinkta komisija iš trijų asmenų, kuri pasižadėjo rūpintis tolimesniu programos bei plano vykdymu. Mokiniais buvo duodamos knygelės su eilėmis ir dainomis, kad jie ruoštųsi, išmokyti. Įsigijome Dr. Stalino paveikslą (su 6-rių metų mergaite), paruošėme vėliavą ir stiebą, du rėmelius paveikslams ir visą parengimą obalsiams. Įsigijome ir atviručių mokiniams... [...]“⁴⁷ Lapkričio 6 d. mokytoja aiškino mokiniams revoliucijos reikšmę, tai „paįvairino rodymu paveikslų Didžiųjų Genijų, žaidimais, dainomis“, su vaikais puošė klasę (vadinasi, pamokų nebuvo). Paskui tos dienos vakare dar sušaukė „apylinkės gyventojų ir jaunimo susirinkimą“ (jame A. Žemaitytė vėl aiškino apie švenčiamų įvykių reikšmę). Mokinių dalyvavimas kitos dienos ideologinėje kampanijoje apibūdintas tik vienu trumpu sakiniu: „Lapkričio 7

dienos iškilmėse K. Naumiesty dalyvavome su vėliava ir trimis Genijų paveikslais.“ Matyt, per žygį į miestą, demonstravimą ir mitingavimą jame krintant šlapdribai visi labai nuvargo, sušlapo ir sušalo. Kelionė atgal į namus daliai vaikų šlapiomis kojomis ir peršlapusiais viršutiniiais drabužiais tikriausiai baigėsi peršalimu ir liga. Gal dėl to mokytoja jautė savo kaltę, viduje piktinosi tuo jos mokiniams primestu „žygiu“ į Kudirkos Naumiestį, bet neišdrįso savo priekaištų pareikšti apskrities „apkomo“ ir Bublelių valsčiaus „šventinių“ renginių planuotojams. Tačiau, aprašydama lapkričio 7-ąją, atsisakė melagingo patoso ir pasitenkino vienu sakiniu, kuriame galima įžvelgti ir ironijos (pavartotas žodis „genijai“) ar bent kartėlio gaidelę. Lapkričio 8-ąją 15 val. mokiniai (kurie nesusirgo ar buvo tėvų išleisti) šįkart su tėvais vėl turėjo ateiti į mokyklą. Čia „pribuvo muzikantai, grojo, šoko, dainavo, žaidė. 5 val. pasakiau paruoštą kalbą tėvams, išaiškinau esamo momento svarbumą. Toliau Internacionalas, poema apie Staliną ir daug kitų pritaikintų eilėraščių ir dainų bei žaidimų atliko mokiniai. Buvo išdalintos Didžiųjų Genijų atvirutės mokiniams. Vakare susirinko jaunimas ir kiti apylinkės piliečiai. Atvyko iš K. Naumiščio Kompartijos Komiteto paskirtas dr. Paleckis [atrodo, Pileckas. – S. B.], kuris gražiai kalbėjo apie Didžiasias sukaktuves ir daug ką išaiškino žmonėms. Buvo atsilankę mūsų mylimieji kariai Raudonarmiečiai. Dar teko ir man tarti keletą žodžių apie pirmąsias mūsų krašte iškilmes ir t. t. Paskiau dar buvo rodoma meninė dalis, kurią išpildė buvę cirko „Gliorija“ artistai. Toliau šokiai, dainos. Visų nuotaika kuo geriausia. Tuo ir baigiamas Didžiosios Spalių Revoliucijos sukaktuvių minėjimas.“⁴⁸ Paskutiniu sakiniu A. Žemaitytė tarsi lengviau atsidūsta, kad jai pagaliau baigėsi įtampa, trukusi dvi savaites nuo to momento, kai gavo minėtą spalio 22 d.

rašą iš Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijos. O kelis epitetus apie „mylimus“ okupantų karius ir panašius žodžius galima laikyti minimalaus prisitaikymo prie ideologinės prievartos elementais.

Nuo varginančio žygio su mokiniais į Kudirkos Naumiestį nebuvo atleista ir Matarnų pradžios mokyklos (irgi Būblelių vls.) mokytoja Natalija Kalvaitienė. Negana to, vakare jai jau savo mokykloje reikėjo dar surengti susitikimą su vietos gyventojais, pasibaigusį ilgai užtrukusiu apylinkės jaunimo „pasilinksminimu“. Kitą dieną (lapkričio 8-ąją) apskrities ir valsčiaus sovietų veikėjai Matarnų mokykloje buvo suplanavę propagandinę akciją mokinių tėvams. 16 val. N. Kalvaitienės ateiti į renginį suagituotiems gyventojams „kompartijos nariai J. Plečkaitis ir Bronė Plečkaitienė ir komjaunuolis A. Lukšys skaitė „paskaitas“ [vargu jų turinys atitiko tą žodį. – S. B.]. Susirinkusiems klausytojams padainavo mokinių choras. Vaikai taip pat padeklamavo eilėraščių ir pašoko tautinių šokių. Paskui nežinia kodėl antrą vakarą iš eilės buvo surengtas pasilinksminimas suaugusiems⁹. Veikiausiai jo prireikė svečiams „paskaitininkams“ palinksminti, gal juos pamaloninti, kad užmirštų tą aplinkybę, jog buvo mažai klausytojų. Kodėl žmonės turėjo eiti du vakarus klausytis liaupsių Stalinui ir „prezidentui“ J. Paleckiui bei giedamo „Internacionalo“? Turbūt dėl mažo klausytojų skaičiaus N. Kalvaitienės „šventinėje“ ataskaitėlėje ir nebuvo nurodyta, kiekgi dalyvių susirinko į tą renginį.

Atrodo, kad atokiau nuo Kudirkos Naumiesčio ir Šakių miesto veikusios pradžios mokyklos jautė mažesnę komunistų ir komjaunuolių globą. Turbūt rudenį pažliugusiais keliais ir Šakių „apkomo“ komandiruotiems propagandistams pasiekti nuošalias mokyklas buvo nelengva. Neretai jie ir nenuvykdavo į jiems nurodytas vietas. Be to, ir tie „paskaitininkai“ visur negalėjo

suspėti, nes daugeliui tautų pragaištingų 1917 m. įvykių Rusijoje sukakties svarbiausi minėjimai mokyklose vyko dvi dienas. Tad daliai Šakių apskrities mokyklų vedėjų teko per renginius verstis savo jėgomis. Ta aplinkybė jie pasinaudojo – nevertė nei savo mokinių, nei jų tėvų, nei kitų gyventojų dalyvauti dvi ar net tris dienas besitęsiančiuose mitinguose, eisenose, „iškilminguose posėdžiuose“ ar kitaip vadinamuose renginiuose.

„ŠVENTINĖ“ KAMPANIJA BARZDŲ MIESTELIO PRADŽIOS MOKYKLOJE

Iš pradžių pacituosime pagal komplektų skaičių (keturi komplektai ir tiek pat pedagogų) beveik tipinės miestelio mokyklos ataskaitos fragmentą apie „šventinę“ kampaniją Barzdų pradžios mokykloje (Barzdų vls.): „Š. m. X. 31 sudaryta minėjimui ruošti komisija iš pirm. [ininko] mokyklos vedėjo Vinco Dundulio, narių mokytojų Petronėlės Matulaitytės, Elenos Urmanavičaitės [kitur – Urmanavičiūtė. – S. B.], Saliomėjos Kriščiūnaitės, tėvų Antano Valaičio, Antaninos Mureikienės ir Juzės Zaveckienės, komjaunimo atstovo Jono Bernoto ir vietos viršaičio Edvardo Jančaičio. Šventės išvakarėse XI. 6 minėtosios komisijos nariai ir dalis mokyklos mokinių vainikais papuošė mokyklų sales [keturių komplektų Barzdų mokyklos patalpos buvo ne viename pastate. – S. B.], fasadus, sutvarkė ir apipuošė salėse ir fasaduose atitinkamus paveikslus ir pasitarė rytdienos šventės eigai. Lapkričio 7 d. šventėje dalyvavo 135 Barzdų pr. m. mokiniai ir visuomenė. Iškilmės pradėtos 11 val. iškilmingu centrinės vėliavos pakėlimu. Mokinių choras pagiedojo Internacionalą. Dėl blogo oro ir didelio purvo bendrų eitynių nedaryta. Po vėliavos pakėlimo mokiniai drauge su visuomene klausėsi iškilmingo posėdžio.

Po jo mokiniai padeklamavo, padainavo, pasakė inscenuotų eilėraščių ir pašoko 2 tautiškus šokius. 17 val. nuleidus vėliavą, mokiniai baigė tos dienos šventę. Lapkričio 8 d. šventė pradėta 11 val. vėliavos pakėlimu. Po pakėlimo įvyko iškilmingas posėdis, kuriame kalbėjo organizacijų atstovai ir mokyklos vedėjas. Baigus posėdį Internacionalu, valsčiaus šventei ruošti komisija apdovanojo mokinius atvirukais [su Stalino bei kitų SSRS ir LSSR bolševikų veikėjų portretais. – S. B.] ir saldainiais. Dovanoms užsibaigus, mokiniai pasakė eilėraščių, padainavo, pašoko tautišką šokį ir atliko plastikos pratimėlių. Vėliau iki 17 val. buvo mokinių šokiai ir žaidimai. 17 val. iškilmingas vėliavos nuleidimas ir šventės užbaiga. [...]“¹⁰

Kaip matome, Barzdų miestelio „šventinėje“ komisijoje (ji kartu buvo ir mokyklos komisija) nebuvo komunisto. Neaišku, ar tuomet tokio žmogaus išvis nebuvo gyvenvietėje, ar jis buvo tik valsčiaus komisijoje, ar buvo užsiėmęs dar svarbesniais reikalais ir jau ėjo aukštesnes partinės hierarchijos pareigas. Tad ideologiškai vadovauti komisijai ir „auklėti“ pedagogus teko nebrandaus amžiaus komjaunuoliui. Gal tai išėjo į naudą Barzdų valsčiaus kaimo mokyklų mokytojams ir mokiniams? Gal komjaunuolis J. Bernotas buvo įtikintas, kad nebūtina vykti į Barzdų miestelį ir žiūrėti, kaip pakeliama „centrinė“ valsčiaus raudona vėliava?

Be to, iš renginių aprašymo matyti, kad jau 1940 m. lapkričio 7 d. prieš pat vidurdienį buvo atsisakyta ir marširavimo su raudonomis vėliavomis, vėliavėlėmis, portretais, plakatais ir kita atributika miestelio gatvėmis dėl purvo... Pažymėtina, kad nė vieną vakarą Barzdų pradžios mokykloje nebuvo pagal instrukcijas rekomenduojamo pasilinksminimo augesiam jaunimui. Veikiausiai toks renginys su šokiais vyko kitose miestelio patalpose ir už jį nebuvo atsakingas mokyklos vedėjas.

„ŠVENTINIAI“ RENGINIAI LEKĖČIŲ VALSČIAUS MOKYKLOSE

Lekėčių valsčius buvo šiaurės rytiniame Šakių apskrities pakraštyje, atokiau nuo Kudirkos Naumiesčio ir Šakių. Atrodo, jog tame valsčiuje vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties minėjimo kampanija mokytojams buvo ne tokia varginanti kaip kai kuriuose kituose apskrities valsčiuose.

Antai Sirvydų pradžios mokykloje 1940 m. lapkričio 7 d. jokių „šventinių“ renginių nebuvo. O kitą dieną (lapkričio 8-ąją) „11 val. visi mokiniai susirinko į mokyklą. Čia mokyklos vedėjas [Viktoras Matūnas. Iki 1940 m. jo pavardė buvo Matusevičius. – S. B.] pasakė tai dienai pritaikintą kalbą, nušviesdamas komunistų partijos kovas dėl liaudies gerovės, jos 1917 metų laimėjimus ir ką davė Lietuvos liaudžiai Tarybų socialistinė santvarka ir kokios turi būti kiekvieno mokinio ir kiekvieno Lietuvos piliečio pareigos kuriant socialistinį gyvenimą. Po to mokiniai padeklamavo tai dienai pritaikintų eilėraščių, pažaidė tautinių žaidimų ir išsiskirstė į namus. Į minėjimą buvo atsilankę ir keletas mokinių tėvų. Kviestas Lekėčių kompartijos atstovas į minėjimą neatvyko.“¹¹ Tas neatvykėlis tikriausiai buvo „Komunistų partijos atstovas B. Prekevičius“, komunistų partijos vardu trumpai sveikinęs susirinkusiuosius į minėjimą Riogliškių pradžios mokykloje. Čia bolševikų šventė „mokiniams, jų tėvams, artimiesiems ir apylinkės gyventojams“ buvo surengta viena diena anksčiau – lapkričio 7-ąją, ir prasidėjo labai vėlai – tik 19 val. Gali būti, kad „kompartijos atstovas“ vėlavo, nesuspėjo anksčiau atvykti iš kitos mokyklos renginio. Riogliškių mokykloje „šventiniam“ minėjimui vedėja Albina Gvazdaitytė numatė ilgą programą. Tarp jos punktų buvo ir pačios vedėjos paskaita. Kauno gimnazistė Aldona Gvazdaitytė, turbūt mokytojos gimi-

naitė, skaitė savo referatą „Socializmo šalis“, kurį anksčiau buvo perskaičiusi į vidurinę mokyklą pervadintoje gimnazijoje. Buvo ir kolektyvinis radijo laidos, turbūt irgi skirtos 1917 m. įvykiams, klausymasis, ir vaikų saviveiklinis pasirodymas, kurio tik pačioje pradžioje buvo atiduota ideologinė duoklė bolševikų valdžiai – deklamuoti eilėraščiai „Išsilaisvinimas“, „Mes visi, kaip vienas“, „Po nauja vėliava“. Dauguma kitų meninės programos numerių buvo „paveldėti“ iš Nepriklausomybės laikotarpio. Vakarinis minėjimas Riogliškių mokykloje baigėsi (ir mažamečiams mokiniams) tik 23 val.¹² Paskui „kompartijos atstovas“ veikliausiai buvo kaimiečių pernelyg privaišintas, dėl to kitą rytą negalėjo nuvažiuoti į Sirvydų mokyklą...

Kukliai ir trumpai, gal tik porą valandų, be atstovų komjaunuolių ir komunistų ir be nemokyklinio jaunimo pasilinksminimo, „šventinę“ sukaktį paminėjo ir tame pačiame Lekėčių valsčiuje veikianti Kuro pradžios mokykla. Jos vedėja Ona Tamulaitienė tai irgi aprašė trumpai: „1940 m. spalio mėn. 8 d. mokykloje buvo Didžiosios Spalių Revoliucijos minėjimas. Dalyvavo mokiniai ir jų tėvai. Mokykla buvo išpuošta Didžiųjų Vyrų paveikslais: dr. Stalino, Lenino ir Kudirkos. Paveikslai buvo papuošti žalumynais ir vėliavėlėmis. Pirmiausia mokyklos vedėja trumpai ir aiškiai papasakojo apie Spalių Revoliuciją 1917 m. ir jos reikšmę žmonėms. Po paskaitos mokinių choras padainavo Internacionalą. Dar kalbėjo tėvų atstovai, ragino vaikus gerai mokytis ir gerbti valstybės turtą. Vėliau vaikai pasakė tai dienai pritaikintų eilėraščių, perskaitė iš „Genio“ straipsnelių.“¹³ Dar buvo padainuota dainelių.

O Baziūkų pradžios mokyklos vedėjui Silvestrui Bulotui (kitur – Bulota) teko nemažai bendrauti su vedliais į „socialistinį gyvenimą“. Tačiau jis išvengė renginių savo mokykloje,

nors ir turėjo vesti mokinius į okupantų šventę. Pedagogas rašė inspekcijai: „Tamstos š. m. spalio 22 d. raštu Nr. 1298, Baziūkuose pravedžiau Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos sukaktuvių minėjimą. Į komisiją įėjo vietos žemės ūkio darbuotojų profsąjungos atstovas, komjaunimo atstovas, pionierių vadovas ir tėvų komiteto atstovas. Minėjimas vyko ne mokyklos patalpose, bet gretimose geresnėse patalpose. Lapkričio mėn. 6 d. mokiniams buvo išaiškinta, kaip rašte nurodyta. Tos dienos vakare pionieriai ir komjaunuoliai papuošė salę. Lapkričio mėn. 7 d. salėje buvo klausoma radijo garsintuvo ir plokštelių muzikos. Lapkričio mėn. 8 d. vyko tas pats minėjimas, man pirmininkaujant. Po mano įžanginio žodžio kalbėjo revoliucijos dalyvis drg. Česna. Vėliau tarė žodį vietos profsąjungos pirmininkas drg. Kanevičius ir tėvų komiteto atstovas drg. Matkevičius. Be šimtinės žmonių, dalyvavo dar ir keli Raudonosios armijos kariai, kurių du rusiškai tarė sveikinimus, ką drg. Matkevičius išvertė lietuviškai. Po to vėl aš kalbėjau apie socialistinį gyvenimą ir L.T.S.R. Po to buvo sugiedotas Internacionalas. Vėliau – dainos, muzika ir šokiai. Jokių nesusipratimų neįvyko.“¹⁴

Pačiuose Lekėčiuose minėjimo renginiai vyko dvi dienas. Iki tol mokyklos „salės sienose buvo iškabinta mokinių piešti plakatai, raudoname fone baltomis raidėmis išrašyti šūkiai, žalumynais ir raudonomis vėliavėlėmis papuošti Didžiųjų Vyrų paveikslai: Stalino, Lenino, Markso ir Engelso. Be to, įsigyta mokyklai graži šilkinė vėliava. Lapkričio mėn. 7 d. Lekėčių komjaunimo salėje įvyko bendras Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos minėjimas. Tame minėjime dalyvavo mokytojai ir vyresniųjų klasių mokiniai. Mokytojas Juozas Damijonaitis skaitė paskaitą, o mokiniai pasakė momentui pritaikintų eilėraščių. Didžiulė salė buvo pilnutėlė žmonių. Lapkričio mėn. 8 d.

minėjimas įvyko Lekėčių pradžios mokykloje. Mokinių ir visuomenės prisirinko pilna mokyklos salė. Į minėjimą atvyko ir atskiro Jančių komplekto mokytoja Elena Krygerienė su visais komplekto mokiniais. Mokyklos vedėjas mokyt. J. Damijonaitis pasakė kalbą, kurioje nurodė darbo žmonių kovą dėl geresnio būvio ir Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos reikšmę. Mokytojas Vl. Izokaitis savo kalboje nušvietė Didžiųjų Vyrių, Lenino ir Stalino, didžiuosius darbus, atliktus tautų ir darbo žmonių gerovei, nurodė jų valios stiprumą ir geras būdo savybes. Mokiniai perskaitė gražių epizodų iš Lenino gyvenimo ir pasakė momentui pritaikintų eilėraščių. Komjaunimo atstovas drg. Bilskis pasakė gražią kalbą. [...]“¹⁵

J. Damijonaičio teksto stilius rodo, kad pedagogas rašė paskubomis, norėdamas kuo greičiau baigti „didžiojo spalio“ sukakties minėjimo aprašymą ir, kaip reikavavo 1940 m. spalio 22 d. Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijos rašto instrukcijos, atsiskaityti už tuos primitivios bolševikų propagandos prisodrintus renginius ir juos kaip koki slogutį pamiršti ar bent primiršti. Panašiai turbūt jautėsi ir vienakomplektės Pavilkio pradžios mokyklos pedagogas Antanas Sadlauskas (nors „šventei“ paskyrė tik kelias valandas), ant pusės lapo brūkštelėjęs vos kelis sakinius: „Spalių revoliucijos XXIII metų sukakčiai paminėti išskilmės Pavilkio pr. mokykloje įvyko lapkričio mėn. 8 d. Išskilmėse dalyvavo mokiniai, jų tėvai ir apylinkės jaunuomenė. Buvo pasakytos kalbos, mokiniai padėklamavo, padainavo ir perskaitė pritaikytus momentui straipsnelius.“¹⁶

Pavilkio mokyklos mokiniams lapkričio 7 d. irgi niekur nereikėjo žygiuoti ir mitinguoti. Per šlapdriabį jie galėjo būti namuose. O gal ir lapkričio 8 d. daug mokinių nenuėjo į minėjimą mokykloje, nes jų neišleido tėvai? Juk pamokų nebuvo, o pretekstą nedalyvauti rasti nesunku...

GELGAUDIŠKIO VALSČIUJE – DU „ŠVENTINIAI“ CENTRAI

Atrodo, kad 1940 m. lapkričio 8 d. gamtinės sąlygos demonstruoti ir mitinguoti buvo kur kas geresnės nei ankstesnę dieną. Kaip tik tą dieną vyko „šventinės“ manifestacijos Gelgaudiškyje, trečioje pagal gyventojų skaičių Šakių apskrities gyvenvietėje. Turbūt miestelio ir valsčiaus komunistai, komjaunuoliai ir sovietų aktyvistai nusprendė, kad lapkričio 7-ąją jiems svarbiau pasirodyti apskrities bolševikų valdžiai ir patiems vykti į Šakius, o demonstracijai ir kalboms Gelgaudiškyje išklaudyti užteks darbininkų ir kitų suaugusiųjų. Užtat per valsčiaus „šventinę“ komisiją daugumos mokyklų vedėjams buvo įsakyta lapkričio 8 d. atvesti savo auklėtinius į Gelgaudiškį. Mokinių žygiai į „šventės“ vietą valsčiaus centre vyko pažliugusiais kaimo keliais ir vieškeliais.

Kaip rašė Gelgaudiškio pirmosios pradžios mokyklos vedėja Marija Zubrytė, „vienuoliktą valandą visos mokyklos susirinko Gelgaudiškio Liaudies salėje [buv. Šaulių sąjungos Gelgaudiškio skyriaus namuose. – S. B.]. Šventę atidarė mok. M. Zubrytė. Prezidiuman buvo pakviesti Kompartijos atstovas dr. J. Stukšys [ir dar 11 asmenų. – S. B.], [...]. Po J. Stukšio kalbos mok. Jonas Vosylis savo paskaitoje vaizdžiai nušvietė vaikų ir darbo žmonių būklę prie kapitalistinės santvarkos ir darbo liaudies laimėjimus po Spalių Revoliucijos. Mok. Petras Abramavičius savo paskaitoje nušvietė Komunistų (bolševikų) partijos istoriją, darbininkų ir valstiečių pasiektus laimėjimus, vadovaujant didiesiems vadams, dr. Leninui ir Stalinui. Po paskaitų buvo priimta sekanti rezoliucija: „1940 m. lapkričio mėn. 8 d. Gelgaudiškio pr. m-las Nr. 1 ir Nr. 2 [pastarojoje mokėsi vaikų namų auklėtiniai. – S. B.], Maštaičių, Šimkų, Jotyškių ir Branduoliškių pradž. m-lų mokiniai, tėvai ir mokytojai, susirinkę Gelgaudiškio

Liaudies salėje paminėti Spalių Didžiąją Revoliucijos šventę, sveikina visasajunginę Komunistų (bolševikų) partiją su Garbinguoju vadu ir mokytoju dr. Stalinu!“ Iškilmingas posėdis buvo baigtas „Internacionalu“, kurį grojant orkestrui atliko abiejų Gelgaudiškio pradžios mokyklų mokinių choras. Paskui prasidėjo meninė dalis. „Gelgaudiškio pradž. m.-los Nr. 1 choras, vadovaujamas mokytojo Valentino Vakauzo, sudainavo keturias daineles: 1. Ten, kur žaidžia Nemunėlis, 2. Lietuva brangi, 3. Tu mano motinėlė, 4. Mes su Stalinu. Vėliau Nr. 2 pradž. m.-los choras, vadovaujamas mok. Kazimiero Černiaus, sudainavo tris daineles: 1. Sutems tamsi naktužėlė, 2. Niekad nesugrįš, 3. Pabuskim, lietuviai. Iš visų mokyklų parinktieji mokiniai padeklamavo tai dienai pritaikintų eilėraščių. Užbaigai Gelgaudiškio pradž. m.-los Nr. 2 mokinės pašoko tautiškų šokių, kalvelį ir kadrilių. Pasibaigus meninei šventės daliai, visiems mokiniams buvo suruoštas pasilinksminimas. Kompartijos atstovai visus vaikus pavaišino saldainiais.“¹⁷

Iš M. Zubrytės dalykiškos ataskaitos matome, kad per minėjamą mokinių atliktos programos repertuare buvo palyginti nedaug okupantus ir stalinizmą liaupsinančių kūrinių. To išvengė ir pati pedagogė, turėjusi didelį autoritetą visoje apskrityje, o „garbę“ skaityti „paskaitas“ palikusi iš kaimų mokyklų su vaikais atžygiavusiems mokytojams. Priimti minimą „rezoliuciją“ su sveikinimu Stalinui veikiausiai bus įpiršę itin aktyvūs Gelgaudiškio komunistai. Juolab kad panaši ceremonija su vadinamąja rezoliucija buvo atlikta ir Valenčiūnų gyvenvietėje, kur lapkričio 8 d. į bendrą minėjamą mokytojai atvedė dar kelių kitų Gelgaudiškio valsčiaus pradžios mokyklų mokinius. Pasak Valenčiūnų pradžios mokyklos vedėjo, „lapkričio 7 d. mokykloje nieko neįvyko, o kas norėjo, galėjo vykti į Gelgaudiškį. Lapkričio 8 d. šventės minėjimas įvyko 12 val. dalyvaujant

abiem Valenčiūnų komplektams, Žygėnų, Pajotijo pradžios mokyklų mokiniams, mokytojams ir apylinkės visuomenei“¹⁸. Minėjime „paskaitas skaitė“ du komunistai: iš Šakių – Br. Vedegys (tema „Socialistinė santvarka“), iš Gelgaudiškio – J. Nomica („Bolševizmo esmė“). „Paskaitos“ 1917 m. bolševikų perversmo tematika buvo paskirstytos keliems mokytojams. „Mokyklų mokiniai pasakė 20 eilėraščių, momentui pritaikintų.“ Gelgaudiškio komunistų atvežti ir mokiniams išdalyti saldainiai turėjo pademonstruoti bolševikų rūpinimąsi vaikais. Nurodyta, kad minėjime dalyvavo ir 80–100 suaugusiųjų. Prieš tai buvo priimta „rezoliucija-pasveikinimas darbo žmonių Vadui ir Mokytojui dr. Stalinui ir L. Vyr. [Aukščiausiosios. – S. B.] Tarybos pirmininkui dr. J. Paleckiui“¹⁹. Paleidus namo vaikus (gyvenusieji kaimuose vis tiek turėjo grįžti jau sutemus), kai kurie pasilikę suaugusieji dar linksminosi iki 24 val.

1940 M. LAPKRIČIO 8-OJI JANKŲ VALSČIUJE

Nedideliame Jankų valsčiuje pradžios mokyklų vedėjams buvo liepta 1917 m. bolševikų perversmo sukaktį „pažymėti“ drauge susirinkus į miestelį. Tam buvo numatyta 1940 m. lapkričio 8-oji. Iš Jankų mokyklos vedėjo Valentino Adomaičio ataskaitos matyti, kad jis stengėsi įvairiais epitetais pagražinti „spalio šventę“, parodyti tikrovėje nebuvusį nepaprastą žmonių džiaugsmą. Esama daug ir kitokio tuščiažodžiavimo, tačiau tekste gerai atsispindi to renginio eiga: „Jankų valsčiaus pradžios mokyklos šią didžiąją šventę atšventė bendrai. Jau iš pat ryto pradėjo rinktis valsčiaus pradžios mokyklų mokiniai, susirikiavę po raudonomis vėliavomis. Kiekvienos mokyklos mokiniai pasitinkami dūdų orkestro maršais

ir visuomenės plojimais. Susirinkus visoms Jankų valsčiaus pradžios mokykloms prie Komjaunimo būstinės, einama pakelt vėliavą. Prieš vėliavos pakėlimą atidarydamas šventę pasako kalbą Jankų pr. mokyklos vedėjas Val. Adomaitis. Po jo kalbos orkestrui grojant ir mokiniams giedant Internacionalą pakeliama vėliava. Pakėlus vėliavą įvyksta Jankų valsč. pradžios mokyklų mokinių paradas, kurį priima Aukščiausios Tarybos atstovas drg. Bieliauskas [tikriausiai Vytautas. – S. B.], Kompartijos atstovas ir valsčiaus viršaitis drg. Bukšnys ir gausus visuomenės būrys. Po parado visi šventės dalyviai renkasi išpuošton salėn, kur vyksta iškilmingas mitingas. Čia pasako kalbas Tarybos atstovas drg. Bieliauskas, kompartijos atstovas drg. Bukšnys, mokytojai drg. drg. [Zigmas. – S. B.] Paltanavičius, Sal. [Saliamonas. – S. B.] Bieliauskas, [Juozas. – S. B.] Bukšnys ir mokinių atstovas, Jankų pr. mok. VI skyr. mokinė Ida Valaitytė. Paskui vyksta meninė dalis. Kiekvienos mokyklos mokiniai deklamuoja šventei pritaikintus eilėraščius. Pabaigoje atliekamas vaidinimas „Egzaminai“, kuris sukelia daug linksmo, sveiko juoko. Šventė baigiama Internacionalu. Šios šventės proga mokiniai apdovanojami saldinais, o kitos dovanėlės, skiriama rašomoji medžiaga, pavedama išdalint jau sugrįžus iš šventės. [...]“²⁰

Neaišku, ar bent kiek Jankų valsčiaus pedagogų 1940 m. lapkričio 7 d. galėjo dirbti savo buityje įprastus darbus ir, jei turėjo namie radijo imtuvus ir norėjo, tik su savo artimaisiais klausėsi per Lietuvos radijo stotis transliuojamų laidų iš bolševikų perversmui skirtų pompastiškų minėjimų Kaune ir Vilniuje. Veikiausiai kai kuriems mokytojams buvo liepta dalyvauti tą dieną Jankuose suaugusiesiems ideologiškai apdoroti skirtuose renginiuose. Kitą dieną sunkiausia buvo toliau nuo Jankų miestelio esančių valsčiaus pradžios mokyklų pedagogams ir jų auklėtiniais. Jiems lapkričio 8 d. pažliugusiais ke-

liais teko pėsčiomis suvaikščioti daugiau kaip 10 km. Būdos pradžios mokyklos mokiniai su raudona vėliava, mažomis vėliavėlėmis ir plakatu „Sveikiname Staliną“ iki Jankų žygiavo beveik dvi valandas²¹. Pakalniškių mokyklos vaikai (susirinko tik 21) su mokytoju ir keliais tėvais iki valsčiaus centro ėjo beveik tris valandas²². Tą dieną taip pat į Jankus mokinius vedė Karčrūdės mokyklos vedėja Stanislava Norkaitytė ir Katinų mokyklos vedėjas S. Bieliauskas. Pastarasis savo rašte apskrities pradžios mokyklų inspekcijai net pasigyrė, kad ir lapkričio 7 d. sugebėjo suagituoti ir atvesti iš Katinų kaimo į suaugusiųjų manifestaciją Jankuose 70 dalyvių. Lapkričio 8 d. S. Bieliauskas į Jankus atėjo su 32 mokiniais („Eisenai įsigyta vėliava, kuriai pirkti sudėjo per 20 Lt apylinkės gyventojai“)²³.

„SPALIO ŠVENTĖS“ KIDULIŲ VALSČIAUS MOKYKLOSE

1940 m. lapkričio 7–8 d. „šventės“ didelio Kidulių valsčiaus mokytojai ir mokiniai praleido labai įvairiai. Iš trijų pusių tarp Nemuno ir pasienio su vokiečių Prūsija įsprausto valsčiaus gyventojai jau 1940 m. rudenį pajuto nemažai nepatogumų dėl įsikūrusių Raudonosios armijos dalinių. Atsirado ir plati pasienio zona, iš kurios dar iki „Spalio švenčių“ pradėta iškeldinti gyventojus. Tokia lemtis teko ir kai kurioms Slavikų pradžios mokyklą lankančių vaikų šeimoms.

Pačiame pasienyje esančios Slavikų mokyklos komplektai buvo ne vienoje vietoje. Vienas iš trijų komplektų veikė Kališių kaime. To komplekto mokytojai reikėjo su savo auklėtiniais eiti į bolševikų perversmo metinių minėjimą Slavikuose. Čia vykusius renginius mokytoja E. Jasevičiūtė aprašė taip: „Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos

23 m. sukakties minėjimas buvo pradėtas š/m. lapkričio 6 d. nuo 13 val. iki 15 val. kiekviename komplekte atskirai aiškinimu apie Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos reikšmę, darbo žmonių kovą dėl geresnio būvio. Lapkričio 7 d. 10 val. mokyklos vedėjas su keletu mokinių įgaliotiniais nuvyko pas Raudonosios Armijos Karius – Slavikų r. zastavą pasveikinti su D.S.S. Revoliucijos švente ir padovanojo didelį (rėmuose) V. I. Lenino paveikslą. 11 val. į mokyklą atvyko Profsąjungos Slavikų skyrius, Kompartijos atstovai, mokinių tėvai ir kt., tą valandą buvo pradėtas iškilmingas minėjimas. Pirmiausia sveikino ir į visus susirinkusius kalbėjo Raudonosios Armijos atstovas drg. lt. Portnovas. Po kalbos buvo sugiedotas Internacionalas ir po jo buvo padaryti sveikinimo ir kalbos vertimai. Vėliau minėjimas buvo tęsiamas kiekvienoje klasėje atskirai, nes dėl vietos stokos negalėjo visi sutilpti. Po kalbų buvo meninė dalis, dainos, eilėraščiai, pritaikyti tam minėjimui. 13 val. įvyko demonstracija. Mokiniai su mokytojais ir minėtais šventės dalyviais su vėliavomis ir šukiais ėjo per miestelį ir aikštėje išsiskirstė. Tuo lapkričio 7 d. minėjimas buvo baigtas. Lapkričio 8 d. 10 val. mokytojai su mokiniais susirinkę mokykloje tęsė minėjimą toliau iki 11 val. 30 min., nes tą dieną mokinių buvo susirinkę mažai. Paskelbus, kad lapkričio 9 d. yra poilsio diena, Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos minėjimas buvo baigtas. [...]“²⁴

Kaip matome, Slavikų mokyklai buvo įsakyta bendrauti su „išvaduotojais“ raudonarmiečiais. Be to, nestigo ir nesusipratimų, kurie išryškėja labiau išigilinus į pateiktą cituojamą tekstą. Iš jo aiškėja, kad lapkričio 7 d. eisenoje ir kituose renginiuose dalyvavo mažai mokinių ir suaugusiųjų. Priešingu atveju, kodėl tada reikėjo daryti dar vieną minėjimą kitą dieną, kuris baigėsi visiškai nesėkme? Tad galima manyti, kad sakinio dalies žodžiai „dėl vietos stokos negalėjo visi

sutilpti“ buvo skirti „šventinės“ ataskaitos tikrintojams ir jais mėginta užmaskuoti dalinį renginių boikotą, kuriame dalyvavo tiek mokiniai, tiek „svečiais“ nepanorėję būti jų tėvai. Juk jie jau buvo patyrę su socialistinės santvarkos nešėjais atsiradusių suvaržymų išplėtus pasienio zoną.

Šiaudinės ir Bunikių pradžios mokyklų mokinių kelionės į 1917 m. įvykių Rusijoje sukakties minėjimo renginius prasidėjo jau 1940 m. lapkričio 6 d. Žinoma, tą dieną pamokų nebuvo, nes mokytojai su savo auklėtiniais iš ryto turėjo ateiti prie kelto per Nemuną, persikelti į kitą pusę ir iki 11 val. pasiekti Jurbarką. Bunikių mokyklos vedėjas Juozas Šilingis tai aprašė trumpai: „Lapkričio mėn. 6 d. su mokiniais buvo padaryta ekskursija į Jurbarką ir aplankyta kinas, kur mokiniams specialiai buvo parodyta minėjimui pritaikyta filma.“²⁵ Nė vienos mokyklos vedėjas nenurodo filmo pavadinimo. Toliau rašoma: „Lapkričio mėn. 7 d. 8,30 val. mokyklos aikštėje, dalyvaujant mokiniams, tėvams ir visuomenei, apie 200 žmonių, iškilmingai buvo pakelta vėliava. 9 val. visi vėliavos pakėlimo dalyviai organizuoti vyko į Kidulius, prisijungėme prie Šiaudinės pradž. mokyklos ir kartu dalyvavome minėjimo apeigose. 15 val. susirinkus mokykloje [t. y. jau paržygiavus iš Kidulių. – S. B.] mokiniams, tėvams ir visuomenei pasakė kalbas drg. J. Šilingis ir drg. J. Naikus, mokiniai padeklamavo eilučių. 18 val. iškilmingai nuleista vėliava. Po to buvo vaidinimai su šokiais, kurie tęsėsi iki 23,30 val. Tą dieną dalyvavo apie 400 žmonių. Minėjimas buvo pravestas dideliu pasiruošimu, visu rimtumu ir susikaupimu, todėl ir tvarka buvo pavyzdinga. Visų dalyvių nuotaika buvo nepaprastai pakilusi.“²⁶ Vien du paskutiniai ataskaitos sakiniai, kuriais siekiama kuo labiau pasigirti, verčia abejoti ir pateikta dalyvių statistika. Juolab kad tą dieną buvo labai blogas oras, ir dėl to kitose

mokyklose renginiai buvo pakoreguoti. Mažuose Bunikiuose 400 „šventės“ dalyvių, net priskaičiavus tik vien vakare pasižokti atėjusius kaimo padaužas jaunuolius, tikrai negalėjo tą dieną būti.

Toliau susipažinkime su Šiaudinės mokyklos vedėjo Juozo Cimbolaičio „šventinės“ ataskaitos fragmentu. Jame aprašomas lapkričio 6 d. vakare vykęs „iškilmingas posėdis“, kurį pagal valsčiaus „politrukų“ nustatytus planus turėjo surengti suagituotiems suaugusiems iš Jurbarko grįžęs J. Cimbolaitis (matyt, jis vėlavo, todėl renginys prasidėjo taip vėlai): „20 val. iškilmingas posėdis, kurį atidarė mokyt. V. [Vacy. – S. B.] Pleskūnas atitinkama prakalba ir pakvietė garbės prezidiumą. Sveikinimo kalbą pasakė drg. Br. Vedegys (atvykęs iš Šakių). Mokyt. K. [Kostas. – S. B.] Pačauskas skaitė paskaitą „Spalių mėn. revoliucija ir jos reikšmė“. Posėdis baigtas Internacinalu. Dalyvavo apie 100 žmonių.“²⁷ Būtina patikslinti, kad Šiaudinės mokyklą lankė ir vaikai iš Kidulių miestelio; kita vertus, gal ši mokykla tik taip vadinosi, o iš tikrųjų galėjo būti Kiduliuose.

Komunistas iš Šakių B. Vedegys liko Kiduliuose (ar Šiaudinėje) vakaroti ir nakvoti. Jis dalyvavo ir lapkričio 7 d. vykusiame svarbiausiame Kidulių valsčiaus „šventiniame“ renginyje, kuris 11 val. prasidėjo vėliavos pakėlimu Šiaudinės mokyklos aikštėje. „Posėdį-mitingą atidarė drg. A. Zokas.“ Paskui kalbėjo ar „paskaitas“ skaitė tas pats B. Vedegys, mokytojai V. Pleskūnas ir J. Cimbolaitis. Toliau rašoma: „Dar kalbėjo prof. Sąjungos vardu drg. Balbonas, komjaunimo – A. Gulbinas ir darbininkų vardu drg. Išganaitis. Po kalbų mokyklos salėje buvo meninė dalis: revoliucinės dainos, tautiniai šokiai, vadovaujant mokyt. V. Pleskūnui. Vakare viešas vakaras. Suvaidinta „Nesusipratimai“ – 2 veiksmų komedija, vadovauja J. Cimbolaitis; dainos, tautiniai šokiai – vadovauja mokyt. V. Pleskūnas. Dalyvavo virš 200 žmonių. Mokyklos namas buvo iliuminuotas.“²⁸

Kaip matome, ir Šiaudinės mokykloje, siekiant pritraukti daugiau žmonių, kurie prieš tai išklausytų bolševizmo idėjų, buvo vaidinamos komedijos ar kiti atsipalaiduoti tinkami veikalai. O mokyklos šokėjai su valandos ar kiek ilgesne pertrauka turėjo atlikti tą pačią programėlę. Įdomu, kad mokyklos vedėjas J. Cimbolaitis „šventę“ turėjo pratęsti (neaišku, ar pats to norėjo) lapkričio 8 d., bet tądien jis atliko ir visiems mokslo metams svarbų organizacinį darbą: „10 val. [įvyko] tėvų ir globėjų visuotinis susirinkimas. Mokyklos vedėjas J. Cimbolaitis tėvus ir globėjus pasveikino Spalių revoliucijos suaktuvių proga, pabrėžė mūsų laimėjimus prisijungus prie SSSR. Mokyt. Raf. [Rafaelis. – S. B.] Šteras skaitė paskaitą „Mokykla ir šeima“. Vedėjas nurodė pastabas auklėjimo ir mokymo reikalu. Tėvai pareiškė savo pageidavimų. Išrinktas tėvų komitetas. Aptarti kiti einamieji reikalai. Sveikino susirinkimą svečias iš Kauno [pareigos ir pavardė nenurodyta. – S. B.].“ Toliau ataskaitoje rašoma, kad nuo 12 val. visų „skyrių“ (šis žodis pavartotas vietoj pradžios mokykloje atsiradusių „klasių“) mokiniai atliko meninę programą, kurią po dviejų valandų baigė „Internacinalu“²⁹. Kaip matome, Šiaudinės mokyklos mokytojai ir mokiniai 1940 m. „didžiajam spaliui“ paaukojo net tris jiems įtemptas dienas.

„Spalio šventės“ minėjimai tris dienas, tačiau be jokių kelionių į kitą Nemuno pusę ar kitur, vyko ir Sudargo mokykloje. Jos vedėjas Vaclovas Vosylius apskrities inspekcijai dalykiškai rašė: „Pranešu, kad Sudargo pradžios mokykloje lapkričio mėn. 6 d. kiekviename komplekte buvo pašvęsta Spalių Didžiosios Socialistinės Revoliucijos minėjimui po dvi valandas. Mokytojai skaitė ta tema paskaitas, o mokiniai padainavo ir eilėraščių padeklamavo. Spalių Revoliucijai atminti buvo išdalinta dovanų: IV kl. ir VI skyriui kiekvienam mokiniui po V.K.P.(b.)

istoriją, o kitų klasių mokiniams po didžiųjų revoliucijos veikėjų paveikslėlių. Lapkričio 7 d. visi mokiniai dalyvavo eisenoje ir mitinge, kuriame tarpe kitų aš kalbėjau tema „Spalių Didžiosios Socialistinės Revoliucijos reikšmė ir antrasis pasaulinis karas“ [tokiu pavadinimu savo „šventines“ kalbas apibūdino ir daugelis kitų pedagogų. – S. B.]. Lapkričio 8 d. mokiniai ir suaugusieji dalyvavo Blochaitės salėje paskaitoje, kurią skaitė mokytojas Emilis Kasperaitis tema „Lenino–Stalino tautinė politika.“³⁰ Dar būtina pažymėti, kad minimos „V.K.P.(b.) istorijos“, kurios egzempliorius gavo aukštesniųjų klasių (skyrių) mokiniai, netgi 1941 m. pavasarį neturėjo dauguma Šakių apskrities mokytojų, nors jiems ši „istorija“ buvo rekomenduojama kaip parankinė knyga.

Lapkričio 7 d. į Sudargą su savo mokiniais buvo atžygiavusi Pervazninkų mokyklos vedėja Antanina Skulsčienė: „Ten dalyvavome vaikštytynėse, klausėmės paskaitų ir ėjom namo, nes Sudarge tą dieną meninės dalies nebuvo.“³¹ Netoli Sudargo buvo ir Ročiškių pradžios mokykla, kurios du komplektai veikė skirtinguose kaimuose. Antrojo komplekto mokytojams Viktorui Kutkaičiui ir A. Grinevičiutei (Grinevičiūtei?) leista „Spalio revoliuciją“ paminėti 1940 m. lapkričio 8 d. renginiais tik savo patalpose³², jiems nebuvo primygtinai liepta nešiniams raudona vėliava vesti savo auklėtinių į Sudargą.

„ŠVENTĖS“ PAEŽERĖLIŲ (KRIŪKŲ) VALSČIUJE

Prie Nemuno prisiglaudusiame Paežerėlių valsčiuje 1940 m. lapkričio 7–8 d. mažiau mokyklų mokinių žygiavo iš savo mokyklų į kitas didesnes gyvenvietes. Antai Kriūkų pradžios mokykloje (vedėjas Feliksas Pranaitis) „buvo sudaryta minėjimui ruošti komisija, į kurią įėjo mokytojai, mokinių

tėvų, komjaunimo ir pionierių atstovai. Komisijos nutarimu nuo spalio mėn. 25 d. ligi lapkričio mėn. 6 d. buvo paskelbta švaros, tvarkos, klasių ir salės puošimo tarpklasinės varžybos“³³. Lapkričio 6 d. mokytojams išaiškinus „Didžiosios Spalių Revoliucijos reikšmę“, buvo surengtos „gražiojo skaitymo varžybos“. Lapkričio 7 d. mokiniams „šventinių prievolių“ nebuvo, o lapkričio 8 d. mokyklos salėje įvyko iškilmingas minėjimas, mokiniai atliko meninę programą. Renginys baigėsi 18 val.³⁴

„Ilguvos ir Eiciūnų pr. mokyklos Spalių Revoliucijos šventė [vyko] drauge su visuomene 7 dieną Ilguvos pr. mokykloje“³⁵, – rašė Ilguvos pradžios mokyklos vedėjas Jurgis Slavėnas. Tą pačią dieną savo mokykloje „šventė“ ir Leoniškių pradinio ugdymo įstaigos vedėjas Aleksandras Pieniūta su savo auklėtiniais³⁶. Žeimių (Žeimio) mokykla „atsiėjo minėjimo nedarė, buvo prisidėta prie Sutkų organizacijų rengto minėjimo“³⁷, – taip savo trumpame raštelyje pranešė mokyklos vedėja M. Jokimaitytė, nenurodžiusi net dienos, kurią vyko renginys. Žemosios Panemunės pradžios mokyklos vedėjui Antanui Vasiliauskui surengti „šventinį“ minėjimą padėjo komjaunimo atstovas Juozas Patašius. Renginys vyko lapkričio 7 d. Žemosios Panemunės parapijos salėje. Buvo priimta įdomi rezoliucija: „Žem. Panemunės organizacijos ir visa liaudis švęsdami XXIII metų spalio revoliucijos sukaktį sveikiname LTSR Aukščiausiąją Tarybą, Raudonąją Armiją ir draugą Staliną. Pasirašo minėjimo prazidiumas [taip tekste. – S. B.].“³⁸ Vadinas, mokykla vien mokiniams skirtą renginio neorganizavo.

1940 M. LAPKRIČIO 7-OJI LUKŠIUOSE IR KITOSE KAIMO MOKYKLOSE

Lukšių valsčiaus „šventinėje“ komisijoje buvo nuspręsta, kad kaimuose esančių pradžios

mokyklų mokytojai ir mokiniai lapkričio 7 d. atžygiuos į centrinę gyvenvietę. Aišku, kad blogas oras išretino žygeivių moksleivių gretas. Tačiau ir dėl šlapdribos iškart nebuvo atsisakyta pradinio sumanymo. Vis dėlto vėliau leista savo mokyklose pasiklausyti per radiją transliuojamų „šventinių“ kalbų ar kitaip užimti vaikus. Antai Skubrių pradžios mokyklos vedėja Marcelė Gailiūnaitė savo ataskaitoje rašė: „7 d. susirenka mokiniai į mokyklą. Buvo numatyta vykti į Lukšius, bet dėl tolumo ir blogo oro bei kelio vaikai pasi- lieka mokykloje ir klausio radio transliacijos iš Kauno ir Vilniaus. 8 dieną po pietų visos apylinkės tėvai, vaikai ir jaunimas susirenka į minėjimą. [...]“³⁹ Į Lukšius taip pat nenuvyko Klevinių mokyklos antrojo komplekto ir Mi- siuriškės mokyklos mokiniai. Jų mokytojai rengė minėjimus savo mokyklose. Tad ir dėl blogo oro, ir dėl tėvų nepalankaus požiūrio į 1917 m. bolševikų perversmo minėjimą Lukšių valsčiaus mokyklose, kaip ir kituose valsčiuose, buvo daug nesklandumų, tačiau tik retas mokytojas juos minėjo. Vienas iš jų – vienakomplektės Kriauniškės mokyklos, tuo metu veikusios Bartkų kaime, mokytojas V. Lechneris: „Šį minėjimą numačiau pradėti 12 val. 30 min. dėl blogo oro į tą laiką sueiti, todėl pratęsiau ligi 15 val. Į tą laiką susirinko beveik visi vaikučiai. Nors tėvai nesusirinko visi, bet buvo skaitlingas skaičius ir minėji- mą atidariau 15 val. 30 min. [...] Minėjimą tvarkyti padėjo tėvų komiteto pirmininkas kompartijos narys Mykolaitis Justinas.“⁴⁰

Švediškių pradžios mokyklos vedėja A. Rut- kauskienė savo ilgoje ataskaitoje rašė: „Nežiū- rint minėjimo dieną, spalį 7 d. [supainiojo mėnesius. – S. B.], blogo oro, rytą susirikiavę mokyklos kieme, tvarkingomis gretomis, raudonomis vėliavomis pasipuošę, vykome į Lukšius. Čia šventė prasidėjo pagal minė- jimui ruošti valsčiaus komisijos iš anksto nustatytą programą. Visi organizuoti su- kaktuvių dalyviai – mokyklos, kompartijos,

komjaunimo nariai, susirinkome į vietos mokyklą, iš kur tinkamai susiorganizavę su vėliavomis, plakatais ir šūkais nuvykome į miestelio aikštę, kur prasidėjo pats minėji- mas. Minėjimą atidarė komisijos pirminin- kas draugas Kolis. Po jo kalbos visi susirinku- sieji sudainavo Internacionalą. Iš mokytojų kalbėjo Lukšių pr. mokyklos vedėjas drg. A. [Antanas. – S. B.] Grybinas. Dėl blogo oro teko persikelti salėn. [...]“⁴¹ Pasitelkus vaizduotę ir kai kurias iliustracijas iš panašių renginių, vykusių 1940–1941 m. laikotarpiu, galima įsivaizduoti, kaip karikatūriškai to- mis lapkričio dienomis atrodė mokinių su mokytojais žygiavimas pažliugusiais vieš- keliais ir kaimo keliais, nešant per šlapdribą susmegusias raudonas vėliavas, sušlapusius „didžiųjų vadų“ portretus, pačių mokinių pieštus plakatus, šūkius su nuvarvėjusiais dažais. Visuomenei slegiantį įspūdį darė ir agresyvi agitacija prieš „šventes“ reikalaujant kuo masiškiau dalyvauti „šventiniuose“ ren- giniuose, ir vos ne kariškas muštras jų metu.

Antai iš Žvirgždaičių valsčiaus (paties mažiausio Šakių apskrityje) mokytojų pa- reikalauja, kad jie rengtų minėjimus dvi dienas – lapkričio 7-ąją ir 8-ąją. Žvirgždaičių mokykloje pirmosios dienos rytą mokytojas V. Saudargas skaitė paskaitą savo ir vedėjos Onos Gružinskienės komplektų mokiniams, saviveiklininkai atliko meninę programą, buvo dalijamos dovanos. Vakare – dar „pas- kaitos“ suaugusiesiems, vėlai vakare – ir jų „pasilinksminimas“. Kitos dienos vakare – vėl „paskaitos“ suaugusiesiems ir jų „pasilinksminimas, kur mokiniai pasirodė savo menine dalimi“⁴². Janukiškių mokyklos mokytojai Antaninai Račinskienei lapkričio 7 d. 10 val. teko sukviesti savo auklėtinius į klasę ir kalbėti apie 1917 m. įvykius bei jų pa- darinius dar kartą inscenizuojant minėjimą, nors išvakarėse tam buvo skirta dalis pamokų. 13 val. „minėjimas“ buvo baigtas ir mokytoja turėjo skubėti į Žvirgždaičius, kur 16 val.

„valsčiaus mokytojai, darbininkai ir valstiečiai minėjo bendrai“⁴³. Lapkričio 8 d. 18 val. jau Janukiškių mokyklos patalpose „įvyko suaugusiems minėjimas. Programoje buvo skaitytos paskaitos: kompartijos atstovo Viltrakio Jono, komiteto nario Grigaičio ir mok. Račinskienės. Po paskaitų buvo šokiai ir dainos. Žmonių buvo apie 300“⁴⁴. Paminėtas renginio dalyvių skaičius nedidelei gyvenvietei yra aiškiai bent du kartus padidintas. Pedagogė persistengė, paskutiniu ataskaitėlės sakiniu nevykusiai pasididindama savo ideologinį „svorį“. Matyt, taip patarė Žvirgždaičių valsčiaus komunistai (veikiausiai jau perpratę manipuliavimo statistika paslaptis), kurie, atrodo, tada turėjo ir „valsčiaus kompartijos chorą“. Jis 1940 m. lapkričio 8 d. giedojo „Internacionalą“ Žėglių pradžios mokykloje. Čia susirinkusių „suaugusių vardu buvo pasiūsti sveikinimai Dr. Stalinui ir Dr. J. Paleckiiui, mokyklos mokinių sveikinimas buvo pasiūstas L.T.S.R. aukšč. prezid. pirm. J. Paleckiiui. Minėjimas baigtas 24 valandą. Minėjime dalyvavo 80 asmenų“⁴⁵. Dalyvių skaičius realus ar tik nežymiai padidintas – mokyklos vedėjas Antanas Bagdonavičius jo nesuklastojo.

Dėmesio vertas ir Plieniškių pradžios mokyklos vedėjo Simo Markuzos „šventinio“ minėjimo aprašymas. Pirmiausia vedėjas pasiguodė, kad jo mokyklos aplinkoje „komunistinių organizacijų dar nėra, todėl visą pasiruošimą ir programą teko atlikti mokytojams su aukštesnių klasių mokiniais. [...] Nuo lapkričio mėn. 1 dienos įvedėme kasdien po vieną pamoką apie socializmą“⁴⁶. Tai buvo išskirtinė iniciatyva visoje apskrityje. Pedagogas lyg didžiudamasis rašė, kad per minėjimą jo paties „paskaita užtruko virš 2-jų valandų“. Ilga buvo mokinių atliekama meninė programa. Šokiai suaugusiesiems užsitęsė iki 1 val. nakties.

Plokščių valsčiuje buvo numatyta, kad 1940 m. lapkričio 7 d. artimesnių kaimo

mokyklų mokytojai atves savo auklėtinius į mitingą⁴⁷. Tačiau gamtinės sąlygos privertė keisti planus. Plokščių pradžios mokyklos vedėjas Stasys Ankevičius lapkričio 7-osios „šventinius“ renginius aprašė taip: „7 dieną raudonomis vėliavėlėmis nešini mokiniai dalyvavo: bendroje eisenoje per miestelį, mitinge, paskaitoje ir meninėje dalyje. Šventėje dalyvavo apie 160 mokinių (110 Plokščių pradžios mokyklos ir 50 mokinių artimųjų mokyklų). Meninėje dalyje mokiniai stebėjo darbininkų profesinės s-gos Plokščių skyriaus pastatytą veikaliuką „Alkani žmonės“; 19 mokinių pasakė pritaikintus dienas ir paimtus iš Juliaus Janonio raštų eilėraščius. Po to, išklause muzikinio dalykėlio „Linksmi darbininkai“ ir gavę saldinių, išsiskirstė. 8 dieną mokiniai ilsėjosi namie. 9 dieną buvo visų trijų kompleksų bendras pasilinksminimas [...]“⁴⁸.

Griškabūdžio valsčiuje, atrodo, būta mažiau nurodymų, ką kuriai mokyklai daryti per „šventines“ dienas. Centrinėje valsčiaus gyvenvietėje jau lapkričio 6 d. 20 val. „buvo surengtas iškilmingas susirinkimas“. Lapkričio 7 d. vyko mitingas, kuriame kalbą pasakė LSSR AT deputatas V. Bieliauskas, įvairių sovietinių organizacijų atstovai. Vien mokiniams skirtas renginys vyko lapkričio 8 d. nuo 11 val. Tą dieną 20 val. buvo iškilmingai pradėti vakariniai kursai suaugusiesiems, sakomos 1917 m. bolševikų perversmo metinėms skirtos kalbos, o „šventiniai“ renginiai baigėsi tradiciniu „pasilinksminimu“. Griškabūdžio pradžios mokyklos vedėjas Jonas Babušis taip ir neapibūdino savo vaidmens per tas tris dienas⁴⁹.

„SPALIO ŠVENTĖS“ KUDIRKOS NAUMIESČIO PRADŽIOS MOKYKLOSE

Kudirkos Naumiestis 1940 m. buvo didelis Šakių apskrities miestas, ne vienoje viešojo

gyvenimo srityje lenkęs net apskrities centrą. Šiame mieste buvo bendrojo lavinimo vidurinė mokykla ir dvi pradžios mokyklos. Jų mokytojai turėjo dalyvauti minėto „apkomo“, miesto kompartijos padalinio narių ir komjaunuolių suplanuotuose 1917 m. bolševikų perversmo sukakties renginiuose. Kaip jie vyko ir kiek mokinių juose dalyvavo, aiškėja iš pradžios mokyklų vedėjų raštų Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai. Vienoje iš pradinio mokymo įstaigų mokėsi lietuviai, kitoje – žydų tautybės vaikai.

Lietuviškos mokyklos vedėjas Petras Barkauskas savo mokyklą tebevadino ankstesniu Vinco Kudirkos vardu, nors tikrinius mokyklų vardus A. Venclovos vadovaujamas LSSR ŠLK jau buvo panaikinęs. Ši mokykla vadinosi pirmąja miesto pradžios (pradine) mokykla. Jos vedėjo ataskaitoje skaitome: „[...] Mokyklos balkonas buvo papuoštas iliuminuotu, vainiku apvestu Drg. STALINO (su mergyte) paveikslu; pats balkonas apvestas vainiku. IV-ją pamoką atskirai klasėse buvo aiškinama šventės prasmė, V-ją pamoką visa mokykla susirinko į salę, kur šventės minėjimas buvo iškilmingai pradėtas, pažymint jos reikšmę visai žmonijai, ir po to mokiniai kiekvienas buvo apdovanoti dovanėlėmis – po sąsiuvinį, paišėlį, trintuką ir didžiųjų socializmo kūrėjų atvaizdų atvirukais. Lapkričio mėn. 7 d. mokiniai, nežiūrint nepalankaus oro, visi ir labai darniai nešini vėliavomis, transparantais ir plakatais dalyvavo mitinge, eisenoje, pakaitomis su dūdų orkestru, VI skyriaus mokiniai skudučiais, o kiti dainomis eiseną vedė. Mitinge mokinių vardu sveikinamąjį žodį eilėraščiu pasakė IV kl. mokinė, o mokytojų vardu – mokyt. A. Babušas [Kudirkos Naumiesčio antrosios pradžios mokyklos vedėjas. – S. B.]. Po mitingo 16 val. mokiniams buvo surengtas spektaklis [jo vaidmenis atliko nežinia iš kur atsiradę komjaunuoliai ir pionieriai. – S. B.]. Vakare suaugusiems surengtos (mokyklos

rūmuose) pramogos programoj dalyvavo ir mokiniai mokyt. K. Smalevičienės parengtais baletėliais „Klumpakojis“ ir „Traika“. Lapkričio mėn. 8 d. 12 val. mokiniams buvo pramogėlė, kurioje programą išpildė mokiniai: choras (ved. mok. A. [Arturo. – S. B.] Gelmboldo), skudutininkai (P. Barkausko), deklamatoriai (įvairių mokyt.) ir baletas (mok. K. [Kunigundos. – S. B.] Smalevičienės). Po šios pramogos buvo nuvesti į kiną žiūrėti filmos „Maksimo sugrįžimas“. Vakare suaugusiems surengtoje pramogoje mokinių baletas vėl pakartotinai dalyvavo. Lapkričio mėn. 9 d. buvo poilsio diena; darbas pradėtas XI.10.“⁵⁰

Lapkričio 10-oji buvo sekmadienis. LSSR ŠLK kuravusių bolševikų sumanymas buvo paprastas – jei mokiniai tą sekmadienį bus mokykloje, vadinasi, su tėvais neis į bažnyčią, o katalikų kunigai neturės galimybės bendrauti su mokiniais bažnyčioje ar jos aplinkoje, auklėti juos krikščioniškosios moralės dvasia.

Šis sovietų valdžios patvarkymas dėl sekmadienio nekludė atlikti religinių priedermių Kudirkos Naumiesčio antrosios pradžios mokyklos žydų tautybės mokytojams, mokiniams ir jų tėvams, nes jiems buvo svarbus šeštadienis. Pateikiame tos mokyklos „šventinės“ ataskaitos fragmentus. Mokyklos vedėjas A. Babušas savo kalbą svarbiausiame miesto mitinge apibūdino taip: „[...] Visų Kud. Naumiesčio mokytojų vardu iš tribūnos pasveikino 2 Nr. mokyklos vedėjas A. Š. Babušas, prižadėdamas įrodyti mokytojų dėkingumą už suteiktą mokytojams ir mokiniams laisvą ir džiaugsmingą gyvenimą ne tik žodžiais, bet ir veiksmais – auklėti jaunąją kartą visomis išgalėmis Stalino ir Lenino pagrindais.“⁵¹ Lapkričio 8 d. žydų tautybės mokiniai dalyvavo jau aprašytame abiejų miesto pradžios mokyklų renginyje⁵², paskui žiūrėjo tą patį filmą (tik nurodomas kitas jo pavadinimas – „Maksim Gorki“). O lapkričio 9 d. (šeštadie-

nį) žydų mokykla oficialiai pratęsė 1917 m. bolševikų perversmui skirtą kampaniją ir, kaip buvo parašyta, surengė „vakarėlį“. Į jį „atvyko beveik visi tėvai ir organizacijų atstovai. Iškilmes atidariau keliais žodžiais apie socialistinį mokyklos auklėjimą. Tėvų komiteto vardu pasveikino draug. Rozenfeldienė ir Z. Tumbovskis, Komjaunimo vardu – draug. Grosmanaitė ir pionierių vardu pasveikino mokinė Vainermanaitė. Po pasveikinimų mokinių choras sudainavo Internacionalą. Vaikai atpasakojo publikai apie Spalių Socialistinę Revoliuciją, Staliną ir Leniną, deklamavo eilėraščius, pritaikintus iškilimėms. [...]“⁵³

Iš paskutinio šaltinio fragmento galime daryti prielaidą, kad lapkričio 9-ąją (šeštadienį, judėjų šabo dieną) žydų mokyklos mokytojams pavyko atiduoti duoklę „revoliucinei šventei“, pratęsiant ją dar vieną dieną, ir labai neužrūstinti savo bendruomenės rabinų, nes iki minėto „vakarėlio“ ir pedagogai, ir mokiniai su tėvais galėjo nueiti į sinagogą ar kitaip atlikti judėjų religijos reikalaujamas priedermes. Tą, be abejo, darė ir dalis pionieriais tapusių Kudirkos Naumiesčio žydų tautybės vaikų. (Ši tema gana sudėtinga, jai plačiau atskleisti reikia papildomų tyrimų.) Dar būtina pažymėti, kad abiejų miesto pradžios mokyklų vedėjai savo ataskaitose neužsiminė apie jokių nesklandumų, susijusių su jų auklėtinių dalyvavimu „šventinės sukakties“ minėjimo renginiuose, ir sovietų veikėjų priekaištus dėl to. O tų nesklandumų, turint galvoje šiurkščiai laužomus iki 1940 m. sovietų okupacijos susiformavusius mokyklų ir visos visuomenės papročius bei tradicijas, nebuvo įmanoma išvengti. Pavyzdžiui, pro Šakių „apkomo“ politrukų ir NKVD darbuotojų akis tikrai nepraslydo tas faktas, jog į mitingą, demonstraciją ir kitus 1940 m. lapkričio 7–8 d. renginius neatėjo daug mokinių, nes jų neleido tėvai⁵⁴. Neužsiminta ir apie labai

nepalankias gamtines sąlygas eisenai ir mitingui, kai šaltą apniukusį rytą surinktiems jų dalyviams netrukus teko kentėti nuo šlapdribos, kuri sugadino ar apgadino „transparenčius“, ant lazdų ar lentgalių prikaltus Stalino, Lenino, J. Paleckio, A. Venclovos ir kitų tuo metu garbintų bolševikų veikėjų portretus.

Kaip jau minėta, Kudirkos Naumiestyje 1940 m. lapkričio 7 d. dalyvauti demonstracijoje, klausytis komunistų, komjaunuolių ir kitoms sovietinėms organizacijoms atstovaujančių asmenų kalbų bei liaupsių komunistų partijai, diktatoriui Stalinui ir Lietuvos kolaborantams privalėjo ne tik miesto pedagogai su mokiniais ar be jų (nuo dalyvavimo manifestacijose buvo atleisti tik patys mažiausi Šakių miesto mokiniai). Skaitydami pradžios mokyklų mokytojų ataskaitas apie 1917 m. bolševikų perversmo sukakties minėjimą, matome, kad tą dieną į Kudirkos Naumiestį, nepaisant darganos ir prasidėjusios šlapdribos, pėsčiomis su savo mokytojais atėjo ir aplinkinėse gyvenvietėse esančių pradžios mokyklų mokiniai. Aišku, kyla klausimas, ar gausios buvo tų keturis, šešis ar visus dešimt kilometrų atžygiavusių mokinių gretos? Kiek tėvų neišleido savo vaikų į bolševikų šventę didmiestyje (Šakių apskrities masteliais) dėl blogo oro ar protestuodami prieš Lietuvos ir jos mokyklos sovietinimą? Atvykusiųjų ir neatvykusiųjų į „šventinį“ minėjimą proporcijos ataskaitose neatsispindi.

MOKINIŲ DALYVAVIMAS 1917 M. BOLŠEVIKŲ PERVERSMO MINĖJIMO RENGINIUOSE ŠAKIUOSE

Šakiuose vyko svarbiausi apskrities renginiai, skirti 1917 m. bolševikų perversmo 23-iesioms metinėms. Apskrities centre mieste buvo pakankamai asmenų demonstracijai ir „šventiniams“ renginiams

ruošti bei vykdyti. Be to, Šakiuose, kaip ir Kudirkos Naumiestyje, veikė vidurinė mokykla (buvusi „Saulės“ gimnazija), kurios mokytojai su mokiniais turėjo būti svarbesni minėjimo dalyviai nei pradinukai. Tad abiejų Šakių pradžios mokyklų mokytojams ir mokiniams teko antraeilis ar net trečiaeilis vaidmuo per 1940 m. lapkričio 7-osios demonstraciją ir tos dienos renginių programoje. Be to, kaip matysime iš Šakių antrosios pradžios mokyklos (joje mokėsi žydų tautybės vaikai) „Šventės minėjimo aprašymo“, lapkričio 6 d. vakare pradžios mokyklų mokiniams dėl neaiškių priežasčių netgi neleista atlikti savo meninės programėlės, nors tai buvo numatyta bendro Šakių mokyklų vakarinio renginio plane. Tačiau apie tai, kaip „šventei“ rengėsi ir joje dalyvavo gimnazistai ir jų pedagogai, archyvinės medžiagos kol kas nepavyko aptikti, todėl pasitenkinsime pradžios mokyklų vedėjų rašytomis ataskaitomis.

Šakių miesto pirmosios pradžios mokyklos (joje daugiausia mokėsi lietuvių vaikai) vedėjas Juozas Orentas buvo suimtas dar 1940 m. liepos mėn.⁵⁵ 1940 m. rudenį tas pareigas ėjo J. Valinčius. Jo ataskaita apie mokyklos mokytojų ir auklėtinių dalyvavimą „šventiniuose“ renginiuose, palyginus su kai kurių kitų mokyklų ilgais aprašymais, yra lakoniška. Pacituosime didesnę šios ataskaitos dalį: „[...] Lapkričio 6 d. klasėse paskirta po dvi pamokas Didžiajai Spalio Socialistinei Revoliucijai apibūdinti. Vėliau mokiniai kartu su mokytojais iš oro ir viduje papuošė mokyklą žalumynais, didžiųjų socializmo kūrėjų ir vadų paveikslais ir lozungais. Vakare mokykla iliuminuota. 7 d. vyresniųjų klasių mokiniai dalyvavo eitynėse ir mitinge miesto aikštėje. 8 d. mokyklos salėje suruoštas visiems mokiniams bendras šventės minėjimas. Iškilmingam posėdy kompartijos atstovas drg. Zokas, mokyklų inspektorius drg. Geištoraitis ir pionierių vadovas drg. Ledas pasakė mokiniams kalbas, plačiai nu-

šviesdami Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos reikšmę. Po posėdžio atlikta meninė minėjimo dalis: 1) inscenizavimas „Baudžiauninkas ir akamonas“, 2) dainos, 3) eilėraščiai ir 4) baletas. 13 val. 30 min. mokiniai žiūrėjo filmą „Daktaras Koliužnyj“. Po kino mokykloje visi mokiniai buvo apdovanoti šventės proga dovanėlėmis.“⁵⁶

Miesto antrosios pradžios mokyklos (joje mokėsi žydų tautybės vaikai) ataskaitos fragmentai atskleidžia daugiau „šventinių“ ir visuomenės bei švietimo įstaigų sovietinimo detalių: „Kaip ir visos įmonės bei įstaigos, taip ir mūsų miesto Šakių pradž. mokykla Nr. 2 šiai šventei sparčiai ruošėsi. Šių metų spalio mėn. 22 dieną gavau iš Šakių Apkomo Agitacijos ir propagandos skyriaus vadovo raštą, kuriame prašo pranešti, kas yra daroma ir kaip rengiamasi šventė paminėti. Tą pačią dieną sudariau komisiją šventės pasirengimo klausimams aptarti. Komisijoje dalyvavo: aš, Dubnikaitė ir Komjaunimo atstovas Frumanas Šleima ir Braudė Chanelis (mokyt. [Genė. – S. B.] Šuraitė ir [Ginda. – S. B.] Belablockienė tada atostogavo). Buvo nutarta: [...] 3) suruošti mokymosi socialistines lenktynes tarp mano vedamos III klasės ir Dubnikaitės II klasės mokinių ir 4) parinkti atitinkamas deklamacijas ir dainas lietuvių ir žydų kalbomis. Spalio mėn. 25 d. minėtose klasėse buvo paskelbtas nutarimas apie socialistines mokymosi lenktynes ir mokiniai pradėjo joms ruoštis. Pradedant spalio mėn. 27 d. ir baigiant lapkričio 6 d. nė vienas tų klasių mokinyš nepavėlavo į pamokas, ir kiekviena klasė stengėsi kitą pralenkti. [...] Kai iš atostogų sugrįžo kitos mokytojos, įvyko antras pasitarimas, kuriame buvo nutarta: [...] 2) [Iršos. – S. B.] Hammerio ved. III klasė išleidžia šventės išvakarėse mokinių sieninį laikraštėlį. Vaikai noriai pradėjo rašyti ir lapkričio mėn. 6 d. III-os klasės sienoje jau kabėjo mokinių išleistas laikraštėlis. [...] Tą pačią dieną mano vedamos mokyklos pio-

nieriai davė iškilmingą pasižadėjimą ir buvo papuošti gražiais raudonais kaklaraiščiais. Vakare rengėmės dalyvauti mokyklų meninėje dalyje, tik dėl kažkokių priežasčių pradž. mokyklų mokiniai buvo atstumti ir negalėjo pasirodyti. Lapkričio mėn. 7 d. 10 val. ryto mokykla dalyvavo mitinge ir demonstracijoje. Vaikai, orkestrui griežiant, tvarkingai žygavo, nešdami paveikslus ir „transparentus“. Lapkričio mėn. 8 d. lankėmės kine, kur buvo rodyta graži filma. Po to, filmai pasibaigus, nuėjome į Šakių m. pradžios mokyklą nr. 1, kur vaikai buvo apdovanoti šventės dovanėlėmis. Vakarėlį manome suruošti maždaug po dviejų savaitių, nes turimą programą dar reikia papildyti.⁵⁷ Kaip aiškėja iš pateiktų citatų, Šakių pradžios mokyklų mokytojams nereikėjo įtemptai ruoštis „Spalio šventės“ minėjimui ir per kelias dienas trukusias „šventes“ vykdyti komunistų ir komjaunuolių nurodymus, kaip tai buvo nedidelėse kaimo mokyklose, kur visas „šventinis“ krūvis tekdavo vienam ar dviem pedagogams. Tiek Šakiuose, tiek Kudirkos Naumiestyje pradžios mokyklų mokytojai galėjo pasidalyti juos užgulusiais „šventiniais“ rūpesčiais. Be to, šių mokyklų pedagogams, palyginus su aukštesniųjų mokyklų mokytojais, buvo lengviau tuo atžvilgiu, kad jaunesnio amžiaus mokiniai buvo paklusnesni ir mažiau pasitaikė viešai išreikšto protesto atvejų. Bene svarbiausia buvo susitarti su auklėtinių tėvais, kad bent dalį vaikų išleistų į eiseną, minėjimą mokykloje ar kitą propagandinį lapkričio 7–8 d. renginį. O tai pavyko tik iš dalies. Gali būti, kad ir Šakių žydų pradžios mokyklos mokiniams ir jų tėvams, panašiai kaip Kudirkos Naumiestyje, irgi buvo suplanuotas „socialistinės revoliucijos atminimo vakarėlis“ šeštadienį (lapkričio 9 d.). Iš cituoto teksto galima suprasti, kad būta išankstinio žydų komunistų ir komjaunuolių užkulisinio susitarimo su judėjų religiją išpažįstančiais mokytojais, kitais inteligentais ir šventikais

dėl abiejų prievolių (judaistinių ir socialistinių-komunistinių) atlikimo tą šeštadienį. Kai „vakarėlis“ buvo nukeltas, Šakių žydams, kurių vaikai mokėsi pradžios mokykloje, pavyko išsisukti nuo pernelyg įtemptos šeštadienio dienotvarkės ir tą dieną atsiriboti nuo bolševizmo idėjų propagandos pliūpsnių. Jų buvo pakankamai patirta per kelias ankstesnes dienas.

Dalis Šakiuose gyvenančių mokinių, kaip ir Kudirkos Naumiestyje bei kitose apskrities gyvenvietėse, nedalyvavo 1940 m. lapkričio 7–8 d. renginiuose, nes jų į pompastišką eiseną ir mitingą dėl ideologinių motyvų neišleido tėvai. Daugelis vyresnių mokinių ir patys suvokė, kad per tas manifestacijas ir mokyklose rengiamus „iškilmingus posėdžius (susirinkimus)“ vyksta bolševikų okupaciją įtvirtinantis Lietuvos sovietinimas bei jos gyventojų „smegenų plovimas“. Tai suprato ir nemažai jaunesnio amžiaus mokinių, 1940–1941 m. m. pradėjusių bręsti gerokai anksčiau nei jų bendraamžiai iki tol. Žinoma, vien už nedalyvavimą „Spalio šventėje“ mokinių iš mokyklos dar nešalino, kaip ir už tai, kad pradžios mokyklų mokiniai nenorėjo stoti į pionierių organizaciją. Pionieriais tapti draudė dauguma tėvų, ir patys vaikai nelabai veržėsi⁵⁸. O 1940 m. rudenį Šakių apskrities mokyklose dirbusiems pedagogams išvengti dalyvavimo vadinamosios 1917 m. Didžiosios spalio socialistinės revoliucijos 23-ųjų metinių sukakties minėjimo renginiuose praktiškai buvo beveik neįmanoma. Tačiau, kaip rodo jų ataskaitos, kai kurie mokytojai minėjimo spektakliui su priesaikomis bolševikų partijai ir Stalinui paskyrė tik vieną dieną ir tik kelias valandas. Kaip matėme iš ataskaitų apie tas „šventes“, mokytojai bent išoriškai vaizdavo, kad laikosi okupantų ir kolaborantų instrukcijų. Savo esybe kolaboravo tik vienas kitas pedagogas. Buvo ir apsimetusių komunistais mokytojų, veikusių net antisovietiniame pogrindyje.

Toks buvo pirmoje straipsnio dalyje minėtas Gelgaudiškio mokytojas Valentinas Vakauza⁵⁹. Jis neįkliuvo NKVD. Tačiau pro represinių įstaigų ir vietos bolševikų, kitų sovietų aktyvistų bei skundikų, visur ieškojusių „liaudies priešų“, akis nepraslydo mokytojų „prasižengimai“ ir nenoras aktyviai įsitraukti į „socializmo statybą“. Net 1941 m. kovo mėn. rašytoje LSSR ŠLK atliktų darbų ir statistinių duomenų apžvalgoje pažymima, kad „kadrų perauklėjimas taip pat aštrus kaip ir pačią pirmąją tarybų valdžios Lietuvoje dieną“⁶⁰.

Stinga atsiminimų, galinčių padėti atskleisti objektyvesnę tikrovę mokyklose 1940–

1941 m. m., o vien archyvų šaltiniai nesudaro tam galimybių. Gal straipsnyje pateikiamos archyvinės medžiagos fragmentai, jų vertinimai paskatins tuometinius mokinius (mokytojų jau beveik nelikę) papildyti juos savo atsiminimais, nors tą reikėjo daryti gerokai anksčiau. Kita vertus, LCVA ir Lietuvos ypatingojo archyvo medžiaga, tęsiant tyrimą, leis bent iš dalies atsakyti į klausimą, ar klusniai bolševikų ideologinių politrukų nurodymus vykdę Šakių apskrities pradžios mokyklų mokytojai išvengė represijų 1941 m. birželį. Tolesnėje tyrimo dalyje taip pat paliesime dar kelis Lietuvos mokyklos sovietizavimo aspektus.

Nuorodos

¹ *Genocidas ir rezistencija*, 2014, Nr. 1(35), p. 7–26.

² LKP(b) apskrities komiteto pavadinimo trumpinys.

³ Arturo Fliakaičio (g. 1933 m.) ir Romo Treiderio (g. 1931 m.) atsiminimai. Abu jie 1940–1941 m. m. mokėsi Šakių apskrities Kudirkos Naumiesčio pradžios mokykloje. Atsiminimus užrašė S. Buchaveckas 2013 m.

⁴ Tarpučių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 245, l. 6.

⁵ Keturnauijienos pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 12 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorui, *ibid.*, l. 5.

⁶ Bajoraičių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 7.

⁷ Turčinų pradžios mokyklos Didžiosios spalio Socialistinės Revoliucijos XXIII sukaktuvių minėjimui pasiruošimo aprašymas, *ibid.*, l. 8.

⁸ *Ibid.*

⁹ D.S.S. Revoliucijos 23 m. sukaktuvių minėjimas Matarnų pradžios mokykloje, *ibid.*, l. 9.

¹⁰ Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos 23 m. sukaktuvių minėjimo Barzdų pr. mok. aprašymas, *ibid.*, l. 3.

¹¹ Barvydų pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 29.

¹² Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos sukakties minėjimas Riogliškių pr. m-loje, *ibid.*, l. 31.

¹³ Kuro pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 12 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorui, *ibid.*, l. 32.

¹⁴ Braziukų pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorui, *ibid.*, l. 33.

¹⁵ Lekėčių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorui, *ibid.*, l. 28.

¹⁶ Pavilkio pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 12 d. raštas Šakių apskr. pradžios mokyklų inspektorui, *ibid.*, l. 30.

¹⁷ Gelgaudiškio valsč. Šimkų, Maštaičių, Jotyškių, Branduoliškių, Gelgaudiškio Nr. 1 ir Nr. 2 mokyklų 1940 m. lapkričio mėn. 8 d. Didžiosios Spalių Revoliucijos Šventės minėjimo aprašymas, *ibid.*, l. 10.

¹⁸ 23-jų Sukaktuvių Didžiosios Spalio Socialistinės Revoliucijos minėjimo Valenčių pradžios mokykloje aprašymas (protokolas), *ibid.*, l. 12.

¹⁹ *Ibid.*

²⁰ Jankų valsčiaus pradžios mokyklų Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos šventės, įvykusios 1940 m. lapkričio 8 d., aprašymas, *ibid.*, l. 16.

²¹ Būdos pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektorui, *ibid.*, l. 18.

²² Pakalniškių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 19.

²³ Karčrūdės ir Kaitinų pradžios mokyklų raštai apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 17, 20.

²⁴ Slavikų pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 27.

²⁵ Bunikių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 14 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 22.

²⁶ *Ibid.*

²⁷ Spalių Revoliucijos minėjimas Šiaudinės pradžios mokykloje, *ibid.*, l. 21.

²⁸ *Ibid.*

²⁹ *Ibid.*

³⁰ Sudargo pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 24.

³¹ Pervazninkų pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 27.

³² Ročiškių pradžios mokyklos I ir II komplektų aprašymai apie Spalio revoliucijos minėjimą, *ibid.*, l. 23, 26.

³³ Kriūkų pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 43.

³⁴ *Ibid.*; Albino Vaičiūno (g. 1933 m.) atsiminimai, užrašyti S. Buchavecko 2014 m.

³⁵ Ilguvos pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 20 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 245, l. 42.

³⁶ Leoniškių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 46.

³⁷ Žemių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 42.

³⁸ L.T.S.R. Aukščiausiajai Tarybai. Rezoliucija, *ibid.*, l. 49.

³⁹ Skubrių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 35.

⁴⁰ Didž. Spalių Revoliucijos 23 m. sukakties minėjimo aprašymas, *ibid.*, l. 37.

⁴¹ Kaip Švediškių p. m-la paminėjo D. Spalių SR 23-ias sukaktuves, *ibid.*, l. 38.

⁴² Žvirgždaičių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 74.

⁴³ Janukiškių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 75.

⁴⁴ *Ibid.*

⁴⁵ Didžiosios Spalių Socialistinės Revoliucijos minėjimo Žėglių pradžios mokykloje aprašymas, *ibid.*, l. 76.

⁴⁶ Plieniškių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 73.

⁴⁷ Plokščių pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 50.

⁴⁸ *Ibid.*

⁴⁹ Griškabūdžio pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 9 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspektoriui, *ibid.*, l. 13.

⁵⁰ Kudirkos Naumiesčio Vinco Kudirkos pradžios mokyklos 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 40.

⁵¹ Kudirkos Naumiesčio pradžios mokyklos Nr. 2 1940 m. lapkričio 10 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 41.

⁵² Žr. 20 nuorodą.

⁵³ Žr. 21 nuorodą.

⁵⁴ Min. A. Fliakaičio ir R. Treiderio atsiminimai.

⁵⁵ J. Orento 1940 m. liepos 12 d. orderis suėmimui ir kratos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, l. 4–6; *Lietuvos gyventojų genocidas (1939–1941)* (antrasis pataisytas ir papildytas leidimas), Vilnius, 1999, p. 611.

⁵⁶ Šakių m. pradžios mokyklos Nr. 1 1940 m. lapkričio 12 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, LCVA, f. R-762, ap. 1, b. 245, l. 77.

⁵⁷ Šakių m. pradžios mokyklos Nr. 2 1940 m. lapkričio 11 d. raštas Šakių apskrities pradžios mokyklų inspekcijai, *ibid.*, l. 78.

⁵⁸ Min. A. Fliakaičio, R. Treiderio ir A. Vaičiūno atsiminimai.

⁵⁹ A. Andrijonas, „Būrio vadas“, *Gelgaudiškis*, d. 1, Vilnius, 2011, p. 758.

⁶⁰ Švietimo liaudies komisariato veikla 1940 m. birželio 15–1941 m. kovo 1 d., LCVA, f. R-762, ap. 6, b. 47a, l. 1.

Gauta 2014 09 30
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, Vilnius

Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį

Tyrimo tema – holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m. Straipsnio tyrimo objektas – holokaustas Lietuvoje. Tikslas – remiantis istorijos šaltiniais, istoriografija atkurti Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės narių žūtį 1941 m. vasarą ir rudenį eigą, atskleisti jos raidos ypatumus, nustatyti žudynių vykdytojus.

IVADAS

Vokiečių okupacijos laikotarpis (1941–1944 m.) – dramatiškas Lietuvos praeities puslapis. Per trejus nacių režimo valdymo metus buvo sunaikinta apie 195–196 tūkst., t. y. apie 95 proc., Lietuvoje gyvenusių žydų. Su žydų genocidu susiję įvykiai iki šiol tebėra sudedamoji Lietuvos visuomeninių santykių dalis. Lietuvos žydų asociacijos Izraelyje interneto svetainėje 2009 m. gegužės mėn. buvo paskelbti sąrašai lietuvių, kurie įvardijami kaip asmenys, nacių valdymo laikotarpiu prisidėję prie žydų genocido. Sąrašais susidomėjo ne tik valdžios, teisėsaugos įstaigų pareigūnai, bet ir paprasti gyventojai. Kilo diskusijos, visuomenei tapo aktualu, kiek Lietuvos gyventojų nacių valdymo metais prisidėjo prie žydų ir kitų asmenų grupių persekiojimo bei naikinimo. Iki šiol nebuvo atliekami specialūs istoriniai tyrimai siekiant nustatyti genocido dalyvių skaičių. Istorikas Liudas Truska mano, kad prie žudynių vyk-

dymo tiesiogiai ir netiesiogiai prisidėjo apie 10 tūkst. lietuvių¹. Žydų istorikų nuomone, prie žydų žudynių prisidėjo apie 23 tūkst. lietuvių². Tačiau šiuos statistinius duomenis galima vertinti ne kaip specialaus tyrimo rezultatus, o daugiau kaip spėjimus remiantis ilgalaike mokslinio darbo patirtimi.

Šiuo darbu iš dalies siekiama užpildyti minėtą istorinių tyrimų spragą. Kaip nustatyti genocido vykdytojų skaičių? Pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad istoriniame tyrime kokybiniai ir kiekybiniai aspektai yra glaudžiai susiję, t. y. šios dvi kategorijos kiekviena atskirai neegzistuoja. Per kiekybę (skaičius, procentus) dažnai yra apibūdinami kokybę, t. y. praeities reiškinius, nusakantys požymiai. Pavyzdžiui, terminas *genocido vykdytojas* kaip tik ir nusako tam tikrą nacių valdymo laikotarpio ypatybę. Vadinasi, tyrimas, kuriuo siekiama nustatyti genocido vykdytojų skaičių, turi neišvengiamai atsakyti į du pamatinius klausimus greta kitų: kas vykdė genocidą? kiek iš viso buvo tokių vykdytojų? Patogiausia atsakyti į šiuos klausimus laikantis teritorinio principo, t. y. tiriant holokaustą tam tikroje vietovėje. Šis principas labiausiai tinka dėl to, kad galima ne tik atsakyti į minėtus du pamatinius ir kitus klausimus, bet kartu ir prisidėti prie holokausto Lietuvos provincijoje tyrimo. Autorius pasirinko Kretingos apskrities (ją sudarė 12 valsčių) žydų bendruomenės žūtį 1941 m. vasarą ir rudenį tyrimą. Dėl reikalavimų

mokslinių straipsnių apimčiai šis darbas skiriamas tik apskrities centre – Kretingos mieste (Kretinga taip pat buvo ir valsčiaus centras) – gyvenusios žydų bendruomenės narių žūties tyrimui. Kitose apskrities vietovėse gyvenusių žydų genocido tyrimai bus pateikti vėlesniuose straipsniuose.

Žinių apie holokaustą Kretingos valsčiuje ir apskrityje yra Lietuvos ir užsienio istorikų Arūno Bubnio³, Alfonso Eidinto⁴, Rūtos Puišytės⁵, Juliaus Kanarsko⁶, Christopho Dieckmanno⁷, Joachimo Tauberio⁸ darbuose. Vertingiausi temos tyrimui A. Bubnio darbai. Mokslinės vertės iki šiol nėra praradę ir sovietinės Lietuvos laikotarpiu išleisti dokumentų rinkiniai, kuriuose paskelbti Kretingos apskrities žydus ir kitus asmenis persekiojusių bei prie jų naikinimo prisidėjusių asmenų, liudytojų parodymai⁹. Tiriant temą panaudoti Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) ir Lietuvos centriniame valstybės archyve (toliau – LCVA) saugomi dokumentai. Pirmajame archyve (f. K-1, ap. 58) saugomos baudžiamosios bylos asmenų, kurie nacių valdymo laikotarpiu dirbo lietuvių policijos įstaigose, tarnavo pagalbinėje policijoje ir prisidėjo prie Kretingos žydų bendruomenės narių persekiojimo bei jų sunaikinimo. Vertinga archyve (f. K-1, ap. 46) saugoma byla Nr. 1266, joje išlikę žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei žudynių Kretingoje, Palangoje, Darbėnuose, Dimitravo koncentracijos stovykloje liudytojų apklausų protokolai. LCVA saugomuose nepriklausomos Lietuvos (1918–1940 m.) Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos įstaigos (f. 378) dokumentuose rasta duomenų apie antisemitizmo apraiškas tarp Kretingos apskrities gyventojų holokausto išvakarėse. Straipsnyje taip pat panaudoti nacių valdymo laikotarpiu šalyje veikusių vokiečių ir lietuvių savivaldos įstaigų tarnybiniai dokumentai – Lietuvos generalinės srities vokiečių saugumo policijos ir sau-

gumo tarnybos vado Kaune 1941–1944 m. (R-972), Kretingos apskrities policijos vado (R-1665) fondai. Juose yra tiek tarnybinio, tiek kitokio pobūdžio žinių apie Kretingos apskrities lietuvių policijoje dirbusius asmenis. Duomenų apie tai, ar jie buvo susiję su žydų ir kitų asmenų persekiojimu, šiuose dokumentuose nėra. Panaudota ir šio archyvo (f. MK-1) byla Nr. 18, kurioje sudėti po karo Kretingos apskrityje veikusių ir nacių nusikaltimus tyrusių komisijų narių parengti aktai bei kiti dokumentai.

Šis tyrimas nuo kitų tyrimų skiriasi tuo, kad siekiama išsamiau, detaliau išnagrinėti Kretingos žydų bendruomenės žūtį 1941 m. vasarą ir rudenį. Ieškoma būdų, kaip nustatyti genocido vykdytojų skaičių. Svarbiausi uždaviniai, siekiant tyrimo tikslo, yra šie: 1) pateikti žinių apie Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės gyvenimą iki holokausto; 2) nustatyti genocido vykdytojus, kuriems tenka atsakomybė už Kretingos žydų bendruomenės narių žūtį 1941 m. vasarą ir rudenį; 3) atskleisti genocido vykdytojų funkcijas žudynių metu; 4) nustatyti genocido vykdytojų skaičių; 5) ištirti žydų izoliavimo aplinkybes; 6) aptarti su žydų žudynių eiga susijusius dalykus; nustatyti žudynių vietas, aukų skaičius.

KRETINGOS ŽYDAI IKI HOLOKAUSTO

Lietuvos Didžiojoje Kunigaikštystėje (toliau – LDK) žydai apsigyveno dar XIV a., tačiau Žemaitijos regiono miestuose ir mažesniuose miesteliuose iki XVII a. vidurio gyveno tik pavieniai šios tautybės asmenys. Žemaitijos regione žydų gyventojų pradėjo daugėti XVII a. antroje pusėje ir jų skaičius didėjo iki XVIII a. pabaigos. Tam įtakos turėjo tai, kad dėl Šiaurės karo ir maro epidemijos regione labai sumažėjo vietos gyventojų.

Taip pat įtakos turėjo kunigaikščio Mykolo Kaributo Višnioveckio 1669 m. lapkričio 21 d. privilegija Žemaitijos žydams, kurioje jis patvirtino ankstesnių valdovų suteiktas privilegijas LDK žydams ir pažymėjo, kad šiame krašte jie gali laisvai prekiauti, verstis visokiais amatais, išpažinti savo tikėjimą, turėti atskiras kapines ir niekas negali jiems trukdyti¹⁰.

1662 m. Karolštate (senasis Kretingos pavadinimas) gyveno 2 žydai vyrai ir 1 moteris. 1715 m. mieste gyveno žydas Irša Aronovičius, o 1726 m. – Saliamonas Mauševičius. 1723 m. Karolštate apsigyveno Gdanskio spaustuvininkas Beras Drukeris, kuris vertėsi knygų prekyba. 1765 m. mieste gyveno apie 92 žydai, jie valdė 14 namų. 1784 m. mieste jau buvo 34 žydų šeimos, kurias sudarė 124 žmonės¹¹. 1897 m. Kretingoje gyveno 1203 žydai ir jie sudarė apie 35 proc. bendro gyventojų skaičiaus¹². Kretingos žydai XVIII–XIX a. gamino ir pardavinėjo pilstomus svaigalus, vertėsi smulkiaja prekyba, dvaro ir karčemų nuoma¹³. XX a. pradžioje žydai Kretingoje ir jos apylinkėse kontroliavo prekybą, turėjo keliasdešimt smulkių parduotuvių. Turgavietėje ir prie pagrindinių gatvių stovėjo žydų kioskai, kuriuose buvo galima nusipirkti gėrimų, kitų prekių. Turgaus ir mugių dienomis žydai supirkdavo iš valstiečių žemės ūkio produktus ir perparduodavo Vokietijos miestuose. Jie keliaudavo po aplinkinius kaimus, pardavinėdami adatas, skareles bei kitas smulkias prekes ir supirkdami iš kaimiečių įvairius produktus¹⁴. Kretingos žydų tautybės miestelėnai įsteigė pirmąsias Kretingos pramonės įmones: Beras Faivševičius įkūrė mineralinio vandens gamybos įmones, Aronas Furmanas – gintaro dirbtuves¹⁵. Kretingos žydai gyveno prie turgavietės ir pagrindinių gatvių, o tankiausiai buvo apgyvendinę į pietus nuo aikštės buvusį miesto kvartalą, kuriame stovėjo sinagoga, maldos namai ir religinė mokykla. Akmenės gatvėje veikė

prieglauda ir viešoji pirtis. Žydų kvartalą su aikšte jungusi gatvė iš pradžių buvo vadinama Izraelitų, o apie 1930 m. pervadinta į Daukanto (dabar – Mėguvos) gatvę¹⁶.

1914 m. miestelyje gyveno 1202 žydai, jie sudarė apie 47 proc. gyventojų¹⁷. 1923 m. gyventojų surašymo duomenimis, Kretingos apskrityje gyveno 93 875 asmenys (43 310 vyrų ir 50 565 moterų). Lietuvių buvo 84 624 (38 958 vyrai ir 45 666 moterų), žydų – 5816 (2726 vyrai ir 3090 moterų), lenkų – 121 (52 vyrai ir 69 moterų), rusų – 270 (151 vyras ir 119 moterų), vokiečių – 479 (220 vyrų ir 259 moterų), latvių – 2275 (1060 vyrų ir 1215 moterų), baltgudžių – 109 (49 vyrai ir 60 moterų), svetimšalių – 181 (94 vyrai ir 87 moterų)¹⁸. Taigi lietuviai sudarė apie 90,15 proc., o žydai – apie 6,20 proc. bendro apskrities gyventojų skaičiaus. 1941 m. sausio pradžioje Kretingos apskrityje buvo 117 444 gyventojai. 111 126 lietuviai sudarė 94,62 proc., 4016 žydų – 3,42 proc., 12 lenkų – 0,01 proc., 200 rusų – 0,17 proc., 540 vokiečių – 0,46 proc., 1550 kitų tautybių asmenų – 1,54 proc. bendro apskrities gyventojų skaičiaus¹⁹.

1923 m. Kretingos valsčiuje gyveno 904 žydai (425 vyrai ir 479 moterų). Bendras gyventojų skaičius tada buvo 9861, žydai sudarė 9,16 proc.²⁰ Yra žinių, kad 1939 m. Kretingoje gyveno apie 800²¹, o 1941 m. – apie 1000 žydų (į šį skaičių įtraukti ir pabėgėliai iš Klaipėdos)²².

XX a. pirmoje pusėje Kretingos apskrityje, kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, tarp vietos gyventojų lietuvių būta antisemitizmo apraiškų. Kai kurie lietuviai buvo nepatenkinti tuo, kad žydai vyravo prekyboje, pramonėje ir versluose. Pasitaikė raginimų varyti žydus iš Lietuvos. Antai 1939 m. birželio 11 d. Kretingos apskrities Kulių miestelyje buvo rastas ant turgavietės skelbimų lentos prisegtas užrašas: „Brangus lietuvi! Neik pas svetimtautį, o lankyk tik

verslininką savąj lietuvį. Lietuvis mielai visad pataikaus ir esant varge visada sušelps.²³ 1939 m. rugpjūčio 1 d. naktį į 2 d. Kretingoje, Katkevičiaus gatvėje ir turgavietėje rasta prieš žydus nukreiptų atsišaukimų. Jų turinys buvo toks: „Perskaitęs duok kitam. Lietuvi jaunime. Joga tau rūpi gyvenimo ateitis, tad mušk žydus. Varyk lauk iš tėvynės Lietuvos. Boikotuok, nepirk nieko pas žydus. Tau gresia pavojus, papjauš tave. Neras tavęs motina. Minėk visada žodį: šalin žydus, aš šeimnininkas Lietuvoje. Lietuva lietuviams. S-ga Žydams Varyti iš Lietuvos Kretingos skyrius.“²⁴ 1939 m. gruodžio 10 d. Kretingoje rasti du plakatai. Vienas buvo prisegtas prie medžio netoli šventoriaus su užrašu: „Paskelbkime žydams boikotą.“ Kitas pakabintas Vilniaus gatvėje ant telefono stulpo su užrašu: „Neleiskime žydams savivaliauti.“²⁵ 1939 m. balandžio 17 d. naktį į 18 d. Kretingos apskrities Veiviržėnų miestelyje nežinomi asmenys juodais dažais vienoje gatvėje ištepė septynių žydų parduotuvių iškabas. Nuostolių nebuvo padaryta. Ant vieno žydų namo buvo užrašytos trys raidės L. J. R., kurios greičiausiai reiškė sakinį „Litauisches Juden Raus“ (Lietuvos žydai lauk)²⁶.

Tarp dalies Kretingos apskrities gyventojų sklاندė prietaras, kad žydai naudoja krikščionių vaikų kraują. 1939 m. birželio mėn. pradžioje Kretingos apskrities Kulių miestelyje pasklido melagingas gandas, kad smulkių prekių parduotuvės savininkas žydas Mulas Feinšteinas pagrobė vienos moters mergaitę ir norėjo ją nužudyti²⁷. 1939 m. liepos mėn. Kretingos gatvėje buvo nugriautas anksčiau vienam žydui priklausęs namas, po kurio pamatais maždaug dviejų metrų gylyje aptikti suaugusio žmogaus griaučiai. Nors tai buvo suaugusiojo palaikai, tačiau miestelyje pasklido kalbos, kad žydai pjauna katalikų vaikus dėl kraujo²⁸. Šis įvykis išprovokavo žydų namų langų daužymo bangą Kretingos mieste. 1939 m. liepos 28-osios naktį į 29 d.

apie 24–1 val. Kretingoje, Vytauto, Birutės, Vilniaus, Žemaičių gatvėse ir Viešojoje aikštėje buvo išdaužyti aštuonių žydų gyvenamųjų butų langai²⁹. 1939 m. liepos 29-osios naktį į 30 d. Kretingoje, Birutės, Vilniaus ir Vytauto gatvėse buvo išdaužyti keturių žydų gyvenamųjų namų – butų langai. Buvo įtariama, kad tai padarė šeši asmenys³⁰. 1939 m. liepos 31-osios naktį į rugpjūčio 1 d. kažkas plytgaliu išmušė Kretingoje vieno žydo namo lango stiklą. Nukentėjo Icikas Bederis, gyv. Kretingoje, Vytauto gatvėje. Jo namas stovėjo šalia nugriauto namo, po kurio pamatais buvo rasti žmogaus griaučiai³¹. 1939 m. rugpjūčio 20 d. apie 20–23 val. Kretingos mieste samdomi žemės ūkio darbininkai Jonas Petrauskas ir Jonas Butvinas išmušė dviejų žydų namų langus: žydo Hiršo Gilio, gyv. Vytauto gatvėje, vieno lango tris stiklus ir žydo Arono Mejerio vieno lango vieną stiklą³².

Vokiečių kariuomenė Kretingos apskritį užėmė pirmąją karo dieną, t. y. 1941 m. birželio 22-ąją. Nuo pirmųjų okupacijos dienų prasidėjo tragiškiausias laikotarpis Kretingos apskrities žydų ir lietuvių santykių istorijoje. 1941 m. vasarą ir rudenį Kretingos valsčiuje ir kitose apskrities vietovėse gyvenę žydai tapo genocido aukomis.

NACIŲ ADMINISTRACIJA, LIETUVIŲ SAVIVALDA, POLICIJOS STRUKTŪRINIAI PADALINIAI IR PAGALBINĖ POLICIJA

Kaip minėta, vienas svarbiausių šio tyrimo klausimų yra toks: kas gi buvo genocido vykdytojai? Remiantis istoriko Raulio Hilbergo tyrimais³³ galima teigti, kad Lietuvoje žydus ir kitus asmenis persekiojo, juos žudė ne tik vokiečių, bet ir lietuvių institucijos, t. y. lietuvių savivaldos įstaigos, policijos struktūriniai padaliniai (viešojo, saugumo ir kriminalinė policija), pagalbinė policija,

savisaugos batalionai. Žydų, kitų asmenų žūtį Lietuvoje (taip pat ir Kretingoje) 1941 m. vasarą ir rudenį galima iš dalies vertinti kaip vokiečių ir lietuvių bendradarbiavimo padarinį. Vokiečių įstaigos, kurioms tenka atsakomybė už žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo operacijas, Kretingos apskrityje įsikūrė ir pradėjo veikti 1941 m. birželio pabaigoje. Kretingos dvaro patalpose įsikūrė karo komendantūra, jai vadovavo komendantas vokiečiai. Karo lauko žandarmerijos būstinė įsikūrė Vytauto gatvėje buvusio pastato antrame aukšte³⁴. Klaipėdos gestapo valdyba Bajorų kaime įsteigė padalinį, kuriame dirbo maždaug 6 asmenys. 1943 m. padalinys persikėlė į Kretingos miestą ir įsikūrė Savanorių gatvėje, pastate Nr. 2³⁵. Įstaigai vadovavo Moraschas³⁶. Šis padalinys turėjo ryšį su Tilžės gestapu ir jos vadovo suformuotu operatyviniu būriu. Operatyvinis būrys buvo suformuotas tuojau po to, kai 1941 m. birželio 22 d. pavakare Tilžėje susitiko vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės A vadas SS brigadefiureris Walteris Stahleckeris su miesto saugumo viršininku Horstu J. Böhme ir įsakė jam Lietuvoje 25 km pločio ruože pradėti visų žydų (įskaitant moteris ir vaikus) bei komunistinę veiklą įtariamų lietuvių naikinimą, pasitelkiant lietuvių savisaugos pajėgas. Tilžės operatyvinis būrys buvo formuojamas iš gestapininkų, SD darbuotojų ir Klaipėdos vokiečių policininkų³⁷. Nuo 1941 m. liepos pabaigos Kretingos apskrities valdymą iš karinės administracijos perėmė vokiečių civilinės valdžios įstaigos. Tuo pačiu metu į civilinės administracijos rankas perėjo ir žydų reikalų tvarkymas.

Lietuvos visuomeninio gyvenimo institucijų, kurias nacių režimui pavyko įtraukti į žydų ir kitų asmenų žudynes, atsiradimas susijęs su lietuvių, 1940–1941 m. pasipriešinimo judėjimo dalyvių veikla. Nėra duomenų, patvirtinančių, kad jie karo išvakarėse

būtų žinoję, jog žydų genocidas yra nacių politikos okupuotuose kraštuose sudedamoji dalis. Pasipriešinimo judėjimo dalyviai (tarp jų ir Kretingos apskrities rezistentai) konkretiems Lietuvos valstybės atkūrimo veiksams, t. y. sukilimui, pradėjo ruoštis dar prieš karą. Jie, reaguodami į žinią, gautą iš pagrindžio (jo pavadinimas buvo „Varpėnų dvaras“), kad karas prasidės 1941 m. birželio mėn. tarp 22 iki 26 d., perėjo į parengties padėtį. Jų tikslas buvo pačioje karo pradžioje suformuoti partizanų sukilėlių būrius, dar iki vokiečių kariuomenės atėjimo užimti apskričių bei valsčių centrus ir juose paskelbti sukilėlių valdžią. 1941 m. birželio 22 d. 6 val. ryto po mūšio su 105-ojo pasienio būrio pajėgomis ties 3-iaja užkarda Kretingą okupavo vokiečių motociklininkų batalionas su tankais³⁸. Pirmąją karo dieną iš Kretingos pradėjo trauktis sovietų režimo šalininkai. Buvęs milicininkas Jonas Armonas vėliau pasakojo, kad 1941 m. birželio 22 d. jis kartu su kitais milicininkais budėjo Kretingoje. Netrukus prasidėjo karas, virš Kretingos pradėjo skraidyti vokiečių lėktuvai. Jis kartu su kitais milicininkais puolė į ginklų sandėlį, norėjo priešintis vokiečiams, tačiau buvo per vėlu – mieste jau pasirodė vokiečių kariai. Jis ir kiti milicininkai iš Kretingos pasitraukė³⁹. Nei karo išvakarėse į parengties padėtį perėjusiems pasipriešinimo dalyviams, nei pirmosiomis karo dienomis suformuotų partizanų sukilėlių būriams užimti Kretingos apskrities centrą ir paskelbti čia savo valdžią iki vokiečių atėjimo nepavyko, nes apskritį vermachtas užėmė pirmąją karo dieną. Šią užduotį partizanai sukilėliai galėjo įgyvendinti tik tose Lietuvos vietovėse (pvz., Mažeikių aps.), kurias vokiečių kariuomenės daliniai užėmė po kelių dienų.

Jau pirmąją karo dieną Kretingoje pradėjo rinktis buvę policininkai, nepriklausomybės laikotarpiu veikusių pagrindinių organizacijų atstovai. Kretingoje buvo įsteigtas aktyvis-

tų štabas, kurio nariais tapo pranciškonų vienuolis Petras Jonušaitis (tėvas Aloyzas), Kretingos klebonas Pranciškus Čepulis, Darbėnų klebonas Spuodė, buvęs Kretingos rajono saugumo policijos viršininkas Pranas Jakys ir kiti asmenys⁴⁰. Buvo suformuotas ir partizanų sukilėlių būrys, kurio nariai nešiojo ant rankovių baltus raiščius⁴¹. Yra žinių, kad partizanams vadovavo Lukšys⁴². Autoriaus jau atlikti tyrimai rodo, kad visoje Kretingos apskrityje veikusiuose ne mažiau kaip 16 partizanų sukilėlių būrių galėjo būti apie 1248 ir daugiau narių. Kiekvienam būriui vidutiniškai priklausė 78 partizanai sukilėliai⁴³. Turint galvoje šiuos duomenis ir tai, kad Kretingos apskritį sudarė 12 valsčių, galima daryti prielaidą, kad kiekviename iš jų galėjo būti po 104 ir daugiau partizanų sukilėlių. Vadinasi, Kretingos valsčiuje veikusiame partizanų sukilėlių būryje galėjo būti panašus skaičius narių. Nors žinių apie Kretingos partizanų sukilėlių veiklą yra nedaug, tačiau nebus suklęsta teigiant, kad jie persekiojo ir suiminėjo buvusius sovietų režimo rėmėjus, užfrontėje likusius raudonarmiečius, saugojo svarbius objektus ir patruliavo po miestą. Aktyvistų štabo nariai, partizanai sukilėliai nuo pirmųjų dienų ėmėsi atkurinėti iki sovietų okupacijos pradžios veikusias valdžios įstaigas⁴⁴. Lietuvos laikinoji vyriausybė 1941 m. liepos pabaigoje paskyrė Osvaldą Žadvydą apskrities viršininku⁴⁵. Kretingos miesto savivaldybės burmistru tapo Stasys Piktūžis⁴⁶. Valsčiaus savivaldybės viršaičiu buvo paskirtas Feliksas Putrius⁴⁷. Tuo pačiu metu buvo atkuriamos ir policijos įstaigos. Kretingos apskrities viešosios policijos vadu tapo Antanas Petrauskas⁴⁸, jo pavaduotoju – Jonas Ramanauskas⁴⁹. Kretingos miesto ir valsčiaus policijos nuovados viršininku tapo Saliamonas Lukšys⁵⁰. Vienais duomenimis, jis šias pareigas pradėjo eiti nuo 1941 m. birželio pabaigos, kitais – nuo rugsėjo pradžios. Apskričių viešosios policijos vadai

nepriklausomybės laikotarpiu buvo pavaldūs apskričių savivaldybių viršininkams ir Vidaus reikalų ministerijos Policijos departamentui. Tikėtina, kad tokia pavaldumo specifika buvo atkurta ir sukilimo metu. 1943 m. viešosios policijos sąrašai rodo, kad Kretingos apskrities valsčių viešosios policijos įstaigose dirbo 93 pareigūnai, o Kretingos miesto ir valsčiaus viešosios policijos įstaigose – apie 26 pareigūnai⁵¹. Dėl to galima daryti prielaidą, kad Kretingos viešojoje policijoje maždaug tiek pat pareigūnų dirbo ir 1941 m. vasarą ir rudenį. Kretingoje taip pat atsikūrė saugumo ir kriminalinės policijos įstaiga. 1941 m. spalio mėn. duomenimis, Telšių apygardos saugumo ir kriminalinei policijai (viršininko padėjėjas buvo Jonas Juodviršis), kuri turėjo padalinį ir Kretingoje (vadovas Pranas Jakys), priklausė apie 30 darbuotojų. Kretingos lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos padalinio darbuotojai ėjo šias pareigas: vadovas P. Jakys – vyresniojo valdininko, Petras Kuniutis ir Povilas Kviecinskas – jaunesniųjų valdininkų, Gabrielius Bražinskas – vyresniojo vachmistro, Martynas Tendys – policininko, Vincas Smilgys – policininko kandidato⁵². Šis padalinys turėjo ir pagalbinį personalą. Nepriklausomybės laikotarpiu apygardų saugumo ir kriminalinės policijos viršininkai buvo pavaldūs Valstybės saugumo departamentui. Toks pat pavaldumas galėjo būti atkurtas ir per 1941 m. Birželio sukilimą. Kretingos viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos įstaigos buvo įsikūrusios viename pastate⁵³. Vadinasi, Kretingos apskrities lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos bei viešosios policijos įstaigose 1941 m. vasarą ir rudenį galėjo dirbti apie 99, o Kretingos miesto ir valsčiaus tose pačiose įstaigose – apie 32 pareigūnai. Taip pat esama žinių, kad Kretingos miesto ir valsčiaus policijoje dirbo apie 36 asmenys⁵⁴. Viešoji policija ir partizanai sukilėliai saugojo apskrities valdybos

sandėlius, kalėjimą su suimtaisiais, taip pat patruliuodavo Kretingos mieste dienos ir nakties metu⁵⁵.

Kretingos apskrityje, kaip ir kitose Lietuvos vietovėse, sukilimo metu ir po jo atsikūrusių savivaldos ir policijos įstaigų pareigūnų darbą rėmė, jiems talkino, t. y. pagalbines funkcijas atliko, partizanai sukilėliai. Sukilimas baigėsi birželio 28 d., Lietuvoje neliko sovietinės administracijos, sovietų kariuomenės dalinių, ir kraštas galutinai tapo užfrontės zona, todėl ginkluotų būrių nariai visame krašte liovėsi atlikinėję partizanų sukilėlių funkcijas. Dėl šių ir kitų priežasčių atkurta Lietuvos administracijai iškilo būtinybė naujai sureguliuoti santykius su ginkluotų būrių nariais, t. y. buvusiais partizanais sukilėliais. Buvo priimti nutarimai dėl pagalbinės policijos steigimo. Buvęs Veiviržėnų policijos nuovados viršininkas Domas Budinas vėliau teigė, kad pagalbinė policija buvo suformuota vykdamas apskrities policijos nuovados viršininko A. Petrausko nurodymą⁵⁶. Galima daryti prielaidą, kad A. Petrauskas pagalbinės policijos steigimo darbą atliko vykdydamas Kretingos apskrities viršininko įsakymą. Tokia prielaida galima, nes įsakymą dėl pagalbinės policijos steigimo buvo paskelbęs ir Šiaulių apskrities viršininkas. Jo 1941 m. liepos 13 d. įsakyme rašoma, kad saugumui ir rimčiai palaikyti apskrityje vien policijos pajėgų neužtenka, todėl sėkmingai kovai su banditizmu savanoriškais pagrindais steigama pagalbinė policija, pavaldi Šiaulių apskrities policijos vadui. Jos paskirtis – talkininkauti policijai. Įsakyme nurodoma, kad pagalbinei policijai veikimo užduotis duoda ir veiksmams vadovauja policijos nuovados viršininkas. Pagalbinės policijos būriai organizuojami visuose Šiaulių apskrities valsčiuose iš šaulių, partizanų ir vietos gyventojų, būrių vadus skiria apskrities policijos vadas. Pagalbinės policijos vadas vykdo policijos nuovados

viršininko įsakymus ir reikalavimus⁵⁷. Galima manyti, kad tokia pačia tvarka, panašiu laiku pagalbinė policija buvo steigama ir Kretingos apskrityje. Pagalbinės policijos atsiradimą galima iš dalies vertinti kaip buvusių partizanų sukilėlių būrių reorganizavimo padarinį. Tačiau tai nereiškia, kad visi buvę 1248 Kretingos apskrities sukilėliai panoro joje tarnauti. Po sukilimo dalis jų iš būrių pasitraukė. Į pagalbinę policiją buvo priimta asmenų, kurie nieko bendro neturėjo su sukilimu. Nėra išlikusių 1941 m. vasarą ir rudenį pagalbinei policijai priklausiusių narių sąrašų nei kitokių dokumentų, kuriais remiantis būtų galima nustatyti tikslų jų skaičių. Turimi archyviniai duomenys gana prieštaringi. Vienais duomenimis, Kretingos apskrities viešajai policijai buvo pavaldi gana didelį narių skaičių turinti pagalbinė policija, joje buvo kone tiek pat narių, kiek jų buvo partizanų sukilėlių gretose. Kiti duomenys rodo, kad Kretingos apskrities viešosios policijos pareigūnų tarnybos reikmėms naudotos pagalbinės policijos pajėgos kur kas mažesnės nei bendras pagalbinės policijos narių skaičius. Tokie kiekybiniai skirtumai leidžia manyti, kad būta tiek tiesiogiai, tiek netiesiogiai viešajai policijai pavaldžios pagalbinės policijos. Esama žinių, kad Kretingos viešosios policijos nuovados viršininkui tiesiogiai pavaldi buvo pagalbinė policija, kuriai priklausė apie 50 narių⁵⁸. Yra duomenų, leidžiančių manyti, kad Skuodo valsčiuje būta apie 60–70 pagalbinės policijos narių⁵⁹. Galimas daiktas, jog pastarasis kiekybinis rodiklis atspindi apytikrį Skuodo viešosios policijos nuovados vadui tiesiogiai pavaldžių pagalbinės policijos narių skaičių. Remiantis šiais duomenimis galima daryti prielaidą, kad kiekvieno Kretingos apskrities valsčiaus viešosios policijos nuovados viršininkui tiesiogiai pavaldūs buvo mažiausiai 50 pagalbinės policijos narių. Visoje apskrityje, t. y. 12 valsčių, viešosios policijos vadams

galėjo būti tiesiogiai pavaldūs apie 600 ir daugiau pagalbinės policijos narių. Pagalbinės policijos nariais, kurie buvo netiesiogiai pavaldūs policijos nuovadų viršininkams, galima laikyti asmenis, atlikusius su viešosios tvarkos palaikymu susijusias funkcijas už centrinių miestų ir miestelių ribų, t. y. kaimo vietovėse.

ŽYDŲ GENOCIDO VYKDYTOJŲ FUNKCIJOS

Vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinės grupės A 3-iojo operatyvinio būrio organizuotų masinių žudynių metu iki 1941 m. gruodžio 1 d. buvo nužudyta apie 130 tūkst. žydų, t. y. apie trys ketvirtadaliai visų Lietuvos žydų bendruomenės narių. Pasak W. Stahleckerio 1942 m. sausio 31 d. pranešimo Reinhardui Heydrichui, Lietuvoje buvo nužudyta 136 421 žydas⁶⁰. Sudedamoji šios tragedijos dalis buvo ir Kretingos apskrities žydų bendruomenės bei kitų asmenų žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį, kurią, kaip minėta, iš dalies galima vertinti kaip lietuvių ir vokiečių bendradarbiavimo padarinį. Okupacinės administracijos įstaigoms didžiausia atsakomybė už Lietuvos žydų (tarp jų ir Kretingos aps.) bei kitų asmenų žūtį 1941 m. vasarą ir rudenį tenka todėl, kad žudynės buvo vykdomos jų iniciatyva. Kretingos apskrities lietuvių įstaigos atsakingos dėl to, kad vykdė nacių nurodymus. Lietuvių įstaigų atsakomybė nebuvo vienoda, nes vykdydamos nacių nurodymus jos atliko skirtingas funkcijas. Didesnė atsakomybė Kretingos apskrities policijos padaliniais nei savivaldos įstaigoms tenka dėl to, kad jie atliko konkrečius veiksmus, kurie tapo žydų ir kitų asmenų žūties priežastimi. Tai būtų: aukų suėmimas ir laikymas jų izoliavimui skirtose vietose, getų ir kitų izoliavimo vietų apsauga, aukų konvojavimas į žudynių vie-

tas, aukų sušaudymas arba nužudymas kitais būdais. Atskirų policijos struktūrinių padalinių vaidmuo žydų naikavimo operacijose nebuvo visiškai vienodas. Telšių apygardos Kretingos rajono saugumo ir kriminalinės policijos padalinys atliko organizatoriaus vaidmenį. Taip nutiko iš dalies dėl tam tikrų priežasčių. Pirmoji būtų ta, kad Tilžės operatyvinio būrio veiklos uždaviniai, susiję su žydų ir kitų asmenų persekiojimu, tapo ir Kretingos policijos padalinio veiklos uždaviniais. Antroji priežastis ta, kad Kretingos padalinys (vadovas P. Jakys) galėjo žydų ir kitų asmenų persekiojimui bei jų sunaikinimui pasitelkti viešąją policiją su jai pavaldžiais pagalbinės policijos nariais. Tokią galimybę saugumiečiai turėjo iš dalies dėl to, kad pagal 1933 m. Valstybės saugumo departamento statutą saugumo policijos ir kriminalinės policijos tarnautojai galėjo reikalauti pagalbos iš kitų rūšių policijos. Kretingos rajono saugumo ir kriminalinės policijos padalinys organizacines funkcijas pradėdavo vykdyti gavęs vokiečių nurodymus. Pasak buvusio Kretingos rajono lietuvių saugumo policijos darbuotojo, kriminalinio vyr. inspektoriaus G. Bražinsko, P. Jakys įsakymus gaudavo iš vokiečių saugumo policijos. Bajorų kaime įsikūrusio vokiečių gestapo viršininkas Moraschas tarnybiniais reikalais dažnai lankydavosi Kretingoje pas P. Jakį, o P. Jakys vykdavo į Bajorų kaimą pas Moraschą⁶¹. G. Bražinsko teigimu, lietuvių saugumo policija iš gestapo gaudavo įsakymus dėl asmenų, kuriuos reikia likviduoti. Gestapininkai tose operacijose arba dalyvaudavo, arba ne, tačiau visada dalyvaudavo lietuvių viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnai⁶². G. Bražinsko liudijimą dar būtų galima papildyti tuo, kad lietuvių pareigūnai, vykdydami įsakymus, pasitelkdavo ir pagalbinės policijos pajėgas. Dabar turimos žinios apie tai, kokias funkcijas atliko Kretingos apskrities ir valsčių savivaldos pareigūnai tuo metu, kai

buvo persekiojami ir naikinami žydai bei kiti asmenys, yra fragmentiškos. Galima išskirti dvi jų funkcijas, susijusias su Kretingos apskrities žydų žūtimi. A. Bubnys teigia, kad miestų burmistrai ir apskričių viršininkai leisdavo antisemitinius potvarkius (dėl skiriamųjų ženklų nešiojimo, įvairių draudimų, getų steigimo)⁶³. Remiantis Valentino Brandišausko darbais galima teigti, kad kita lietuvių savivaldos pareigūnų funkcija buvo konfiskuoti žydų turtą, jį suregistruoti, įkainoti ir išparduoti⁶⁴. Konkrečių žinių, ar Kretingos apskrities savivaldos pareigūnai atliko pirmąją funkciją, autoriui nepavyko rasti. Tai, kad jie atliko antrąją funkciją, patvirtina įvykiai Darbėnuose. Po to, kai žydai ten buvo suimti, vietinė administracija pradėjo rūpintis ir jų turto perėmimu. Konfiskuotas žydų turtas – drabužiai, avalynė, baldai – buvo kraunamas į vežimus ir gabenamas į sandėlius. Vienas sandėlis buvo buvusio vykdomojo komiteto pastate, kitas – kooperatyvo pastato patalpose. Vėliau turto realizavimo reikalus tvarkė specialiai sudaryta komisija. Jos nariai buvo valsčiaus viršaitis Bertašius, gyventojas Gunko. Dalis turto buvo išdalyta policininkams kaip atlyginimas⁶⁵.

Remiantis istorinės literatūros teiginiais ir istorijos šaltiniais galima išskirti du Kretingos apskrities žydų žūties etapus. Pirmasis apima 1941 m. birželio pabaigą ir liepą. Šiuo laikotarpiu Kretingos žydai buvo izoliuoti, t. y. uždaryti į pastatus, kurie greta savo pagrindinės paskirties atliko ir laikinų koncentracijos stovyklų funkcijas, tapo mažaisiais getais. Buvo žudomi maždaug nuo 14 iki 60 metų amžiaus žydų tautybės vyrai. Moterys, vaikai ir vyresnio amžiaus vyrai šiuo laikotarpiu gyveno mažuosiuose getuose, buvo naudojami viešiesiems darbams. Antrasis etapas apima laikotarpį maždaug nuo 1941 m. rugpjūčio pradžios iki spalio pabaigos, kai vyko žydų tautybės moterų, vaikų ir vyresnio amžiaus vyrų žudynės. Po jų Kretingoje

ir kitose apskrities vietovėse gyvenusi žydų bendruomenė liovėsi egzistuoti.

ŽYDŲ GENOCIDO VYKDYTOJŲ SKAIČIUS

Antras šio tyrimo pamatinis klausimas yra toks: kiek vietos gyventojų Kretingos mieste ir valsčiuje bei visoje apskrityje 1941 m. vasarą ir rudenį prisidėjo prie žydų bei kitų asmenų persekiojimo ir sunaikinimo? Pirmiausia reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad galima skirti netiesiogines ir tiesiogines dalyvavimo žydų žudynėse formas. Netiesioginis dalyvavimas – tai tam tikroms tarnyboms priklausiusių narių atliktų veiksmų visuma (suėmimas, konvojavimas į žudynių vietą, egzekucijos vietos apsauga ir kt.); tie veiksmai turėjo įtakos aukų žūčiai, tačiau konkretūs žudikiški veiksmai nebuvo atlikti. Tiesioginis dalyvavimas – tai tam tikroms tarnyboms priklausiusių asmenų atlikti konkretūs žudikiški veiksmai, t. y. dalyvavimas asmeniškai šaudant arba kitais būdais nužudant aukas. Tiesiogiai ir netiesiogiai dalyvavusių žudynėse genocido vykdytojų skaičių galima nustatyti dviem būdais. Pirmąjį būdą netiesiogiai siūlo tyrinėtojas R. Hilbergas teigdamas, kad žydų persekiojimą organizavo kolektyvinės organizuotos visuomeninio gyvenimo jėgos. Vadinas, Kretingos valsčiuje ir kitose apskrities vietovėse prie žydų persekiojimo ir naikinimo prisidėjusių gyventojų skaičių nustatyti galima nustačius, kiek pareigūnų dirbo Kretingos rajono lietuvių viešojoje, saugumo ir kriminalinėje policijoje bei savivaldos įstaigose, taip pat kiek asmenų tarnavo pagalbinėje policijoje. Kiek tokių prisidėjusiųjų prie žydo genocido buvo policijos struktūrinių padalinių nariai? Jau minėta, kad Telšių apygardos Kretingos rajono saugumo ir kriminalinėje policijoje (ši įstaiga buvo įsikūrusi tik Kretingoje),

neskaitant pagalbinio personalo, dirbo 6, o Kretingos apskrities ir valsčiaus viešosios policijos įstaigoje – apie 26 pareigūnai. Vadinas, Kretingos mieste ir valsčiuje prie žydų bei kitų asmenų persekiojimo ir naikinimo galėjo prisidėti apie 32 lietuvių viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos įstaigų pareigūnai. Visoje apskrityje viešojoje policijoje 1941 m. vasarą ir rudenį tarnavo apie 93 viešosios policijos pareigūnai. Taigi tuo laikotarpiu Kretingos apskrityje prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo galėjo prisidėti apie 99 lietuvių viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnai.

Sudėtingiau yra nustatyti pagalbinės policijos narių skaičių. Analizuojant archyvinę medžiagą galima pastebėti, kad yra skirtumas tarp bendro pagalbinės policijos narių skaičiaus ir žydus bei kitus asmenis persekiojusių ir jų žudynėse tiesiogiai dalyvavusių pagalbinės policijos narių skaičiaus. Archyviniai duomenys rodo, kad pagalbinės policijos nariai žydus suiminėdavo, saugodavo, konvojuodavo į žudynių vietą, šaudydavo ar kitais būdais nužudydavo aukas vykdydami lietuvių viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos įstaigų pareigūnų nurodymus. Ši aplinkybė leidžia manyti, kad minėtoms užduotims įgyvendinti pirmiausia buvo pasitelkiami tiesiogiai pavaldūs pagalbinės policijos nariai. Vadinas, galimas daiktas, kad Kretingos apskrityje, t. y. visuose 12 valsčių, prie žydų persekiojimo ir naikinimo galėjo prisidėti apie 600 tiesiogiai viešajai policijai pavaldžių pagalbinės policijos narių. Kretingos mieste ir valsčiuje tokių pagalbinės policijos narių galėjo būti apie 50. Apibendrinant galima teigti, kad Kretingos apskrityje prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo prisidėjo 699, o Kretingos mieste ir valsčiuje – 82 lietuvių viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos įstaigų pareigūnai bei pagalbinės policijos nariai.

Kiek prie žydų genocido prisidėjusiųjų buvo tarp Kretingos apskrities ir valsčių savivaldos pareigūnų? Tikslų skaičių nustatyti gana sudėtinga, nes neišliko 1941 m. vasarą ir rudenį minėtoms įstaigoms priklausiusių asmenų sąrašai, kiti dokumentai, atspindintys konkrečius statistinius rodiklius. Tikėtina, kad su žydų ir kitų asmenų persekiojimu bei naikinimu pirmiausia buvo susijusi apskrities ir valsčių savivaldybių, savivaldos teisę turinčių miestų vadovybė. Jai galima priskirti apie 16 asmenų – apskrities viršininką, jo pavaduotoją, valsčių viršaičius (iš viso 12 viršaičių), Kretingos ir Palangos burmistrus (iš viso 2 asmenys). Savaimė suprantama, kad minėtų reikalų tvarkyti savivaldos įstaigų vadovai patys vieni negalėjo, todėl pasitelkdavo mažiausiai bent po vieną asmenį. Vadinas, Kretingos apskrityje prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo prisidėjo ne mažiau kaip 32 savivaldos įstaigose dirbę pareigūnai. Taigi Kretingos mieste ir valsčiuje prie žydų ir kitų asmenų žūties bent jau netiesiogiai prisidėjo ne mažiau kaip 4 savivaldos įstaigose dirbę asmenys, t. y. miesto burmistras, valsčiaus viršaitis ir du jų pavaldiniai. Apibendrinant galima teigti, kad Kretingos apskrityje prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo operacijų prisidėjo apie 731, o Kretingos mieste ir valsčiuje – apie 86 lietuvių savivaldos, viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos įstaigų pareigūnai bei pagalbinės policijos nariai. Ar juos visus galima vadinti žydų genocido dalyviais? Minėtus 731 asmenį galima laikyti genocido vykdytojais dėl to, kad nacių režimas institucijoms, kurioms jie priklausė, primetė nusikalstamų funkcijų vykdymą. Visus juos galima apibūdinti mažų mažiausiai kaip netiesioginius genocido dalyvius, nors labai tikėtina, kad tarp jų buvo ir tokių, kurie neatliko jokių konkrečių prieš žydus ar kitus asmenis nukreiptų veiksmų. Netiesioginiais genocido dalyviais juos visus

galima pavadinti dėl to, kad jie savo naryste palaikė institucijų, kurioms naciai primetė nusikalstamas funkcijas, egzistavimą.

Antras būdas, kuriuo galima nustatyti genocido vykdytojų skaičių, yra sudarymas sąrašų, nurodant juose dalyvių vardus, pavardes, gimimo vietą ir datą, taip pat nurodant jų su netiesioginiu arba tiesioginiu dalyvavimu susijusius veiksmus. Autoriui pavyko nustatyti, kad Kretingos apskrityje prie žydų genocido netiesiogiai yra prisidėję 242 konkretūs asmenys. Jie suiminėjo aukas, konvojavo į žudynių vietą, saugojo žydų izoliavimo vietas, tvarkė su žydų turto realizavimu susijusius reikalus. Iš jų tiesiogiai dalyvavo genocido akcijose, t. y. asmeniškai šaudė aukas, 79 asmenys. Kretingos mieste ir valsčiuje prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo netiesiogiai prisidėjo 25 asmenys, iš jų 11 dalyvavo akcijose ir tiesiogiai, t. y. šaudė aukas. Pažymėtina, kad šie autoriaus duomenys negalutiniai, tai tik tarpiniai rezultatai. Kita vertus, sąrašuose pateiktų asmenų skaičius negali atspindėti tikrojo genocido vykdytojų skaičiaus. Taip yra dėl to, kad istorijos šaltiniuose vieni genocido vykdytojai įvardijami vardais ir pavardėmis, kiti – ne.

Apibendrinant galima teigti, kad 1941 m. vasarą ir rudenį Kretingos apskrityje prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo prisidėjusius 731 krašto gyventoją galima sąlyginai suskirstyti į dvi grupes. Pirmajai priskirtini 489 (apie 66,89 proc.) asmenys, kurių dalyvavimo Kretingos apskrities žydų genocido akcijose 1941 m. vasarą ir rudenį dabar turimi archyviniai duomenys nepatvirtina. Antrajai grupei, remiantis negalutiniais testinio tyrimo duomenimis, galima priskirti 242 asmenis (apie 33,11 proc.), kurių vardus ir pavardes įvardija ir tiesioginį ar netiesioginį dalyvavimą naikinimo operacijose patvirtina istorijos šaltiniai. Kretingos apskritį sudarė 12 valsčių. Vadinas, galima

daryti prielaidą, kad kiekvienam valsčiui teko 60,92 gyventojų, kurie mažų mažiau-siai netiesiogiai prisidėjo prie žydų ir kitų asmenų žūties.

ŽYDŲ IZOLIAVIMAS, SOVIETŲ REŽIMO RĖMĖJŲ PERSEKIOJIMAS

Kretingos pasipriešinimo judėjimo dalyviai, atkurtos savivaldos įstaigos, policijos struktūriniai padaliniai, partizanai sukilėliai, pagalbinės policijos nariai nuo pirmųjų karo dienų pradėjo persekioti ir suiminti buvusius sovietų režimo rėmėjus, t. y. komunistus, komjaunuolius ir kitus sovietams lojalius asmenis. Jau pirmąją karo dieną P. Jakys su vietiniais Lietuvos aktyvistų fronto (LAF) štabo nariais pradėjo sudarinėti komunistų, komjaunuolių ir sovietų aktyvistų sąrašus. Vėliau tie sąrašai buvo perduoti gestapui ir Kretingos vokiečių karo komendantui⁶⁶. Esama žinių, kad suimtieji buvo laikomi Kretingos policijos pastate, laikino sulaikymo kameroje, kurią sudarė dvi atskiros patalpos⁶⁷. Taip pat esama žinių, kad suimtieji buvo laikomi ir vokiečių gestapo pastate, kuriame po karo įsikūrė NKVD skyrius⁶⁸. Trečia vieta – šv. Antano rūmai, dab. Vilniaus g. 6, kuriuose 1940–1941 m. veikė NKVD pasienio kariuomenės brigados štabas ir kalėjimas (areštinė)⁶⁹. Asmenys, įtariami buvus sovietų režimo rėmėjais, buvo persekiojami visą nacių valdymo laikotarpį. Vieni iš jų buvo paleisti, kiti – įkalinti, treči – sušaudyti. Mediniuose barakuose netoli Kretingos geležinkelio stoties ir Tiškevičiaus dvaro buvo įrengtos karo belaisvių stovyklos. Pirmojoje stovykloje buvo įkalinta apie 100, antrojoje – apie 500 karo belaisvių. Stovyklose sąlygos buvo prastos, kaliniai badavo. Belaisvius, kurie negalėjo dirbti, vokiečiai sušaudydavo. Mirusiųjų kūnai, sukrauti į vežimus, buvo gabenami į laidojimo vietą⁷⁰.

Vokiečių karinės administracijos (1941 m. birželio pabaiga ir liepos mėn.), vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnai, vykdydami Trečiojo reicho vadovybės užduotis, bendradarbiavo. Vokiečių karinės administracijos pareigūnai rūpinosi tuo, kad tiek Kretingos apskrities, tiek kitų vietovių žydai būtų izoliuoti, t. y. nešiotų skiriamuosius ženklus (geltoną žvaigždę), būtų apgyvendinti getuose, laikinose izoliavimo stovyklose. Tilžės gestapo ir operatyvinio būrio pareigūnai siekė, kad būtų sušaudyti tie asmenys, kuriuos sunaikinti juos įpareigojo reicho SS ir policijos, vokiečių saugumo policijos ir SD vadų Heinricho Himmlerio ir R. Heydricho nurodymai. Šios dvi vokiečių okupacinės valdžios įstaigos, siekdamos savų tikslų, surengė Kretingoje bendrą operaciją. Aplinkybės tam buvo palankios, nes atsikuriančios lietuvių savivaldos pareigūnai, policijos įstaigų darbuotojai ir partizanai sukilėliai persekiojo buvusius sovietų režimo šalininkus. Kretingos karo komendantas birželio 23 d. paskelbė įsakymą lietuvių ir vokiečių kalbomis, kad visi miestiečiai, vyrai nuo 14 iki 60 metų amžiaus, kitą dieną, t. y. birželio 24-ąją, 10 val. turi susirinkti į turgaus aikštę. Nepaklususiems buvo grasinama bausmėmis, kurias numato karo meto įstatymai.

Kitą dieną turgaus aikštėje susirinko daugiau kaip 1 tūkst. žmonių. Dalį asmenų atvedė Kretingos partizanai sukilėliai ir atsikuriančių policijos įstaigų darbuotojai. Netrukus lengvaisiais automobiliais į aikštę atvažiavo vokiečiai, vilkintys uniformas su išsiūtomis raidėmis „SD“. Tarp jų buvo karininkų, puskarininkių, eilinių. Vokiečių komendantas per vertėją pasakė kalbą, kurioje gyrė vokiečių kariuomenę, ragino vietos gyventojus vykdyti vokiečių nurodymus, prižiūrėti tvarką, kovoti su komunistais. Paskui pradėta atranka. Pirmiausia iš susirinkusiųjų buvo atskirti visi žydai ir nuvaryti į metaline tvorele aptvertą miesto sodą. Po

to gestapininkai ir vokiečių komendantas įsakė komunistams ir komjaunuoliams išeiti per tris žingsnius į priekį. Vieni išėjo patys, kiti buvo išvesti jėga. Per atranką talkino P. Jakys – jis parodydavo, kuriuos asmenis reikia išvesti. Atrinktuosius nuvedė prie žydų už metalinės tvorelės. Iš suimtųjų, kuriuos saugojo vokiečių kariai, buvo atimti vertingi daiktai: auksiniai žiedai, laikrodžiai, portsigarai ir pan. Vokiečių karininkai ir kareiviai pradėjo tyčiotis iš suimtųjų – juos vertė bėgioti sode. Tuos, kurie atsilikdavo, mušdavo vytiniu. Taip pat vertė suimtuosius šliaužioti, ropoti keliuku ties tvorele, remiantis į žemę alkūnėmis ir kojų pirštais. Tiek ropojančius, tiek atsisakiusius šliaužti gestapininkai mušė iš odos nupintais bizūnais, pagaliais, spardė kojomis. Aukas jie privertė šliaužti 5 ratus. Paskui aukas surikiavo ir laikė kaitroje iki pavakarės⁷¹.

Vienais duomenimis, buvo suimta apie 30⁷², kitais – apie 50⁷³, dar kitais – apie 100–120⁷⁴ nežydų tautybės asmenų, t. y. komunistų, komjaunuolių ir kitų sovietų režimo šalininkų. Esama žinių, kad tarp jų buvo ir apie 20 asmenų, kurie ankstų birželio 25-osios rytą buvo atvežti iš Palangos ir iki išvežimo laikomi miesto valdybos pastate. Kretingoje juos laikė pradžios mokyklos kieme⁷⁵. Po patyčių nežydų tautybės komunistai, komjaunuoliai ir sovietų režimo šalininkai buvo išvežti į grafo Tiškevičiaus dvarą ir uždaryti akmeninėje patalpoje, kurioje iki sovietų okupacijos pradžios buvo kareivinės⁷⁶.

Vienais duomenimis, buvo atskirta apie 300 žydų⁷⁷, kitais – 380, taigi vidutiniškai buvo suimta apie 340 žydų vyrų. Jiems buvo skirta kita vieta⁷⁸. Esama žinių, kad jie buvo laikomi uždaryti sinagogoje⁷⁹, kad baltaraiščiai suimtus žydus konvojavo į kalėjimą⁸⁰. Yra duomenų, kurie leidžia manyti, kad žydai buvo laikomi ir Kretingos policijos areštinės patalpose⁸¹. Galimas daiktas, kad areštinėje

ar kalėjime žydai atsidūrė po to, kai sudegė sinagoga.

Istorikas A. Bubnys skiria trijų tipų žydų izoliavimo vietas: didžiuosius getus, mažuosius getus ir laikinas izoliavimo stovyklas. Nuo Šiaulių, Vilniaus ir Kauno didžiųjų getų mažieji getai ir laikinos izoliavimo stovyklos skyrėsi tuo, kad neturėjo vidinės savivaldos, kalinių skaičius čia retai kada viršydavo 1000 žmonių ribą⁸². A. Bubnys taip pat teigia, kad kai kuriuose provincijos miestuose ir miesteliuose getai ir stovyklos iš viso nebuvo steigiamos. Žudynių išvakarėse žydai buvo laikomi kalėjimuose, daboklėse ir sinagogose, iš ten su apsauga varomi į žudynių vietas ir sušaudomi⁸³. Kyla klausimas: kaip įvardyti kalėjimų, daboklių ir sinagogų, kuriose prieš sušaudymą buvo laikomi žydai, atliktas funkcijas? Nekyla abejonių, kad daboklės, sinagogos ir kalėjimai negali būti laikomi mažaisiais getais. Tačiau ar jų negalima laikyti laikinomis koncentracijos stovyklomis? Suprantama, šie objektai buvo pastatyti ne tam, kad atliktų koncentracijos stovyklų funkcijas. Tačiau juk visuomeninių pastatų paskirtį galima keisti, t. y. priskirti jiems naujas arba panaikinti anksčiau jų turėtas funkcijas. Dėl to kalėjimus, dabokles ir sinagogas galima įvardyti ir kaip objektus, kurie šalia jau turimų funkcijų galėjo atlikti ir jiems naujai skirtas, t. y. laikinų koncentracijos stovyklų funkcijas. Šios papildomos funkcijos nelikdavo iš karto po to, kai įkalinti žydai būdavo sušaudyti. Remiantis A. Bubnio tyrimais ir istorijos šaltiniais galima teigti, kad Kretingos apskrityje nebuvo getų, turinčių vidinę savivaldą. Čia buvo steigiami vidinės savivaldos neturėję mažieji getai ir laikinos izoliavimo stovyklos. Vietas, kuriose buvo sutelkti Kretingos žydų tautybės vyrai nuo 14 iki 60 metų amžiaus, būtų galima apibūdinti kaip visuomeninius pastatus, kuriems greta jau atliekamų funkcijų buvo priskirtos ir laikinų koncentracijos stovyklų funkcijos.

Apibendrinant išvada būtų tokia: birželio 24-osios įvykius galima iš dalies vertinti kaip vokiečių karinės administracijos inicijuoto Kretingos mieste ir valsčiuje gyvenusių žydų izoliavimo pirmąjį etapą, t. y. jų suvarymą į visuomeninius pastatus, kurie greta turimų funkcijų atliko ir laikinų koncentracijos stovyklų funkcijas. Ši operacija Tilžės gestapo pareigūnams buvo naudinga tuo, kad jie perėmė į savo kontrolę tuos žydus ir kitų tautybių asmenis, kuriuos sunaikinti, kaip jau minėta, įpareigojo reicho SS ir policijos vado H. Himmlerio, vokiečių saugumo policijos ir SD vado R. Heydricho nurodymai.

Po Kretingos žydų vyrų suėmimo birželio 24 d. liko neizoliuotos žydų tautybės moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai. Yra išlikęs liudijimas, kad Kretingos žydai – vyrai, moterys ir vaikai – buvo suimti tą pačią dieną⁸⁴. Nors šis liudijimas ir nėra tikslus, tačiau jis rodo, kad vokiečių okupacinė administracija nevilkinio reikalų, susijusių su likusių žydų izoliavimu. Esama žinių, kad žydes moteris ir vaikus pradėta suiminėti tuojau po to, kai buvo sušaudyti dieną prieš tai suimti žydai vyrai⁸⁵. Žydų žudynės įvyko birželio 25 d. Vadinasi, žydų tautybės moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų suėmimai, t. y. antrasis izoliavimo etapas, prasidėjo birželio 26 d. Tą dieną Kretingoje kilo gaisras. Pasak vieno įvykių liudytojo, vokiečiai padegė sinagogą, kad būtų pretekstas žydų areštams⁸⁶. Istorikas J. Kanarskas savo knygoje rašo, kad sinagoga buvo padegta tuo metu, kai buvo vykdomos žydų represijos. Vokiečiai ir jų talkininkai, ieškodami besislapstančio rabino Benjamino Perskio, 1941 m. birželio 26 d. padegė sinagogą, nes manė, kad jis tenai pasislėpęs. Įsisiėlusį ugnis persimetė į šalia stovinčius namus ir pradėjo siaubti miestą⁸⁷. Iš degančių ir dar nedegiančių namų įvairūs daiktai, baldai ir patalynė buvo nešami į turgaus aikštę. Hektaro plotą užimanti aikštė per valandą tapo milžiniška įvairių daiktų sankrova. Iš degan-

čių žydų namų buvo išnešami nepaeinantys senukai ir sunkūs ligoniai. Jie kaip pakliuvo, lyg malkų pagaliai, buvo sumesti miesto aikštės pietrytiniame kampe. Milžiniškas ugnies stulpas turgaus aikštę supo iš trijų pusių. Pradėjo degti aikštėje sukrauti daiktai ir patalynė. Dūmai ir pūkai užtemdė saulę. Vienuolyno sode ir šalia valstybinio banko senoviniame name užsidedė ginklų ir amunicijos sandėliai. Ėmė sproginėti granatos, minos, benzino bakai ir įvairūs šaudmenys. Sprogusių sviedinių skeveldros skraidė po visą aikštę. Pavakary liepsnų jūra aplinkui aikštę pamažu nurimo. Dideliuose buvusio miesto plotuose ruseno menki pastatų likučiai. Taip per dieną sudegė didesnė miesto dalis, bažnyčia, vienuolynas ir jo pastatai. Išliko tik į rytus nuo turgavietės ir Birutės gatvėje stovintys namai. Kitur beliko griuvėsiai, nuodėguliai ir riogsančios apgriuvusių mūrinių namų sienos⁸⁸.

Turint galvoje tą faktą, kad birželio 26 d. Kretingoje kilo gaisras, galima daryti prielaidą, jog žydės moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai buvo suimti ir izoliuoti ne per vieną, o per dvi dienas, t. y. birželio 26 ir 27 d. Moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų sutelkimo vietą galima pavadinti mažuoju getu. Esama žinių, kad suimtieji buvo uždaryti į getą maždaug 1 km atstumu nuo Kretingos⁸⁹. Istorikas A. Bubnys teigia, kad getas buvo įsteigtas Pryšmančių dvare⁹⁰. Istoriko J. Kanarsko nuomonė kita. Jis, remdamasis kraštotyrininko Igno Jablonskio surinkta medžiaga, teigia, kad Kretingos žydės su vaikais buvo uždarytos į getą, įrengtą daržinėje Kluonalių (Taikos) gatvėje⁹¹. Jau minėta, kad Kretingoje 1923 m. gyveno apie 904 žydai, 1939 m. – apie 800, 1941 m. – apie 1000 žydų. Remiantis šia statistika galima daryti prielaidą, kad galėjo būti izoliuota, t. y. suvaryta į laikinas koncentracijos stovyklas ir mažąjį getą, apie 900 žydų vyrų, moterų ir vaikų. Apibendrinant galima teigti, kad per pirmąjį etapą buvo izoliuota, t. y. suvaryta į trumpalaikes

laikinas koncentracijos stovyklas, apie 340 žydų vyrų nuo 14 iki 60 metų amžiaus. Per antrąjį etapą izoliuota, t. y. suvaryta į mažąjį getą, apie 560 žydų tautybės moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų.

Geto kalinius saugojo pagalbinės policijos nariai. Apsauginiai taip pat konvojuodavo kalinius dirbti viešųjų darbų. Yra žinių, kad maždaug 20–25 geto moterys tvarkė Kretingos miesto centrinę aikštę⁹². Vienas buvęs Palangos baltaraištis teigė, kad iš Kretingos į stovyklą prie Valteriškių kaimo (Palangos vls.) buvo atvežta apie 100 žydų tautybės merginų⁹³.

KVECIŲ MIŠKELIS

Kvecių miškelis prie Kretingos buvo viena iš keturių apskrities centre gyvenusios žydų bendruomenės žūties vietų. Dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944“ paskelbtais duomenimis, Kvecių miškelyje, senojo kelio Kretinga–Palanga dešinėje pusėje, 1941 m. birželio ir liepos mėn. sušaudyta apie 700 vyrų ir moterų⁹⁴. Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akto duomenimis, čia buvo nužudyta apie 800 lietuvių, rusų ir žydų tautybės žmonių, maždaug 300 moterų ir apie 500 vyrų⁹⁵. Įvykių liudytojas, okupacijos laikotarpiu kalėjęs Kretingos areštinėje, vėliau teigė, kad jį beveik 40 kartų vedė kasti duobių į žydų kapines, į mišką už miesto⁹⁶. Šie duomenys leidžia daryti prielaidą, kad apie 700–800 aukų Kvecių miškelyje buvo sušaudyta per daugiau nei 10 operacijų. Detaliai atkurti kiekvieną jų neįmanoma dėl duomenų stokos. Minėtame dokumentų rinkinyje rašoma, kad Kvecių miškelyje žudynės vyko 1941 m. birželio ir liepos mėn. Abejotina, ar šios chronologinės ribos yra tikslios, nes esama žinių ir apie gruodžio mėn. Kvecių miškelyje vykusias žudynes.

Pirmosios žudynės įvyko 1941 m. birželio 25 d. Prieš joms prasidedant, tos dienos pirmoje pusėje pagalbinės policijos nariai ir vokiečių kariai dalį nežydų tautybės suimtųjų varė iš Tiškevičiaus dvaro į ligoninę, ten jie turėjo krauti statybines medžiagas. Kitą dalį suimtųjų vedė prie tilto atlikti su jo statyba susijusių darbų. Maždaug 15–16 val. suimtieji buvo sugrąžinti į tą vietą, iš kurios buvo išvesti. Paskui iš sutelkimo vietos jie buvo varomi konvojumi į miesto aikštę, kur stovėjo keletas sunkvežimių ir lengvųjų mašinų. Greta jų stovėjo vokiečiai, vilkintys uniformomis su užrašais „SD“. Ant uniformų buvo kaukolių ir sukryžiuotų kaulų ženklai. Kita dalis vokiečių, t. y. karo lauko žandarmerijos nariai, vilkėjo žalsvomis uniformomis. Jie iškratė suimtuosius, atėmė iš jų dokumentus ir sudegino. Apie 16–17 val. Kretingos policininkai, baltaraiščiai ir vokiečių kariai susodino nežydų tautybės komunistus, komjaunuolius ir kitus sovietų režimo rėmėjus maždaug į 4 sunkvežimius. Žydai buvo sodinami į kitas transporto priemones. Kartu su suimtaisiais į sunkvežimius lipo ir vokiečių kariai, jie stovėjo pasirėmę į kėbulo atramas. Netrukus mašinų kolona pajudėjo keliu, vedančiu iš aikštės į Palangos miestą. Konvojaus priekyje motociklais važiavo vokiečių kariai. Kolona sustojo prie Kvecių miškelio. Baudėjai, kurių dalis buvo ginkluoti automatais, apsupo tą vietą ir užtvėrė kelią Kretinga–Palanga. Pirmiausia buvo išlaipinti nežydų tautybės suimtieji. Vienais duomenimis, jie buvo suklupdyti ant kelių, kitais – susodinti ant žemės pievelėje. Nuo žydų jie buvo laikomi atskirai. Netrukus prie miškelio atvažiavo mašina, kuri atvežė kastuvus. Maždaug 16 žydų buvo priversti paimti kastuvus ir eiti kasti duobių. Tuo metu, kai duobės buvo kasamos, baudėjai kasėjus mušė šautuvų buožėmis, spardė ir kitaip iš jų tyčiojosi. Buvo iškasta „L“ formos apie 40 m ilgio ir apie 2 m pločio duobė. Kitais duomenimis, buvo dvi duobės:

viena maždaug 20 m ilgio ir 2–3 m pločio, kita – maždaug 12–15 m ilgio ir 2–3 m pločio. Galimas daiktas, kad duobė buvo viena. Įspūdis, kad buvo dvi duobės, galėjo susidaryti dėl jos ypatingos formos. Kai duobės buvo iškastos, baudėjai tyčiojosi iš duobkasių – vertė juos šokinėti per duobes. Vieniems pavykdavo persokti, kiti į jas įkrisdavo. Vienas vokiečių žydai Solovėjui Zelikui kastuvu prakirto petį. Vykstant parengiamiesiems darbams, lengvuju automobiliu į Kvecių miškelį atvažiavo P. Jakys, o netrukus – ir aukšto rango vokiečių karininkas, lydimas dviejų adjutantų. Prie mašinos pribėgo karininkas, atidarė duris ir padėjo išlipti atvykusiam karininkui. Tada buvo surengtas karo lauko teismas. Vokiečių karininkai ir P. Jakys kvietė prie savęs po vieną nežydų tautybės asmenį, kurie buvo įtariami buvus komunistais, komjaunuoliais ir sovietų režimo rėmėjais. Per vertėją vyko jų apklausa. Vieni iš jų buvo paleisti, kiti nuvesti į jiems specialiai skirtą vietą ir saugomi. Paleisti buvo 35 asmenys.

Po teismo prasidėjo žudynės. Pirmiausia baudėjai sušaudė apie 16 žydų, kurie iškasė duobes. Paskui jie vedė kitas aukas grupelėmis (maždaug po 8 asmenis) prie duobės ir rikiavo jas veidu į duobę. Vokiečių kariai atvestuosius sušaudė ir aukos sukrito į duobę. Tada baudėjai ėjo prie duobės ir aukas, kurios dar rodė gyvybės ženklų, pribagė pistoletų šūviais. Esama žinių, kad aukas šaudė apie 30–40 vokiečių karininkų ir kareivių. Žudynės baigėsi prieš nusileidžiant saulei, apie 21–22 val.⁹⁷ Per operaciją dalis baudėjų pasiėmė aukoms priklausiusių daiktų⁹⁸.

Vienas įvykių liudytojas teigė, kad 1941 m. birželio 25 d. Kvecių miškelyje buvo sušaudyta apie 500 aukų⁹⁹. Iš tiesų šis skaičius daugiau atspindi bendrą per kelias operacijas Kvecių miškelyje nužudytų aukų skaičių. Istoriko A. Bubnio teigimu, 1941 m. birželio 25 d. Tilžės operatyvinio būrio gestapininkai ir

Klaipėdos vokiečių policininkai nužudė 214 vyrų ir 1 moterį. Didesnė aukų dalis buvo žydai¹⁰⁰. „Holokausto Lietuvoje atlaso“ duomenimis, sušaudyta 214 žmonių, iš jų 180 buvo žydai, kiti – lietuvių komunistai¹⁰¹. Vadinasi, tarp sušaudytųjų buvo 34 nežydų tautybės sovietų režimo šalininkai. Kadangi buvo paleisti 35 asmenys, galima daryti išvadą, kad į žudynių vietą buvo atvežti maždaug 69 buvę sovietų režimo rėmėjai, tad kartu su žydais buvo apie 249 asmenys.

Žinios apie Kvecių miškelyje po birželio 25 d. vykusias žudynes yra fragmentiškos. Kas gi buvo kiti maždaug 486–586 ten palaidoti asmenys? Pirmiausia reikia atkreipti dėmesį į tai, kad birželio 25 d. buvo sušaudyta 180 vyrų, t. y. ne visi birželio 24 d. suimti žydų tautybės vyrai, kurių skaičius siekė maždaug 340 asmenų. Vadinasi, po egzekucijos turėjo likti gyvi dar apie 160 žydų vyrų. Pasak įvykių liudytojo Stasio Kirklio, po birželio 25 d. Kvecių miškelyje žudynės vyko ir vėliau, t. y. kelias dienas iš eilės¹⁰². Įvykio liudytojos, netoli Kvecių miškelio gyvenusios Petrės Norkienės teigimu, birželio 29 d. baudėjai vedė žydus grupėmis po 20–25 žmones prie iškastos duobės. Kai aukas sušaudydavo, baudėjai atvesdavo kitą grupę žmonių. Atvestieji turėdavo užversti sušaudytuosius žemėmis, tada juos pačius statydavo prie duobės. Iš viso tą dieną kulkosvaidžiais ginkluoti vokiečiai sušaudė apie 150 žydų¹⁰³. Šie duomenys leidžia manyti, kad aukomis tapo žydai, kurie buvo suimti birželio 24 d. ir kuriems pavyko išvengti kitą dieną vykusios naikinimo operacijos. Taigi po birželio 29 d. žudynių Kvecių miškelyje jau buvo sušaudyta apie 330 žydų vyrų ir 34 nežydų tautybės asmenys. Iš viso sušaudyti 364 žmonės.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Kvecių miškelyje greičiausiai buvo palaidota tik didžioji, tačiau ne absoliuti dauguma birželio 24 d. suimtų ir sušaudytų maždaug 340 žydų vyrų. Taip manyti leidžia žinios,

pasak kurių, prie tvenkinio ties vienuolynu sušaudyti žydų tautybės vyrai galėjo būti palaidoti žydų kapinėse. Kas gi buvo tie kiti maždaug 336–436 Kvecių miškelyje palaidoti asmenys? Dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944“ Kvecių miškelis įvardijamas ir kaip moterų žūties vieta¹⁰⁴. Jau minėta, kad birželio 26 ir 27 d. buvo suimta apie 560 žydų tautybės moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų. 100 moterų buvo išvežtos į stovyklą prie Valteriškių kaimo už Palangos. Šios stovyklos kaliniai buvo sušaudyti per 1941 m. spalio 12 d. Kunigiškių miške vykusią naikinimo operaciją¹⁰⁵. Žinių apie tai, kad likusios 460 aukų buvo išvežtos į kitas vietas, nėra, todėl jų žūtis gali būti siejama tik su Kvecių miškeliu ir Kretingos žydų kapinėmis. Dėl duomenų trūkumo neįmanoma nustatyti konkretų kiekvienoje iš minėtų dviejų vietų nužudytų žmonių skaičių. Galima prielaida, kad šiose dviejose vietose galėjo būti palaidota po pusę birželio 26 ir 27 d. suimtų 460 žydų, t. y. po 230 asmenų. Apibendrinant galima teigti, kad Kvecių miškelyje galėjo būti palaidota apie 560 birželio 24, 26 ir 27 d. suimtų Kretingos miesto, valsčiaus žydų bendruomenės narių. Vokiečių okupacijos laikotarpiu Kretingos areštinėje kalėjus Nikodemas Garionis vėliau liudijo, kad lietuvių policininkai jį ne kartą vežė kasti duobių žydų kapinėse, miškelyje. Buvo sušaudyta apie 400 lietuvių¹⁰⁶. Šis skaičius leidžia manyti, kad nežydų tautybės asmenys sudarė mažesnę sušaudytųjų dalį. Buvęs Kretingos saugumo policijos darbuotojas G. Bražinskas vėliau duodamas parodymus teigė, kad P. Jakio įsakymu 1941 m. liepos mėn. policijos kieme buvo nužudyti keturi ar penki iš kalėjimo atvesti vyrai, komunistai ir NKVD agentai, kurių kūnai buvo išvežti ir palaidoti miškelyje. Juos laidojant buvo sušaudyti dar keli buvę NKVD agentai¹⁰⁷. Sprendžiant iš G. Bražinsko parodymų, darytina išvada, kad buvo

nužudyta mažiausiai 7 buvę sovietų režimo šalininkai. Anot įvykių liudytojo Izidoriaus Mikalausko, Kvecių miškelyje 1941 m. gruodžio mėn. buvo sušaudyti ir užkasti vienoje duobėje buvęs knygnešys, laisvamanis Jurgis Gudas ir komunistas Kostas Salys¹⁰⁸, taigi, G. Bražinsko ir I. Mikalausko liudijimais, iš viso 9 asmenys.

Apibendrinant pateiktus duomenis išvada būtų tokia: Kvecių miškelyje yra palaidoti maždaug 43 nežydų tautybės asmenys, kurie buvo įtariami buvus sovietų režimo šalininkais. Iš bendro čia nužudytų žmonių skaičiaus (700–800 asmenų) jie kartu su žydais sudarė apie 603 aukas.

ŽYDŲ KAPINĖS

Kretingos žydų kapinės buvo antroji apskrities centro žydų bendruomenės žūties vieta. Įvykių liudytojas Antanas Bekštys teigė, kad žydų kapinėse žuvo apie 200 žmonių¹⁰⁹. Pasak liudytojo Kazio Lingio, kasusio duobes Kretingos žydų kapinėse ir Vėžaičiuose, šiose vietose 1941 m. rugsėjo mėn. žuvo apie 500 žmonių¹¹⁰. Minėtame dokumentų rinkinyje rašoma, kad žydų kapinėse 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo nužudyta apie 356 asmenys¹¹¹. Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. duomenimis, žydų kapinėse buvo nužudyta apie 600 žmonių¹¹². Kretingos gyventoja Sofija Padleckytė teigė, kad žydų kapinėse nužudyta apie 2000 žmonių¹¹³. Pastarieji duomenys yra perdėti ir atspindi bendrą skaičių asmenų, kurie žuvo Kretingoje per visą okupacijos laikotarpį. Taigi Kretingos žydų kapinėse nužudyta ir palaidota nuo 356 iki 600 asmenų.

Turimi duomenys rodo, kad duobių aukoms palaidoti iškasimu rūpinosi Kretingos lietuvių viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnai¹¹⁴. Įvykių liudytojo K. Lingio teigimu, jis maždaug 26 kartus

vyko kasti duobių į žydų kapines ir Vėžaičių miestelį¹¹⁵. Buvęs areštinės kalinys N. Gario-nis teigė, kad žydų kapinėse, miške už miesto duobes kasė apie 40 kartų¹¹⁶. Taigi galima manyti, kad didesnio ar mažesnio masto žudynės kapinėse vyko daugiau nei 10 kartų. Minėtame dokumentų rinkinyje paskelbtas teiginys, kad žudynės žydų kapinėse vyko tik 1941 m. rugpjūčio mėn., nėra tikslus. Esama žinių, kad žydų kapinėse yra palaidota aukų, kurios buvo nužudytos birželio pabaigoje, ir kad žudynės kapinėse vyko ir rugsėjo mėn.

Trūkstant duomenų neįmanoma tiksliai atkurti, kaip vyko kiekviena žmonių naikinimo operacija Kretingos žydų kapinėse. Turimos žinios fragmentiškos, atspindi tik kai kurių kapinėse vykusių operacijų epizodus. Remiantis jomis galima manyti, kad tarp kapinėse žuvusiųjų palaidoti 7 žydai, nužudyti 1941 m. birželio pabaigoje prie tvenkinio ties vienuolynu. Pasak vieno įvykių liudytojo, jis maždaug 1941 m. liepos pabaigoje išėjo į savo namų kiemą ir pamatė šalia žydų kapinių tvoros susodintų žydų tautybės moterų grupę. Greta jų stovėjo ginkluota sargyba. Jis matė, kaip du iki pusės nusirengę vyrai vieną žydę nuvedė už kapinių tvoros. Ten jie moterį perdavė dviem iki pusės nusirengusiems vyrams ir keturiems vokiečių karininkams, stovėjusiems šalia iškastos duobės. Moteris buvo nurengta. Baudėjai, kurie buvo nusirengę iki pusės ir stovėjo prie duobės, laikė rankose pagalius. Jais vienu metu smūgiavo moteriai į galvą ir ši pargriuvo. Po to vėl smūgiavo kelis kartus į galvą. Paskui kiti du vyrai nužudytąją už kojų nutempė į duobę. Taip pat buvo pasielgta ir su kitomis moterimis, kurios buvo už tvoros¹¹⁷.

Įvykius mačiusio Antano Dirmeikio liudijimu, jis vieną sekmadienio rytą nuėjęs maudytis į upę ties žydų kapinėmis išgirdo širdį veriančius riksmus, sklindančius nuo žydų kapinių. Kapinėse jis pamatė būrį moterų, kurias po vieną du policininkai varė prie

saugumiečio V. Smilgio, plėšė nuo jų drabužius. V. Smilgys su kuolu mušė tas moteris per pakaušį. Žudomos moterys suspigusios virto į duobę. Vėliau paaugliai žydų kapinėse rado ąžuolinį vėzdą, aptrauktą brezentu ir išteptą derva. Su tuo kuolu V. Smilgys ir kiti baudėjai nužudė daug žmonių¹¹⁸. Vienas liudytojas tardomas prisiminė epizodą, kai 1941 m. rugsėjo mėn. vykusios operacijos metu saugumo policijos darbuotojai V. Smilgys, G. Bražinskas ir jų pagalbininkas A. Bekštys pagaliu daužė aukštą ir fiziškai tvirtą žydų tautybės moterį. Baudėjai smūgiais jos „nepriveikdavo“, po smūgių serijos ji vis likdavo gyva. Būdama duobėje ji mėgino iš jos išlipti. Po šių „nesėkmių“ A. Bekštys paėmė šautuvą ir penkis kartus į ją šovė¹¹⁹. G. Bražinskas tardomas teigė: „Pradėjus man dirbti Kretingos saugumo policijoje, rajone jau buvo beržinė lazda. Man pats Smilgys yra pasakojęs, kad jis su ta lazda žydkapyje daug žydų yra užmušęs. Mes tą lazdą vadinome „Stalino lazda“. Kas ją pagamino ir kas ją pirmas pavadino „Stalino lazda“, aš nežinau. Aš esu sakęs Jakiui, kad su tos lazdos pagalba likviduoti žmones yra per žiauru. Tačiau Jakys man atsakė, kad iš gestapo yra pageidavimas likviduoti visus pasmerktuosius be triukšmo ir kad nebūtų apylinkėje šaudoma. Iš tikrųjų, NKVD agentų, komunistų ir žydų ta lazda Smilgys yra išžudęs nemažai.“¹²⁰

Atskiromis žydų naikinimo operacijų dienomis žydų kapinėse nužudytų aukų skaičius nebuvo vienodas. Buvusio žudynių dalyvio liudijimu, per vieną operaciją buvo nužudytos apie 6, per kitą – apie 15, dar per kitą – apie 30, per ketvirtą operaciją – apie 3, per penktą – apie 10–15 aukų¹²¹. Esama žinių, kad žydų kapinėse vienos naikinimo operacijos metu baudėjai dalijosi nužudytų aukų daiktus¹²².

Kaip jau minėta, Kretingos žydų kapinėse galėjo būti palaidota pusė birželio 26 ir 27 d. suimtų 460 žydų, t. y. maždaug 230 asme-

nų. Kartu su birželio 24 d. suimtais ir prie tvenkinio nužudytais asmenimis žydų aukų galėjo būti apie 237. Turimi duomenys rodo, kad kapinėse sušaudyta, palaidota ir nežydų tautybės asmenų, kurie įtarti buvus sovietų režimo šalininkais. Vienas iš jų buvo Juozas Stonkus, jis įtartas buvęs NKVD agentu¹²³. Įvykių liudytojas Juozas Stelmokas konkrečiai įvardijo 18 nežydų tautybės asmenų, kurie buvo nužudyti maždaug 1941 m. antroje pusėje. Kitų nužudytųjų vardų ir pavardžių jis neįvardijo. Jo pateikti duomenys apie žudynių vietą gan prieštaringi. Viena vertus, jis sakė, kad visos aukos žuvo žydų kapinėse. Kita vertus, jis teigė, kad dvi aukos buvo nužudytos Kuliuose ir Šiauliuose, viena auka nusižudė kameroje¹²⁴.

Nors duomenys ir prieštaringi, tačiau galima daryti prielaidą, kad žydų kapinėse buvo palaidota apie 20 asmenų, galėjusių būti sovietų režimo šalininkais. Apibendrinant galima teigti, kad žydų kapinėse palaidota ne mažiau kaip 21 nežydų tautybės asmuo, įtariamai buvus sovietų režimo šalininkais. Jie kartu su žydais sudarė apie 258 aukas iš bendro kapinėse nužudytų ir palaidotų asmenų skaičiaus (kaip minėta, jų galėjo būti nuo 356 iki 600).

PRIE ŠV. ANTANO RŪMŲ IR VIENUOLYNO TVENKINIŲ

Dabar Kretingos mieste yra keturi tvenkiniai, t. y. parko I, parko II, parko III ir Kretingos vienuolyno tvenkinys. Turimi archyviniai duomenys leidžia manyti, kad žydai buvo žudomi prie dviejų Kretingos miesto tvenkinių. Vienas iš jų buvo prie šv. Antano rūmų, kitas – prie vienuolyno. Kretingos komisijos 1945 m. balandžio 11 d. akte rašoma, kad prie tvenkinio (konkrečiai jo vieta nenurodyta) buvo sušaudyta apie 300–350 žmonių¹²⁵. Šiuos duomenis sugretinus su kitais duomenimis

galima daryti prielaidą, kad jie iš tiesų daugiau atspindi Kvečių miškelyje ir žydų kapinėse palaidotų aukų skaičius.

Dėl archyvinių duomenų stokos, deja, neįmanoma detalai atkurti prie tvenkinių vykusių žydų žudynių. Remiantis turimais duomenimis galima teigti, kad žudynės prie tvenkinio ties vienuolynu vyko praėjus dviem ar trimis dienoms po birželio 24 d. įvykių Kretingos turgaus aikštėje. Pasityčiojimo iš žydų ir jų žudynių prie tvenkinio vaizdas tuo metu stebėjo po vakarinių mišų iš bažnyčios ėję, taip pat ir jose nedalyvavę miesto gyventojai. Žalsvos spalvos uniformomis vilkintys vokiečių kariai vertė žydus ropoti į tvenkinį ir atgal. Dalis žydų buvo leisgyviai. Kankintojai, atsisėdę ant tų, kurie „blogai ropojo“, daužė juos per galvą ir kitas kūno vietas, paskui vėl vertė ropoti. Tuos, kurie nepajėgė to daryti, ten pat šaudė. Buvo nušauti 5 tvenkinyje buvę žydai. 2 žydai nušauti prie tvenkinio iš už nugaros, kai išlipo iš vandens. Jie jau nepajėgė stovėti. Juos ant kojų pastatė du vokiečių kariai. Tada prie jų priėjo vokiečių karininkas, išsitraukė pistoletą ir šovė iš pradžių pirmajam, po to antrajam į galvą. Nužudytųjų kūnai buvo sumesti į žvyruobę¹²⁶. Remiantis šiais duomenimis galima daryti išvadą, kad vokiečių karo lauko žandarmerijos nariai prie tvenkinio nužudė ne mažiau kaip 7 žydų tautybės asmenis. Archyviniuose dokumentuose, deja, nenurodoma, kurios apskrities vietovės žydų bendruomenės nariai buvo šie asmenys. Reikia pažymėti, kad minėtų įvykių prie tvenkinio metu buvo sušaudyti dar ne visi Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės vyrai, kurie buvo suimti birželio 24 d. Vadinas, minėti 7 nužudytieji galėjo būti šios bendruomenės nariai. Įvykių liudytojo Boleslovo Sinečio teigimu, prie tvenkinio nužudytų aukų kūnai buvo laidojami žydų kapinėse¹²⁷. Taigi nužudytieji galėjo būti irgi ten palaidoti.

Žudynės prie tvenkinio ties šv. Antano rūmais prisiminė tų įvykių liudytojas Antanas Bacevičius. Prasidėjus nacių okupacijai, jis buvo suimtas ir kalinamas šv. Antano rūmų rūsyje. Pro kameros langą jis matė, kaip iš įvairių kamerų išvedė apie 80 žydų. Ginkluotos sargybos lydimi jie buvo nuvesti prie tvenkinio maždaug už 150–200 m. Ten juos privertė nuo kalnelio ropoti žemyn. Tie, kurie nespėjo nusileisti nuo kalnelio, buvo mušami lazdomis. Paskui visus žydus ginkluota sargyba nuvarė prie tvenkinio. Juos vertė plaukti per tvenkinį nuo vieno kranto prie kito. Į tuos, kurie nespėjo plaukti, buvo šaudoma. Dalis jų grįžo į kameras, o dalis buvo sušaudyta¹²⁸.

A. Bacevičiaus liudijimo analizė leidžia manyti, kad šios žudynės vyko 1941 m. liepos mėn. pirmoje pusėje. Kas gi buvo tie areštinėje laikyti apie 80 žydų? Autoriaus manymu, tai buvo ne Kretingos, o iš kitų apskrities vietovių atvežti žydų bendruomenių nariai. Iš jų buvo tyčiojamasi tuo metu, kai Kretingos žydų bendruomenės vyrai jau buvo išžudyti. Tai, kad iš aukų tyčiojosi ir jas šaudė žalsva uniforma vilkintys pareigūnai, leidžia manyti, kad šias „maudynes“ surengė vokiečių karo lauko žandarmerijos pareigūnai. Neatmestina ir prielaida, kad čia galėjo būti vokiečių saugumo policijos ir SD pareigūnų. Tilžės operatyvinio būrio „darbų“ kronikoje yra žinių, kad Kretingoje, motinoms matant, kūdroje buvo prigirdyta vaikų¹²⁹. Kronikoje šio įvykio konkretus laikas nenurodytas. Visai tikėtina, kad nuskandintų vaikų kūnai buvo palaidoti žydų kapinėse.

IŠVADOS

Kretingos valsčiaus ir apskrities žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį buvo vokiečių okupacinės valdžios įstaigų (vokiečių karo komendantūros, civilinės

administracijos, karo lauko žandarmerijos, Tilžės operatyvinio būrio) ir lietuvių institucijų (savivaldos, viešosios, saugumo ir kriminalinės policijos, pagalbinės policijos) bendradarbiavimo padarinius. Didžiausia atsakomybė už žydų bendruomenės sunaikinimą tenka Tilžės operatyviniam būriui, Telšių apygardos Kretingos rajono lietuvių saugumo ir kriminalinės policijos pareigūnams, nes šios abi įstaigos organizavo žydų ir kitų asmenų žudynes. Operacijoms vykdyti jos pasitelkdavo vokiečių karo lauko žandarmerijos, lietuvių viešosios policijos pareigūnus, pagalbinės policijos narius. Šios pajėgos atliko veiksmus, susijusius su žydų ir kitų asmenų izoliavimu, mažųjų getų ir laikinųjų koncentracijos stovyklų apsauga, aukų konvojavimu ir sušaudymu ar nužudymu kitais būdais žudynių vietose. Lietuvių savivaldos įstaigų atsakomybė mažesnė, nes jos atliko kitokio pobūdžio veiksmus nei policijos darbuotojai, t. y. tvarkė su žydų turto nusavinimu ir realizavimu susijusius reikalus ir prisidėjo prie žydų izoliavimo. Kretingos apskritis nuo kitų Lietuvos apskričių (pvz., Vilniaus, Kauno, Kėdainių) skyrėsi tuo, kad žydų ir kitų asmenų naikinimo operacijoms vykdyti nebuvo naudojami lietuvių savisaugos batalionai, čia nebuvo didžiųjų getų kaip Kaune, Vilniuje, Šiauliuose.

Kretingos valsčiuje ir apskrityje 1941 m. vasarą ir rudenį prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo bei naikinimo netiesiogiai prisidėjo 731 vietos gyventojas; tai buvo pareigūnai, tuo metu dirbę lietuvių savivaldos įstaigose (32 asmenys), viešojoje policijoje (93), saugumo ir kriminalinėje policijoje (6), tarnavę pagalbinėje policijoje (apie 600 asmenų). Kretingos mieste ir valsčiuje prisidėjo 86 asmenys, t. y. 4 savivaldybės, 6 saugumo ir kriminalinės policijos, 26 viešosios policijos įstaigų pareigūnai ir 50 pagalbinės policijos narių. Laikyti juos netiesioginiais žydų žudynių dalyviais galima dėl to, kad tarny-

boms, kurioms jie priklausė, nacių režimas primetė uždavinius, susijusius su žydų ir kitų asmenų persekiojimu. Nors dalis iš jų galbūt neatliko konkrečių su žydų persekiojimu ir naikinimu susijusių funkcijų, tačiau jie savo naryste palaikė tarnybą, kurios atliko minėtus veiksmus, egzistavimą. Iš 731 asmens konkrečius veiksmus, susijusius su netiesioginiu ir tiesioginiu dalyvavimu vykdant žydų ir kitų asmenų persekiojimą ir naikinimą, atliko 242 asmenys; jų vardai ir pavardės yra išlikusios istorijos šaltiniuose. Iš jų tiesiogiai dalyvavo žydų naikinimo operacijose, t. y. aukas žudė, 79 asmenys. Kretingos mieste ir valsčiuje prie žydų ir kitų asmenų žūties netiesiogiai prisidėjo 25 asmenys. Iš jų 11 dalyvavo ir tiesiogiai, t. y. šaudė aukas. Minėtas žydų naikinimo operacijose dalyvavusių asmenų skaičius – 242 – neatspindi tikrojo genocido vykdytojų skaičiaus. Istorijos šaltiniuose vardais ir pavardėmis įvardijami ne visi genocido vykdytojai. Šis skaičius turėtų būti didesnis. Kiekvienam Kretingos valsčiui teko maždaug po 60,92 gyventojų, prisidėjusių prie žydų ir kitų asmenų persekiojimo ir naikinimo.

Išskirtini du Kretingos žydų bendruomenės žūtis 1941 m. vasarą ir rudenį etapai. Pirmasis etapas – žydų izoliavimas. Kretingos turgaus aikštėje birželio 24 d. buvo suimta apie 340 žydų vyrų, jie buvo uždaryti sinagogoje, kalėjime ir policijos areštinės patalpose, kurios greta pagrindinės paskirties atliko ir laikinų koncentracijos stovyklų funkcijas. Žydų suėmimas sutapo su nežydų tautybės asmenų, įtariamų buvus sovietų režimo šalininkais, areštais. Birželio 26 ir 27 d. suimtos žydų tautybės moterys, vaikai ir pagyvenę vyrai (apie 560 asmenų) buvo uždaryti į mažąjį getą, kuris neturėjo savivaldos. Vienais duomenimis, getas buvo Pryšmančių dvare, kitais – Kluonalių gatvėje buvusioje daržinėje. Apie 100 mažojo geto kalinių, t. y. moterų, buvo išvežta į stovyklą prie Valteriškių kaimo

(Palangos vls.). Kretingos apskritis iš kitų Lietuvos vietovių išsiskyrė tuo, kad joje nebuvo didžiųjų getų. Žydų izoliavimas Tilžės operatyvinio būrio nariams reiškė ir jų kontrolę, palankią galimybę įvykdyti jų žudynes.

Antrasis Kretingos žydų bendruomenės žūties 1941 m. vasarą ir rudenį etapas – jų naikavimo operacijos, vykusios Kretingos ir Palangos valsčių teritorijoje. Kvecių miškelyje 1941 m. birželio pabaigoje sušaudyta apie 330 žydų vyrų, suimtų birželio 24 d. Yra tikimybė, kad 1941 m. rugpjūčio ir rugsėjo mėn. čia galėjo būti sušaudyta ir palaidota apie 230 žydų tautybės moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų, suimtų birželio 26–27 d., taigi iš viso apie 560 asmenų.

Kretingos žydų kapinėse sušaudyta ir kiais būdais nužudyta apie 230 žydų tautybės

moterų, vaikų ir pagyvenusių vyrų, kurie buvo suimti birželio 26–27 d. Čia palaidoti ir 7 žydai, suimti birželio 24 d. ir sušaudyti prie tvenkinio ties vienuolynu. Taigi šiose kapinėse iš viso palaidota apie 237 Kretingos valsčiaus žydų bendruomenės nariai.

1941 m. spalio 12 d. Kunigiškių miške (Palangos vls.) kartu su kitais stovyklos prie Valteriškių kaimo kaliniais, t. y. Palangos žydų bendruomenės nariais, buvo sušaudyta ir apie 100 Kretingos žydų bendruomenės moterų. Kvecių miškelis ir Kretingos žydų kapinės yra ne tik žydų bendruomenės narių, bet ir nežydų tautybės asmenų, įtariamų buvus lojaliais sovietų režimui, žūties vieta. Kvecių miškelyje palaidoti 43, o Kretingos žydų kapinėse – 21 pastarajai kategorijai priskirtinas asmuo.

Nuorodos

¹ L. Truska, *Lietuviai ir žydai nuo XIX a. pabaigos iki 1941 m. birželio. Antisemitizmo raida Lietuvoje*, Vilnius, 2005, p. 273.

² *Lithuania. Crime and Punishment*, 1999, January, Nr. 6, p. 139 a. p.

³ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, Vilnius, 1998; to paties, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 m.“, http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/Naciu%20okupacija/Holokaustas%20Lietuvos%20provincijoje/Zydu%20persekiuojimas/Pirmosios%20Karo%20dienos/A.Bubnio%20mokslinis%20darbas%20%28lietuviu%20k.%29.pdf; to paties, „Lietuvos žydų mažieji getai ir laikinosios izoliavimo stovyklos“, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944 m.*, Vilnius, 2011, p. 135–165, 359–380.

⁴ *Lietuvos žydų žudynių byla /sudarė Alfonsas Eidintas/*, Vilnius, 2001; A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002.

⁵ R. Puišytė, „Masinės žudynės Lietuvos provincijoje“, *Žydų muziejus. Almanachas*, Vilnius, 2001, p. 174–201.

⁶ J. Kanarskas, *Kretinga. Praeities skraistę praskleidus*, Kretinga, 2009.

⁷ Ch. Dieckmann, *Deutsche Besatzungspolitik in Litauen 1941–1944*, Göttingen, 2011, Bd. 1–2.

⁸ J. Tauber, „Garsden, 24. Juni 1941“, *Annaberger Analen*, 1997, Nr. 5, S. 117–134.

⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, Vilnius, 1965, d. 1, 1973, d. 2; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, Vilnius, 1960.

¹⁰ E. Meilus, *Žemaitijos kunigaikštystės miesteliai XVII amžiaus II pusėje–XVIII a. amžiuje (raidai, gyventojai, amatai, prekyba)*, Vilnius, 1997, p. 47–49.

¹¹ J. Kanarskas, op. cit., p. 63–64.

¹² N. Schoenburg and S. Schoenburg, *Lithuanian Jewish Communities*, New Jersey, 1996, p. 152.

¹³ J. Kanarskas, op. cit., p. 63–64, 77.

¹⁴ Ibid., p. 101.

¹⁵ Ibid., p. 101–102.

¹⁶ Ibid., p. 202.

¹⁷ Ibid., p. 102.

¹⁸ *Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, Kaunas, 1923, p. 21.

¹⁹ Statistikos valdybos 1941 m. sausio 1 d. neoficialūs duomenys apie Lietuvos tautinę sudėtį, LCVA, f. R-743, ap. 5, b. 46, l. 172.

²⁰ *Lietuvos gyventojai: Pirmojo 1923 m. rugsėjo 17 d. visuotinio gyventojų surašymo duomenys*, p. 20.

²¹ R. E. Oshry, *The annihilation of Lithuanian Jewry*, Brooklyn, New York, 1995, p. 207–208.

²² N. Schoenburg and S. Schoenburg, op. cit., p. 152.

²³ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. birželio 12 d. biuletenis Nr. 107, LCVA, f. 378, ap. 5, b. 4421, t. 1, l. 291.

²⁴ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. rugpjūčio 2 d. biuletenis Nr. 146, ibid., l. 203–204.

²⁵ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. gruodžio 11 d. biuletenis Nr. 240, ibid., l. 22.

²⁶ Valstybės saugumo departamento 1939 m. balandžio 21 d. biuletenis Nr. 95, Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. balandžio 19 d. biuletenis Nr. 66, ibid., ap. 10, b. 186, t. 2, l. 59; ap. 5, b. 4421, t. 1, l. 393.

²⁷ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. birželio 19 d. biuletenis Nr. 113, ibid., ap. 5, b. 4421, t. 1, l. 276.

²⁸ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. liepos 28 d. biuletenis Nr. 142, ibid., l. 213–214.

²⁹ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. liepos 29 d. biuletenis Nr. 143, ibid., l. 210.

³⁰ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. liepos 31 d. biuletenis Nr. 144, ibid., l. 207.

³¹ Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. rugpjūčio 1 d. biuletenis Nr. 145, ibid., l. 206.

³² Valstybės saugumo ir kriminalinės policijos Šiaulių apygardos 1939 m. rugpjūčio 21 d. biuletenis Nr. 156, ibid., l. 180.

³³ R. Hilbergas, *Nusikaltėliai, aukos, stebėtojai. Žydų tragedija 1933–1945*, Vilnius, 1999, p. 34–35.

³⁴ A. Bekščio 1944 m. lapkričio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3, l. 31.

³⁵ Ibid., l. 31–31 a. p.

³⁶ G. Bražinsko 1942 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 46–47.

³⁷ H. Krausnick, *Hitlers Einsatzgruppen. Die Truppe des Weltanschauungskrieges 1938–1942*, Frankfurt am Main, S. 141–142; A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir Holokaustas“, p. 372.

³⁸ P. C. Иринархов, *Прибалтийский Особый...*, Мн.: Харвест, 2004, c. 270; *Пограничные войска СССР в Великой отечественной войне 1941*, Москва, 1976, c. 314, 317.

³⁹ J. Armonas, „Kovų ir pergalių metai“, *Tiesa*, 1967 m. gegužės 17 d., Nr. 113, p. 2.

⁴⁰ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 19.

⁴¹ S. Gineikio 1951 m. rugsėjo 27 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 23.

⁴² 1951 m. gruodžio 15 d. teismo posėdžio protokolas, ibid., b. P-17028, l. 204.

⁴³ A. Rukšėnas, „1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse“, *Genocidas ir rezistencija*, 2010, Nr. 1(27), p. 33.

⁴⁴ G. Bražinsko 1942 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 46.

⁴⁵ J. Jankauskas, *1941 m. birželio sukilimas Lietuvoje*, Vilnius, 2010, p. 499; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 104; 1941 m. rugsėjo 25 d. tarnybos liudijimas Nr. 2132, LCVA, f. R-1665, ap. 1, b. 9, l. 240.

⁴⁶ K. Gineikio 1950 m. rugsėjo 4 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-12233, l. 38.

⁴⁷ F. Putriaus 1942 m. gruodžio 16 d. apklausos protokolas, ibid., f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 62.

⁴⁸ P. Vaičiaus 1954 m. birželio 6 d. apklausos protokolas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 20961/3, l. 91.

⁴⁹ Policininkų, tarnaujančių Lietuvos batalionuose, sąrašai, LCVA, f. R-683, ap. 1, b. 2, l. 16.

⁵⁰ S. Gaidjurgio 1951 m. birželio 5 d. ir P. Vaičiaus 1954 m. birželio 6 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20961/3, l. 78, 91.

⁵¹ Policininkų, tarnaujančių Lietuvos batalionuose, sąrašai, LCVA, f. R-683, ap. 1, b. 2, l. 16–18.

⁵² Išmokejimų žinios už spalio mėnesį 1941 m. Telšių apygardos saugumo tarnautojams, ibid., f. R-972, ap. 1, b. 534, l. 70–73.

⁵³ J. Valatkos 1942 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 38.

⁵⁴ S. Gineikio 1948 m. rugsėjo 7 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 58, b. P-17028, l. 20.

⁵⁵ S. Gineikio 1951 m. rugsėjo 27 d. apklausos protokolas, ibid., l. 23–24.

⁵⁶ D. Budino 1945 m. rugpjūčio 7 d. apklausos protokolas, ibid., ap. 58, b. P-19597, l. 61 a. p.–62 a. p.

⁵⁷ Šiaulių apskrities viršininko 1941 m. liepos 13 d. įsakymas Nr. 3, LCVA, f. R-1099, ap. 1, b. 1, l. 33–33 a. p.

⁵⁸ S. Gaidjurgio 1951 m. birželio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20961/3, l. 79–80.

⁵⁹ J. Embraso 1963 m. kovo 25 d. apklausos protokolas, ibid., b. 47423/3, t. 2, l. 29.

⁶⁰ A. Bubnys, *Vokiečių okupuota Lietuva (1941–1944)*, p. 204.

⁶¹ G. Bražinsko 1942 m. gruodžio 15 d. apklausos protokolas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 46–47.

⁶² G. Bražinsko 1943 m. gruodžio 19 d. apklausos protokolas, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 106.

⁶³ A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikino izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, Vilnius, 2000, p. 179.

⁶⁴ V. Brandišauskas, „Žydų nuosavybės bei turto konfiskavimas ir naikinimas Lietuvoje Antrojo pasaulinio karo metais“, *Holokaustas Lietuvoje 1941–1944*, p. 502–504.

⁶⁵ P. Stokaus 1946 m. vasario 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 1973/3, l. 19.

⁶⁶ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, Vilnius, 2003, Nr. 1(13), p. 33.

⁶⁷ S. Lukšio 1951 m. liepos 10 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 20961/3, l. 31.

⁶⁸ A. Banevičiaus 1945 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 34–35.

⁶⁹ S. Gineikio 1951 m. spalio 23 d., L. Sakavičiaus 1951 m. lapkričio 2 d., G. Bražinsko 1942 m. gruodžio 12 d., A. Banevičiaus 1945 m. balandžio 10 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 40–40 a. p., 98–99; f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 48; LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 34–35.

⁷⁰ Komisijos vokiečių fašistų grobikų piktadarybės Kretingos apskrityje tirti 1945 m. balandžio 11 d. aktas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 3.

⁷¹ S. Gineikio 1951 m. spalio 14 d., P. Galdiko 1950 m. gruodžio 28 d., S. Lukšio 1951 m. spalio 24 d., V. Jašinsko 1968 m. liepos 18 d., A. Pakutinsko 1968 m. liepos 19 d., I. Jablonskio 1968 m. liepos 22 d., A. Žiliaus 1968 m. birželio 22 d., S. Galdiko 1968 m. liepos 24 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 39 a. p., 85, 90–90 a. p.; ap. 46, b. 1266, l. 1–2, 14–15, 24–26, 30–32, 48–49, 54; B. Sinečio 1945 m. balandžio 10 d., S. Padleckytės 1945 m. apklausų protokolai, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 32, 37; A. Perkumas, „Pirmieji šūviai Kveciuose“, *Švyturys* (Kretinga), 1965 m. gegužės 11 d., Nr. 55, p. 3; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 19–22.

⁷² I. Jablonskio 1968 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 25.

⁷³ S. Lukšio 1951 m. spalio 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 58, b. P-17028, l. 90 a. p.

⁷⁴ S. Galdiko 1968 m. liepos 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1266, l. 49.

⁷⁵ A. Pakutinsko 1968 m. liepos 19 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 20.

⁷⁶ B. Sinečio 1945 m. balandžio 10 d., S. Galdiko 1968 m. liepos 24 d. apklausų protokolai,

LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 32; LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 50.

⁷⁷ I. Jablonskio 1968 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 30.

⁷⁸ A. Žiliaus 1968 m. liepos 22 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 31.

⁷⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 25; Ch. Dieckmann, op. cit., Bd. 1, S. 383.

⁸⁰ J. Galdiko 1950 m. gruodžio 12 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 68.

⁸¹ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 24.

⁸² A. Bubnys, „Mažieji Lietuvos žydų getai ir laikino izoliavimo stovyklos 1941–1943 metais“, *Lietuvos istorijos metraštis 1999*, p. 151.

⁸³ *Ibid.*, p. 152.

⁸⁴ S. Gineikio 1951 m. spalio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 35 a. p.–36.

⁸⁵ V. Opulskio 1944 m. spalio 28 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44049/3, l. 13.

⁸⁶ S. Meištinio 1946 m. balandžio 9 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 43401/3, stebėjimo byla Nr. 881, l. 127.

⁸⁷ J. Kanarskas, op. cit., p. 220.

⁸⁸ *Ibid.*

⁸⁹ S. Gineikio 1951 m. spalio 5 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 35 a. p.–36.

⁹⁰ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas“, p. 372.

⁹¹ J. Kanarskas, op. cit., p. 220.

⁹² L. Sakavičiaus 1951 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 96.

⁹³ A. Kabalino 1949 m. sausio 14 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. P-15532, l. 17.

⁹⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 396.

⁹⁵ Komisijos vokiečių fašistų grobikų piktadarybės Kretingos apskrityje tirti 1945 m. balandžio 11 d. aktas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 2.

⁹⁶ N. Garionio ir A. Bekščio 1944 m. lapkričio 17 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3, l. 38 a. p.

⁹⁷ V. Laurinavičiaus 1950 m. rugpjūčio 26 d., V. Jašinsko 1968 m. liepos 18 d., S. Kirklio 1968 m. liepos 18 d., I. Jablonskio 1968 m. birželio 22 d., A. Žiliaus 1968 m. birželio 22 d., A. Surblio 1968 m. liepos 24 d., S. Galdiko 1968 m. liepos 24 d. apklausų protokolai, *ibid.*, b. P-17028, l. 54–55; ap. 46, b. 1266, l. 1–2, 8–11, 27–28, 31–33, 44–45, 52–54; S. Padleckytės 1945 m. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 37; A. Perkumas, op. cit., p. 3; A. Rukšėnas, „1941 m. Birželio sukilimas Kretingos, Mažeikių ir Telšių apskrityse“,

Genocidas ir rezistencija, 2010, Nr. 1(27), p. 33; *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 19–22.

⁹⁸ V. Laurinavičiaus 1950 m. rugpjūčio 26 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. P-17028, l. 54–55.

⁹⁹ A. Surblio 1968 m. liepos 24 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1266, l. 500.

¹⁰⁰ A. Bubnys, „Lietuvių saugumo policija ir holokaustas (1941–1944)“, *Genocidas ir rezistencija*, 2003, Nr. 1(13), p. 33.

¹⁰¹ *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, p. 89.

¹⁰² S. Kirklio 1968 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 12.

¹⁰³ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 23.

¹⁰⁴ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 396.

¹⁰⁵ Komisijos 1946 m. spalio 8 d. aktas (parengtas Palangoje), S. Bagduno 1946 m. balandžio 11 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 43401/3, t. 2, l. 62; stebėjimo byla Nr. 881, l. 143.

¹⁰⁶ N. Garionio 1944 m. lapkričio 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, b. 44049/3, l. 34.

¹⁰⁷ G. Bražinsko 1943 m. vasario 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 148.

¹⁰⁸ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 30.

¹⁰⁹ K. Lingio ir A. Bekščio 1944 m. lapkričio 17 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3, l. 41.

¹¹⁰ *Ibid.*

¹¹¹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 396.

¹¹² Komisijos vokiečių fašistų grobikų piktadarybėms Kretingos apskrityje tirti 1945 m. balandžio 11 d. aktas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 2.

¹¹³ S. Padleckytės 1945 m. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 37.

¹¹⁴ A. Bekščio 1944 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3, l. 15–16.

¹¹⁵ K. Lingio ir A. Bekščio 1944 m. lapkričio 17 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 40.

¹¹⁶ N. Garionio ir A. Bekščio 1944 m. lapkričio 17 d. akistatos protokolas, *ibid.*, l. 38 a. p.

¹¹⁷ E. Maciaus 1968 m. liepos 18 d. apklausos protokolas, *ibid.*, ap. 46, b. 1266, l. 5–6.

¹¹⁸ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 26.

¹¹⁹ K. Lingio ir A. Bekščio 1944 m. lapkričio 17 d. akistatos protokolas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3, l. 40–41.

¹²⁰ G. Bražinsko 1943 m. vasario 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 142.

¹²¹ A. Bekščio 1944 m. spalio 29 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 44049/3, l. 15 a. p.–16 a. p.

¹²² S. Normantienės 1944 m. lapkričio 2 d. apklausos protokolas, *ibid.*, l. 25.

¹²³ G. Bražinsko 1943 m. vasario 15 d. apklausos protokolas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 105, l. 147–148.

¹²⁴ *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 27.

¹²⁵ Komisijos vokiečių fašistų grobikų piktadarybėms Kretingos apskrityje tirti 1945 m. balandžio 11 d. aktas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 2.

¹²⁶ B. Laukio 1968 m. liepos 22 d., I. Jablonskio 1968 m. liepos 22 d. apklausų protokolai, LYA, f. K-1, ap. 46, b. 1266, l. 20–22, 27–28.

¹²⁷ B. Sinečio 1945 m. balandžio 10 d. apklausos protokolas, LCVA, f. MK-1, b. 18, l. 32.

¹²⁸ A. Bacevičiaus parodymai, *Hitleriniai žudikai Kretingoje*, p. 24.

¹²⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 28.

Gauta 2014 10 21
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Alfredas Rukšėnas

ANNIHILATION OF THE JEWISH COMMUNITY OF KRETINGA IN SUMMER AND AUTUMN 1941

Summary

The article examines the annihilation of the Jewish community of Kretinga in summer and autumn 1941. The paper distinguishes two stages of the annihilation. The first stage was isolation of the Jews in the second half of June 1941, when around 340 Jewish men (between 14 and 60 years of age) were arrested in Kretinga Market Square on 24 June and about 540 Jewish women, children and elderly men were arrested between 26 and 27 June. The men were locked up in the synagogue, in the prison or in the police station, which, in addition to their main function, served as temporary concentration camps. Jewish women, children and elderly men (about 560 people) were forced into the small ghetto, which did not have self-government. Some data suggest that the ghetto was in Prysmančiai Manor; other data suggest that it was in Kluonalių (Taikos) Street in Kretinga, in a former barn. Around 100 women inmates of the small ghetto were taken to the camp in Valteriškiai Village (Palanga rural area).

The second stage of annihilation of the Jews was the actual extermination operations. Around 330 Jewish men were shot at the end of June 1941 in Kvecių Forest. It is likely that in August and September 1941, around 230 Jewish women, children and elderly men could have been shot and buried here also. So a total of around 560 Jews could have been buried in Kvecių Forest. Around 230 Jewish women, children and elderly men were shot or otherwise killed in Kretinga Jewish Cemetery. Seven Jewish men who were shot by the pond near the monastery in Kretinga were also buried here. So a total of around 237 members of the Jewish community of Kretinga rural area are buried here. On 12 October 1941, around 100 women of the Jewish community of Kretinga were shot in Kunigiškių Forest (Palanga rural area) together with other inmates of the camp located near Valteriškės Village, i.e. members of Palanga Jewish community. Kvecių Forest and Kretinga Jewish Cemetery are the final resting places not only of the Jews, but also of people of other nationalities suspected of being loyal to the Soviet regime. In total 43

non-Jewish people are buried in Kvecių Forest and 21 – in Kretinga Jewish Cemetery.

The annihilation of the Jewish community of Kretinga in summer and autumn 1941 was a result of the collaboration between the German occupation authorities (German military commandant, civil administration, military police, and the Tilsit operational squad) and the Lithuanian authorities (municipal, public, security and criminal police and auxiliary police). Members of the Tilsit operational squad and officers of the security and criminal police of Kretinga District (Telšiai Region) take greatest responsibility for the annihilation of the Jewish community of Kretinga. These two institutions organised massacres of Jews and other people. Other institutions played a supporting role. The difference between Kretinga County and the other counties of Lithuania (e.g. Vilnius, Kaunas, Kėdainiai) is that the Lithuanian self-defence battalions were not engaged in the killing operations of Jews and other people and there were no large ghettos here like there were in Kaunas, Vilnius or Šiauliai.

About 731 local residents indirectly contributed to the persecution and killing of Jews and other people in summer and autumn 1941 in Kretinga rural area and county; these were civil servants who worked at Lithuanian municipal institutions (32 persons), public police (93), security and criminal police (6), and auxiliary police (about 600 people). About 86 persons in the town and rural area of Kretinga contributed to the annihilation of Jews, specifically 4 municipal, 6 security and criminal police, 26 public police officers and around 50 members of the auxiliary police. It has been established that 242 out of 731 people carried out acts related to their indirect participation in the persecution and extermination of Jews and other people. It was also found that 242 people across Kretinga County took direct part in the extermination operations of Jews and other people, i.e. they participated in shooting and otherwise killing about 79 people, of which 11 were in the town and rural area of Kretinga.

Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių Šiaulių lageris Nr. 294 (1945–1948 m.)

Straipsnyje nagrinėjama Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių Šiaulių lagerio Nr. 294 istorija 1945–1948 m.: lagerio apsauga ir režimas, belaisvių pabėgimai, lagerio NKVD–MVD Agentūrinio-operatyvinio skyriaus darbas, karo nusikaltėlių paieška, nusikalstama lagerio personalo veikla, lagerio turto grobstymas bei korupcija ir kt. Darbo tikslas – supažindinti skaitytoją su šiame lageryje kalintų belaisvių buities, prievartinio darbo, maitinimosi, medicininio aptarnavimo ir kitomis sąlygomis, apžvelgti jų beprasmes mirtis pirmaisiais sunkiausiais pokario metais (1945–1946 m.). Ši publikacija yra rengiamos knygos „Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisviai Lietuvoje 1944–1949 m.“ dalis.

IVADAS

Nacistinės Vokietijos ir jos sąjungininkų karo belaisvių tema – tai dar viena beveik nežinoma Lietuvos naujausiųjų laikų istorijos dalis. Karo belaisvių lageriai 1944–1949 m. buvo įkurti Vilniuje, Kaune, Klaipėdoje, Šilutėje ir Šiauliuose. 1946 m. šių miestų apylinkėse buvo 35 lagerių skyriai. 1945–1948 m. Šiauliuose ir jo apylinkėse veikė karo belaisvių lageris Nr. 294. Šiame lageryje kalinti vokiečių kariuomenės belaisviai po Antrojo pasauli-

nio karo paliko savo pėdsaką pokario Lietuvos gyvenime: jie prievartos būdu padėjo Šiaulių apskrities gyventojams atstatyti karo sugriautą Šiaulių miestą, pramonės objektus, tiltus, elektros stotis, dirbo įvairiuose fabrikuose ir įmonėse (Akmenėje, Anykščiuose, Bačiūnuose, Radviliškyje, Panevėžyje ir kitur).

Literatūra. Apie vokiečių karo belaisvius pastaraisiais dešimtmečiais Rusijoje, Vokietijoje ir kitose šalyse yra išleista daug dokumentinės medžiagos ir istorinės literatūros, tačiau apie Šiaulių lagerį mokslinėje literatūroje beveik nieko nerašyta (išskyrus kai kurias žurnalistų publikacijas).

Apie Šiaulių karo belaisvių lagerio kalinių veiklą savo atsiminimuose yra rašęs šiame lageryje dirbęs vokiečių karo belaisvis Hermanas Gertgesas. 2010 m. Šiaulių vokiečių bendrija išleido iš vokiečių kalbos išverstus jo atsiminimus „...ir meilė Lietuvoje (1945–1949)“¹. Autorius* savo knygoje praplėtė Šiaulių apskrities belaisvių darbo vietų geografiją (Kurtuvėnai, Aukštelkė, Aleksandrija, Bubiai, Pakruojis ir kt.), plačiau aprašė jų darbo specifiką, bendravimą su likimo, kovos draugais bei vietos lietuviais ūkininkais – tokių duomenų archyvų dokumentuose neįmanoma rasti.

* Hermann Gertges (1924–2010) – poetas ir literatas iš Duisburgo, VFR, vienas ilgiausiai išbuvusių karo belaisvių lageriuose Lietuvoje (1945–1949), gerai pažino Šiaulių kraštą ir jo žmones, čia pamilo bendraamžę merginą, tačiau jiems nebuvo lemta būti drauge.

Archyviniai šaltiniai. Daugiausia istorinės, informacinės ir statistinės medžiagos apie Šiaulių karo belaisvių lagerį yra Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) ir jo filiale – VRM dokumentų skyriuje. Archyvuose išlikę dokumentai ne visi yra išsamūs, kai kurie tik fragmentiški, neretai prieštaraujantys vienas kitam, ypač statistiniai duomenys. Nagrinėjama tema daugiausia archyvinės medžiagos rasta fonduose V-69, V-141, V-142 ir V-73. Tai statistiniai duomenys, atskleidžiantys karo belaisvių skaičių ir jų tautinę sudėtį, dokumentai, atspindintys lagerio struktūrą, jame vykusį agentūrinį darbą, belaisvių asmenines ir politines nuotaikas, jų susirašinėjimą su artimaisiais gimtinėse (daugiausia Vokietijoje), belaisvių pabėgimus, jų agentūrinį sekimą, karo nusikaltimų kaltininkų ieškojimus, belaisvių gydymą ir jų mirtis, sunkias gyvenimo ir prievartinio darbo sąlygas. Tačiau šios temos tyrimus apsunkina tai, kad nemaža dalis bylų sąmoningai buvo sunaikintos 1949 m. pradžioje, kai buvo uždaromi belaisvių lageriai; šie dokumentai tada atrodė menkaverčiai, todėl buvo paversti makulatūra. Tą faktą patvirtina įvairių LSSR MVD komisijų surašyti aktai ar VRM pareigūnų dokumentai, atspindintys karo belaisvių paiešką centriniame LSSR VRM archyve. Rašant straipsnį didžiausia problema kilo dėl autentiškų vokiškų vardų ir pavardžių užrašymo, nes archyvuose išlikusios tik rusiška transkripcija parašytos belaisvių pavardės, kai kurių net keli variantai.

Kitas labai svarbus šio darbo šaltinis yra LYA saugomos SSRS MVD Karo belaisvių ir internautų reikalų Vyriausiosios valdybos (toliau – KBIR VV) bei įvairių jos padalinių (įskaitant ir karo belaisvių lagerius Lietuvoje) mikrofilmotų dokumentų kopijos, į Lietuvą atvežtos iš Rusijos valstybinio karo archyvo 2001–2002 m. Šio Rusijos archyvo lietuviškajame LYA K-8 fonde, 2 apyraše, 1–3 riti-
nėliuose yra tiriami temai svarbūs NKVD–

MVD lagerio ir mirusių karo belaisvių sąrašai, karo belaisvių kapinių aprašymai ir schemos, kapinių priežiūros ir kt. dokumentai. Žinoma, ir šiuose dokumentuose labai daug „baltųjų dėmių“, nes pirmaisiais pokario metais (1945–1946 m.) lageryje buvo labai blogai organizuota belaisvių, ypač mirusių, apskaita ir jos archyvinė dokumentacija, netiksliai arba iš viso neaprašytos belaisvių gyvenimo ir darbo sąlygos ir pan. Atsakyti į šiuos klausimus ir paaiškinti Maskvai kai kurių Šiaulių belaisvių gyvenimo ir mirties aplinkybių XX a. penktojo dešimtmečio pabaigoje (1949–1950 m.) jau negalėjo nė patys SSRS ir LSSR MVD darbuotojai.

Šiaulių lagerio belaisvių statistika, lagerio struktūra ir vadovybė. Šiaulių karo belaisvių lageris oficialiai įsteigtas 1945 m. birželio 1 d., tačiau pirmieji belaisviai čia pasirodė 1945 m. kovo mėn.; daugiausia jų buvo atvežta iš rytinės Vokietijos (Rytprūsų, Pomeranijos). Nauja belaisvių partija atvežta iškart po Kuršo kapituliacijos. 1945 m. birželio mėn. Šiaulių lageryje ir jo skyriuose buvo 8256 karo belaisviai, 1946 m. sausio 1 d. jų liko 5714 (birželio 1 d. – 5048, iš jų dirbančių už lagerio ribų – 4363)², 1947 m. kovo 1 d. – 2583³. Tiesa, belaisvių sudėtį atskleidžiantys statistiniai duomenys yra labai prieštaringi. 1949 m. ataskaitoje Maskvai apie Šiaulių lagerį rašoma, kad iš viso lageryje 1946–1947 m. buvo 7094 žmonės⁴. Šie skaičiai įėjo į bendrą klaidinančią suvestinę. Kitais duomenimis, nuo 1945 m. iki 1947 m. kovo mėn. iš lagerio buvo išvežta ilgiau čia užsibuvusių 11 927 belaisviai, taigi beveik 12 tūkst. žmonių. Vyko nuolatinis belaisvių judėjimas: Lietuva buvo tarsi didžiulis karo belaisvių laikino sulaikymo ir persiuntimo į SSRS lagerius punktas (iš viso 1944–1949 m. Lietuvoje yra buvę 92 tūkst. karo belaisvių). Pavyzdžiui, 1945–1947 m. į Šiaulių lagerį buvo atvežta vien tik vokiečių tautybės 12 253 be-

laisviai, išvežta 9672⁵. Lageryje taip pat buvo 580 internuotų lenkų, 4 olandai ir 2 austrai⁶. Dauguma jų jau 1945 m. paliko lagerį ir išvyko į buvusias gyvenamąsias vietas.

Vermachto kariai, belaisviai tapę fronto mūšiuose 1945 m. pavasarį, ir po Vokietijos kapituliacijos gegužės 8 d. į nelaisvę pasidavę kariai skirtingai suvokė savo belaisvių statusą. Anksčiau paimti į nelaisvę Šiaulių lagerio belaisviai 1945 m. gegužės–birželio mėn. lageryje sutikdavo uniformuotus vokiečių karius, kurie segėjo įvairius ordinus ir garbės ženklus, taip pat buvo su karinių laipsnių ženklais antpečiuose, švariai nusiskutę, tvarkingai susišukavę. Tai buvo apsupti ir į nelaisvę pasidavę Kuršo katilo vokiečių kariai. Jie į senbuvių žiūrėjo iš aukšto ir naiviai pabrėždavo: „Mes nesame belaisviai, mes esame kapituliantų kariai.“ Tačiau greitai šie „kapituliantų kariai“ tapo eiliniaisiais vokiečių karo belaisviais – iš jų buvo atimti apdovanojimai ir karinių laipsnių regalijos, jie nuskusti plikai, o vėliau ir perrengti „gimnastikomis“⁷. Kai kurie slėpė savo pasižymėjimo ženklus. Antai 1946 m. gruodžio mėn. per visuotinį Šiaulių lagerio patikrinimą ir kratas buvo rasti 2 „Geležinio kryžiaus“ ordina, 6 medaliai, 5 karininkų antpečiai ir kt.⁸

1945 m. Šiaulių karo belaisvių lageryje Nr. 294 veikė lagerio valdyba ir 6 skyriai: Panevėžyje – 1-asis lagerio skyrius, Rėkavos–Bačiūnų durpyne ir elektrinėje – 2-asis, Radviliškyje – 3-iasis, Pavenčiuose – 4-asis, Akmenėje – 5-asis, Šiauliuose – 6-asis skyrius. Nedideli lageriai dėl jų aprūpinimo ir apsaugos išlaidų buvo uždaromi. Antai 1946 m. pabaigoje buvo uždarytas Bačiūnų (2-asis) lagerio skyrius⁹. Centrinis – 6-asis skyrius ir lagerio valdyba buvo įsikūrę Šiauliuose, Žemaitės ir Vaidoto gatvių kampe, 1,5 km atstumu nuo geležinkelio stoties „Gubernija“ (šalia 2005 m. bankrutavusios odos gamyklos „Stumbras“); ten buvo ir vokiečių belaisvių kapinės, įrengtos šiek tiek toliau nuo alaus daryklos „Gubernija“. H. Gertgesas atsiminimuose rašė, kad „daryklos kaminas buvo tik už 100 metrų, ir mes kartais užuosdavome gaminamą alų“¹⁰. Lagerio valdyba, pareigūnų ir tarnautojų bendrabutis, jų valgykla ir kiti pastatai buvo už lagerio tvoros, bet šalia lagerio.

Išvežus belaisvius į Rusiją (išvežta 3558) ir pasibaigus repatriacijai (išvyko į tėvynę 1752) Šiaulių karo belaisvių lageris buvo išformuotas 1948 m. spalio mėn. (oficialiai

1 lentelė. Šiaulių karo belaisvių lagerio Nr. 294 skyriai 1946–1947 m.

Nr.	Lagerio skyriaus vieta	Vidutinis belaisvių skaičius			Lagerio sargybinių skaičius	Lagerio sargybos bokšteliai
		1946 04 01	1946 10 01	1947 01 01		
1	Panevėžio miestas	733	133	252	40	2
2	Bačiūnai	268	252		28	2
3	Radviliškis	652	445	429	40	2
4	Pavenčiai	459	283	266	27	2
5	Akmenė	241	305	316	20	2
6	Šiaulių miestas	3212	1615	1410	51	4
	Iš viso	5565	3033	2673	206	14

Sudaryta remiantis: Šiaulių karo belaisvių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. balandžio mėn. ir 1946 m. spalio 4 d. ataskaitos LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošinui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 41, l. 77–78, 80–80 a. p.

LSSR MVD ataskaitoje nurodyta, kad lageris uždarytas 1947 m., tačiau, matyt, tai buvo techninė klaida)¹¹. Visi lagerio gyvenamojo fondo pastatai buvo perduoti SSRS MVD pasienio valdybai.

1948 m. ir vėliau lageris buvo naudojamas kaip laikinas Šiaulių apskrities (1950–1953 m. sritys) SSRS MVD GULAG'o Lietuvos tremtinių surinkimo punktas. Tai liudija buvęs tremtinys Romualdas Baltutis; jis su šeima

1948 m. iš šio lagerio buvo išvežtas į Rusiją, Kemerovo sritys Kiseliovo miestą. Pirmą kartą pakliuvęs į šį lagerį R. Baltutis kartu su draugais čia rado vokiečių belaisvių paliktus daiktus, kurių jie negalėjo pasiimti su saviimi¹². Iš atminties R. Baltutis 2013 m. nupiešė lagerio zonos dalį, bet, matyt, ne visai tiksliai.

Lageryje buvo laikomi įvairių Europos tautų žmonės, tačiau daugiausia – vokiečių, austrų, lenkų, prancūzų, čekų ir kt.

2 lentelė. Šiaulių karo belaisvių lagerio Nr. 294 belaisvių tautinė sudėtis 1945 m. birželio 1 d.

Tautybė	Vyr. karininkai	Karininkai	Puskarininkiai	Kareiviai	Iš viso
Vokiečiai	(3)	14 (127)	953 (2365)	5760 (3031)	6727 (5526)*
Austrai		(6)	42 (236)	293 (259)	335 (501)
Lenkai			5	947	952
Čekai			6	51	57
Prancūzai			7	97	104
Jugoslavai				7	7
Slovakai			2		2
Liuksemburgiečiai				8	8
Italai			3	13	16
Rumunai			1	8	9
Olandai			1	16	17
Belgai			2	16	18
Vengrai				3	3
Švedai				1	1

Sudaryta remiantis: LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. kovo mėn. ataskaita apie Šiaulių karo belaisvių lagerio Nr. 294 belaisvių sudėtį, LYA, VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 125, l. 95–96.

1945–1946 m. Šiaulių karo belaisvių lagerio valdybos viršininko pareigas ėjo pplk. Aleksandras Svečkinas, nuo 1946 m. pabaigos – mjr. Ivanas Strazovas (atlyginimas 2100 rb), pavaduotojas operatyviniam darbui buvo mjr. Nikita Michalkovas, vėliau – P. Černyšovas (1800 rb), pavaduotojas politiniam darbui – M. Ivanovas (1800 rb). Lageryje politinio darbo instruktorius gaudavo 800 rb atlyginimą, mašininkė – 550 rb, vyr. įgalioti-

nis – 900 rb, Apsaugos ir režimo skyriaus viršininkas – 1000 rb, vyr. vachtininkas – 450 rb, vachtininkas – 400 rb. Lagerio vadovybės nuomone, Medicinos tarnybos viršininkas Danilas Kirilinas (chirurgas) blogai vadovavo medicininiam personalui ir belaisvių gydymui, girtuokliavo, todėl buvo atleistas. Šiaulių lagerio valdybos viršininkas mjr. I. Strazovas buvo patenkintas 3-iojo lagerio skyriaus viršininku Ivanu Voronovu. 1947 m. liepos mėn.

* Skliausteliuose skaičiai rodo, kiek belaisvių buvo atvežta vėliau, po lagerio įkūrimo.

I. Voronovo charakteristikoje jis rašė: „1947 m. nebuvo nė vieno mirusio belaisvio, jų darbo našumas vidutiniškai per tris mėnesius išaugo iki 111 proc. Maitinimo ir medicininio aptarnavimo organizavimas geras. Jo vadovaujamas lagerio skyrius yra vienas pirmaujančių.“¹³

Belaisviai atstatymo darbuose, statybose ir gamyboje. Šiaulių karo belaisvių lageryje Nr. 294 kalinti belaisviai iš pradžių dirbo savo skyriuose, vėliau šio lagerio arealas išsiplėtė – belaisviai taip pat dirbo Kėdainiuose, Anykščiuose, Pakruojuje ir kitur. Šiaulių karo belaisvių lageriui buvo skirtas 652 ha žemės plotas, jame buvo 540 ha dirbamos žemės. Čia buvo suorganizuotas pagalbinis ūkis (jame 1946 m. dirbo 241 žmogus), kuris aprūpino belaisvius daržovėmis. Pagalbinis ūkis turėjo 186 arklius, 68 galvijus, 33 kiaules ir kt.¹⁴ (iš tikrųjų belaisviai gaudavo maisto likučius, nes didžiąją dalį išgrobstydamo lagerio pareigūnai ir tarnautojai).

Šiaulių lagerio belaisviai dirbo cukraus, stiklo fabrikuose, kalkių gamykloje ir kitur. Daugiausia jų dirbo akmenų karjere. Čia belaisviai per mėnesį uždirbdavo po 150 rb, pinigų išleisdavo pirkdami papildomo maisto. Šiaulių lagerio belaisviai dirbo ir cemento fabrike, kuris nuo lagerio buvo už 7 km. Į fabriką darbininkai buvo atvežami, o grįžti turėjo pėsčiomis¹⁵. Belaisviai taip pat dirbo Kurtuvėnų, Aukštelkės, Aleksandrijos, Bubių ir kitose vietovėse. Antai 1945 m. gruodžio pabaigoje Kurtuvėnų apylinkėse per Kūčias ir Kalėdas jie ruošė malkas ir statybinių medieną. H. Gertgesas savo atsiminimuose rašė: „Lietuvių šeima buvo pakvietusi mane vakarienės. Tai buvo pasninko valgis be mėsos, su raugintais kopūstais ir neluptom bulvėm.“ Tačiau bene sunkiausias darbas buvo Akmenės akmenų karjere ir kalkių gamykloje. Čia daugelis vyrų susigadino sveikatą, kalkės pažeidė plaučius ir kvėpavimo takus, nugrauzė veidus.

Lagerio belaisviai atstatinėjo Šiaulių miesto ir gretimų vietovių gyvenamuosius namus bei komunalinį ūkį, statybinių medžiagų, miško ir maisto pramonės įmones, Rėkynos–Bačiūnų elektrinę, Panevėžio grūdų elevatorių, Pavenčių cukraus fabriką (50 proc. sugriautą, vokiečiai jame buvo įrengę tankų remonto gamyklą) ir kt. Šiauliuose belaisviai atstatinėjo įvairios paskirties pastatus: dramos teatrą, 3 gimnazijas, ligoninę, geležinkelio stotį ir depą, nutiesė 77,8 km ilgio geležinkelį, atstatė alebastro gamyklą, konditerijos fabriką „Rūta“, avalynės fabriką „Batas“. Jie taip pat pastatė statybos tresto valdybos pastatą, duonos kepyklą, atstatė Raudonosios armijos (toliau – RA) karininkų 3 bendrabučius, geležinkelininkų ir kelis komunalinio ūkio gyvenamuosius namus, 64 m aukščio kaminą, 2 pirtis, Šiaulių miesto vandentiekį ir kanalizaciją, dirbo tankų remonto bazėje Nr. 2 (Tilžės gatvėje), lėptjųvėje, remonto įvairiausios paskirties stakles, automobilius, traktorius ir elektros stotį. Belaisviai pagamino 6,6 mln. plytų, 700 tūkst. čerpių, 119 kubinių metrų medienos, 285 t durpių ir kt. 1945–1948 m. jie atliko darbų už 103 mln. 692 tūkst. rb, be to, pagamino plataus vartojimo prekių už 1 mln. 672 tūkst. rb. Apibendrinant galima konstatuoti, kad belaisviai pastatė ir atstatė 7 pramonės įmones, 9 medicinos ir 3 švietimo įstaigas, 4 administracinius ir 3 gyvenamuosius pastatus, 2 dirbtuves, aerodromą ir kt.¹⁶

1945–1948 m. vidutiniškai į darbą būdavo išvedama 82 proc. belaisvių, nors 1945 m. dėl ligų, sužeidimų ir bendro fizinio nusilpimo, distrofijos dirbo tik apie 50 proc. vyrų. 1945–1947 m. kovo mėn. įvairiose gydymo įstaigose ir ligoninėse gydėsi 3845 žmonės¹⁷. Vidutinį darbo dienos uždarbį sudarė 15 rb 90 kapeikų¹⁸.

Lagerių archyvuose dokumentuose yra daugybė įvairaus lygio viršininkų ataskaitų apie visas belaisvių veiklos sritis, tačiau jose

pabrėžiama, kad belaisviai neturėjo ir neorganizavo pagrindžio fašistinių ar nacistinių organizacijų, nebuvo jokių teroristinių ar diversinių išpuolių nei ekonominio sabotažo atvejų. Iš tiesų buvo kitaip. Belaisviai savaip stengėsi apgauti lagerio vadovybę. Tokio pobūdžio jų veiklą buvo galima be jokių išlygų priskirti ekonominiam sabotažui, nes sukčiaudami belaisviai gaudavo didesnę atlyginimą. Antai dirbdami prie Akmenės kalkių gamybos krosnies jie pakraudavo kalkes į vagonus, kurių tonažą apskaičiuodavo nakties sargyba. Atlikę šį darbą sargybiniai dažniausiai eidavo miegoti. Belaisviai (traukinių mašinistai irgi buvo belaisviai) tą patį traukinio sąstatą su kalkėmis apsukdavo aplinkui ir sargybiniai jį vėl suskaičiuodavo. Taigi per metus susidarydavo dideli pagamintų kalkių trūkumai. 1947 m. (ar 1946 m.) atlikus reviziją, buvo nustatytas 890 t kalkių trūkumas. Dėl to belaisviai džiaugėsi ir patyliukais juokėsi.

Šiauliuose vokiečių belaisviai statė paminklą tuometėje Pergalės (dabar Prisikėlimo) aikštėje „kariui išvadotojui“. Šio monumento statybos istorija turėjo būti kitokia. 1945 m. spalio 5 d. Vilniuje LKP(b) CK biure susirinkę svarbiausi LSSR administracijos, Šiaulių miesto partijos komiteto ir RA atstovai priėmė nutarimą per du mėnesius pastatyti „Pergalės“ paminklą. Posėdyje paminklo projektą pristatė 6-osios gvardijos armijos vadas gen. plk. Grišinas (projektą patvirtino armijos karo taryba); jis pareiškė, kad monumentas bus pastatytas karių jėgomis. LSSR valstybinio plano komiteto pirmininkas Motiejus Šumauskas įsipareigojo suteikti paramą statybinėmis medžiagomis, o partijos Šiaulių miesto komitetas – teikti visokeriopą pagalbą šio projekto įgyvendinimui: visose miesto įstaigose ir įmonėse surengti mitingus apie RA vaidmenį „vaduojant“ Lietuvą¹⁹. Paaiškėjo, kad tokio monumento statybai vietos jėgų neužteks, todėl buvo pasitelkti vokiečių belai-

„Pergalės“ paminklas Šiauliuose. Stasio Ivanausko nuotr., 1947 m. Iš Šiaulių „Aušros“ muziejaus fondų

sviai. Paminklas per metus buvo pastatytas ir 1947 m. vasario 23 d. Šiaulių miesto centrinėje aikštėje atidengtas (skulptorius Aleksandras Penkovas, architektas Jonas Kumpis). Paminklas vaizdavo karį su automatu, žvelgiantį į miestą nuo aukšto postamento. Istorija šį faktą gal būtų ir nutylėjusi, bet 1991 m. griauinant paminklą buvo rastas butelis, kurio viduje išlikusiame popieriuje užrašytos paminklą stačiusių vokiečių karo belaisvių pavardės. Dabar ši relikvija saugoma Šiaulių „Aušros“ muziejuje, o kario skulptūra – Grūto parke, postamentas nugriautas.

Vokiečių belaisvių sąrašas ir jo radimo istorija sulaukė atgarsio Vokietijoje. 1993 m. gegužės mėn. į Šiaulius atvyko pirmoji buvusių vokiečių karo belaisvių delegacija. Joje buvo Aloisas Vethas ir Kurtas Bessleris. Jie 1946 m. kartu su kitais Šiaulių lageryje kalėjusiais vokiečių belaisviais statė šį paminklą. Buvę belaisviai Šiauliuose lankėsi dar keletą kartų. „Aušros“ muziejui jie yra perdavę įvairios medžiagos: atsiminimų, dokumentų, Šiaulių karo belaisvių lagerio maketą ir kt. 2009 m.

Šiaulių lagerio karo belaisvis Wilhelmas Adleris, 1946 m. nuliejęs „Pergalės“ paminklo kario skulptūrą. Dokumentai, leidžiantys 1948 m. repatrijuoti į Vokietiją

balandžio 22 d. Šiaulių „Aušros“ muziejuje lankėsi Wilhelmas Adleris. Kalėdamas Šiaulių lageryje jis nuliejo kario skulptūrą²⁰.

1-asis lagerio skyrius Panevėžyje buvo sudarytas iš dviejų apsaugos zonų: 1-oji zona dislokavosi Panevėžio mieste (ją saugojo NKVD kariuomenės konvojininkai), 2-oji – 3,5 km atstumu nuo Panevėžio, cukraus fabrike (saugoma samdomų vietos vachtininkų). Belaisviai dirbo cukraus fabrike ir atstatinėjo Panevėžio miestą. Baigus 1-osios zonos lagerio statybos darbus, buvo numatyta čia perkelti cukraus fabrike dirbančius belaisvius.

2-ojo lagerio skyriaus belaisviai dirbo Rėkyvos–Bačiūnų durpyne ir statė Bačiūnų elektrinę. Darbas durpyne buvo nepaprastai sunkus, o elektrinės statyboje labai atsakingas – čia buvo reikalingi kvalifikuoti specialistai.

Itin nenormali, netgi baisi atmosfera susiklostė **3-iajame lagerio skyriuje Radviliškyje**.

Čia per išgertuves buvo sužeistas Radviliškio NKVD įgulos viršininkas. Apie girtavimus buvo informuotas Šiaulių aps. NKVD konvojininkų bataliono vadas kpt. Gukas. Atsižvelgdama į susidariusią padėtį, Šiaulių lagerio vadovybė pradėjo belaisvių darbo objektuose nuolat tikrinti NKVD konvojininkų tarnybas, taip pat organizavo „ūkio subjektų“ – laisvai samdomų apsaugininkų-vachtininkų apsaugos tarnybos mokymus²¹. 3-iojo lagerio skyriaus belaisviai dirbo stiklo fabrike ir dalyvavo Lietuvos geležinkelio statybų darbuose.

4-ojo lagerio skyriaus belaisviai dirbo Pavenčių cukraus fabrike ir gamino plytas dviejose plytų gamyklose, gyveno Šiauliuose.

5-asis lagerio skyrius Akmenėje turėjo dvi zonas: pirmoji buvo prie Akmenės cemento gamyklos (belaisviai statė cemento gamyklą), antroji – už 22 km, kalkakmenio karjeruose. Kadangi belaisvių darbo objektai buvo įvairiose vietovėse (pagalbinis ūkis, miško kirtimai, įvairios komandiruotės ir kt.), vietoj konvojininkų buvo samdomi sargybiniai-vachtininkai, tačiau ir jų labai trūko. Vidutiniškai vachtininko darbo pamainą sudarė 14–16 val. per savaitę, todėl saugoti belaisvius, kad jie nepabėgtų, buvo sunku. Panevėžio cukraus fabriko ir Akmenės cemento gamyklos lagerių zonos buvo įrengtos labai prastai. Ryšys tarp apsaugininkų buvo palaikomas ne telefonu, o balsu (šaukimu), švilpukais arba garsiniu skambučiu. Akmenės NKVD įgulos kariai (konvojininkai) nuo eilinių iki karininkų girtuokliavo, prirėkus alkoholio ar maisto mesdavo apsaugos tarnybą ir eidavo į gretimus kaimus ar sodybas. Vyresnieji konvojininkai siūsdavo belaisvius į sodybas atnešti maisto produktų. Pasinaudoję tokia proga, vienas belaisvis pabėgo. Akmenės lagerio viršininkas vyr. lt. Koršunovas pranešė į Šiaulius (viršininkui pplk. A. Svečkinui), kad įgulos vadovybė nesiėmė jokių priemonių girtavimui nutraukti.

Šiauliuose pagrindinį belaisvių kontingentą sudarė **6-asis lagerio skyrius**, kuriam 1946 m. buvo skirtas 3 tūkst. belaisvių limitas. 1946 m. balandžio 1 d. čia gyveno ir dirbo 3212 vyrų, vėliau jų skaičius gerokai sumažėjo – liepos 21 d. buvo 1394 žmonės. Jie dirbo odos ir mėsos kombinatuose, plytų gamykloje, atstatinėjo Šiaulių miestą ir geležinkelį²². 6-ojo lagerio skyriaus karo belaisviai buvo suskirstyti į 5 statybos būrius: pirmasis 500 belaisvių būrys buvo priskirtas lagerio valdybai jos užduotims vykdyti (dirbo nuo 2 iki 20 km atstumu), antrojo būrio 300 žmonių dirbo už 5 km prie geležinkelio, trečiojo būrio 70 žmonių dirbo Aleksandrijos plytų gamykloje už 10 km, ketvirtojo būrio 30 žmonių – silikatinių plytų gamykloje, penktojo būrio 24 žmonės dirbo Šiaulių mieste²³. Belaisvių komandos buvo siunčiamos į gretimus miškus apsirūpinti malkomis ir statybinėmis medžiagomis. Belaisvių darbu pasinaudodavo ir vietos gyventojai – už paruoštą (pavogtą) medieną belaisviai buvo maitinami, gaudavo rūkalų ir alkoholinių gėrimų, gyvendavo pas valstiečius. Tačiau maisto vis tiek trūko, nes valstiečiai gyveno vargingai. Kartą sargybiniai nušovė stirną – tada visi iki soties prisivalgė mėsos.

Dėl belaisvių darbo ir jų darbo drausmės Šiaulių lagerio vadovybė priekaištų niekam neturėjo. 1946 m. balandžio mėn. ataskaitoje viršininkas pplk. A. Svečkinas rašė: „Per ataskaitinį laikotarpį karo belaisvių kontingentas pastabų neturėjo, savo pareigas vykdė gerai.“²⁴ Tačiau būta ir nesusipratimų bei konfliktų. Antai 1946 m. lapkričio 20 d. belaisvis Julianas Sembachas, dirbdamas SSRS karinių oro pajėgų gamykloje Nr. 109 Kaune, nevykdė cecho viršininko Vytauto Dautarto nurodymų, tarp jų kilo konfliktas. Belaisvis metaliniu daiktu tris kartus trenkė viršininkui į dešinę akį ir jį sužeidė. Gruodžio 6 d. J. Sembachas buvo suimtas ir pripažino savo kaltę²⁵.

Kitas incidentas įvyko 1947 m. balandžio 9 d. Anykščiuose, tik čia kaltas buvo lagerio pareigūnas, Maisto produktų ir pašarų tiekimo skyriaus viršininko padėjėjas j. ltn. Eugenijus Kolokolovas, vadovavęs bulvių krovimo į geležinkelio vagonus darbams. Jis stotyje sutiko pažįstamus – stoties viršininką ir kitus asmenis. Visi nuėjo į stoties bufetą, ten gerokai išgėrė. Visiškai nusigėręs E. Kolokolovas sukėlė muštynes. Nors jo sugėrovai mėgino jį nuraminti, jis nuėjo į stoties budėtojo kambarį ir iš pistoleto „Nagan“ nušovė traukinio mašinistą Petrą Vandžiulį. E. Kolokolovas buvo suimtas²⁶.

Režimas ir apsauga. Visos lagerių skyrių apsaugos zonos buvo įrengtos pagal atitinkamus SSRS NKVD reikalavimus: visur buvo dvigubos spygliuotos vielos tvoros su praleidžiamaisiais vartais ir sargybos būdele, veikė apšvietimo, garsinė ir telefoninė signalizacija, iš viso visuose lagerių skyriuose pastatyta 17 sargybos bokštelių. Belaisvius, Panevėžio lagerio skyrių, saugojo SSRS NKVD–MVD 240-asis konvojinis pulkas, kuris 1946 m. rudenį sugebėjo užtikrinti 48–50 proc. belaisvių apsaugos (trūko karių), likusią apsaugą vykdė laisvai samdomi sargybieniai-vachtininkai. 2-osios zonos belaisvius Panevėžyje saugojo tik vachtininkai, kurių irgi trūko: pagal etatus jų turėjo būti 65, faktiškai buvo tik 27. Jie buvo labai nedrausmingi, sargybos postuose užmigdavo, girtuokliavo, gerdavo net sargybos bokšteluose.

Tarp konvojininkų tarnybų ir įgulos 1946 m. antroje pusėje buvo įvestas telefoninis ryšys, dėl to tapo lengviau gaudyti pabėgusius belaisvius. Nuo 1946 m. spalio 1 d. iki 1947 m. sausio 1 d. pabėgo 8 vyrai. Mėginusius pabėgti dar tris asmenis konvojininkai nušovė²⁷. Taip pat veikė 5 operatyvinės grupės, kurios labai efektyviai gaudė pabėgėlius. Kilus būtinybei sparčiau organizuoti belaisvių darbą buvo

atleisti iš konvojininkų 38 žmonės (vairuotojai, įvairių sričių specialistai). Jų darbu lagerio vadovybė buvo patenkinta – „dirba gerai“. Apskritai lagerio administracija buvo patenkinta belaisviais ir jų elgesiu, išskyrus vieną belaisvį, kuris susiginčijo su brigadininku, dėl to jam pareikštas papeikimas. Vis dėlto belaisvių darbo sąlygos buvo sunkios, jie neturėjo normalių sąlygų pailsėti. 1945 m. lageryje nebuvo drabužių atsargų, todėl daugelio belaisvių uniformos atrodė apskurusios ir sudriskusios²⁸.

Kas mėnesį vyko belaisvių ir gyvenamųjų patalpų kratos. Antai 1946 m. sausio–kovo mėn. kratų metu buvo aptikta 10 vokiškų pasų, 18 peilių, 2 kišeninės žirkklės, skutimosi peiliukai ir kiti belaisvių buičiai reikalingi, bet uždrausti daiktai; liepos–rugpjūčio mėn. atliktos 2 kratos, kurių metu rasta 150 peilių, 5 žirkklės, 1 kirvis, daug kitų statybinių įrankių²⁹. Patikrinimo rikiuotės vykdavo du kartus, vakare trukdavo apie dvi valandas. Vėliau patikrinimai tapo paprastesni, kruopščiau būdavo tikrinamos darbo komandos, grįžtančios iš darbo už lagerio ribų. Dažnai belaisviams išvykus į darbus, būdavo apieškomai jų daiktai. Ką rasdavo naudingessinio – tikrintojai pavogdavo.

Šiaulių karo belaisvių lagerio centriniamė – 6-ajame skyriuje išskirtinis buvo 9 barakas – bausmių patalpa (rus. *barak štrafnikov*), kuri žiemą buvo nešildoma. Barakas buvo aptvertas spygliuota viela. Jame kalėdavo belaisviai, pagauti vagiantys, mėginantys bėgti iš lagerio, vengiantys darbo. Jie gaudavo tik pusę maisto normos ir turėdavo išvežti iš lagerio tualetų turinį, vadinamąsias „aukso dėžes“, kurios būdavo ištuštinamos laukuose už lagerio.

Praktiškai belaisviai su lagerio viršininkais nebendravo ir labai retai juos matydavo. Visus darbų reikalus tvarkė viršininko pavaduotojas gamybai, o belaisvių buities klausimus sprendė lagerio komendantas

(vokietis „antifašistas“, nebūtinai belaisvis) ir barakų seniūnai. Pastarieji dar būdavo ir didelių darbo komandų vadai. Vėliau atsirado gyvenamųjų patalpų (barakų) vyresniųjų pareigos; šias pareigas einantys asmenys iš barakų seniūnų perėmė belaisvių buities reikalus.

Išskirtinę padėtį turėjo „antifašistinis aktyvas“, kuris tiesiogiai priklausė lagerio vadovybei. Kaip ir kituose lageriuose, privaloma tvarka veikęs Šiaulių lagerio „antifašistinis aktyvas“ nebuvo žymus. Tačiau greitai daug vokiečių karininkų, kurie vadovavo darbo būriams ar komandoms, buvo pakeisti sovietams patikimais žmonėmis iš „antifašistų“, jų aktyvistais ir sovietų valdžiai lojaliais belaisviais. Išimtis buvo vokietis – darbų skirstytojas vyresnysis leitenantas iš NSDAP (nacionalsocialistinės darbo partijos), save laikantis „antifašistu“. Šį vokiečių belaisviai, lygindami su rusų politrukais, vadino „sielų pardavėju“. Visų vadų elgesys dažnai prilygdavo karinio drausmės statuto reikalavimams – jų nurodymai ar įsakymai buvo besąlygiškai privalomi ir tuojau pat vykdomi.

Belaisvių buitis ir kasdienybė. Belaisviai būdavo keliami pusę penkių ryto. 6 val. garsiakalbis visoje lagerio zonoje grodavo Sovietų Sąjungos himną, dienos metu radijas transliuodavo „Maskvos“ ir net „Leipcigo“ radijo stotis. Dauguma vyrų naktį garsiai knarkdavo, tačiau nuvargusiems po sunkių darbų tai beveik netrukdydavo miegoti. Tie, kurie išeidavo į darbus už lagerio ribų, gaudavo duonos ir sriubos iš miltų ir pjuvenų. Už vartų juos vedavo rusų arba lietuvių sargyba. Po 8 valandų darbo belaisviai į lagerį grįždavo pėsčiomis arba juos parveždavo sunkvežimiai. Vakare jie vėl gaudavo duonos, šiek tiek tirštesnės sriubos ir 17 g cukraus. Kartais iš cukraus buvo pasigaminama naminės, vadinamos „vodka“. Maisto labai stigo. Kartą H. Gertgesas, taisydamas lagerio spygliuotą tvorą, iš miesto merginos

gavo į popierių suvyniotą lašinių gabalą. „Užsidaręs lauko tualete, penkias minutes rijau lašinius. Mano kūnas buvo labai to pasiilgęs“, – rašė jis savo atsiminimuose³⁰. Iš lauko darbų belaisviai parsinešdavo medienos – taip buvo rūpinamasi barakų šildymu. Prie vartų juos kas kartą tikrindavo sargyba, daugiausia ieškodavo duriančių geležinių daiktų, peilių. Vasarą belaisvių apranga buvo tvarkinga, beveik kiekvieną savaitę plaunama. Belaisviai dėvėjo RA karinę uniformą („gimnastiorkas“), senas milines, kepures, nešiojo senus autus ir medžiaginius batus, dažniausiai su medpadžiais. Šaltuoju metų laiku gaudavo vatinuką – „šimtasiulę“ ir dirbtinio kailio ausinę kepurę. Privilegijuoti lagerio asmenys (komandų vadai, „antifašistai“) dėvėjo vokiečių uniformas ir aulinius batus. Jiems net leido auginti plaukus, o eiliniai belaisviai būdavo plikai nuskusti. Šeštadieniais belaisvius vedavo į „suomišką“ pirtį arba į dezinfekavimo kamerą, kuri galėjo aptarnauti 2400 belaisvių. Drabužiai buvo pakabinami ant geležinių kablių ir karščio garais dezinfekuojami. Nuogi žmonės likdavo su batais, turėjo truputį vandens ir purvino muilo. 1945 m. rudenį belaisviams buvo išduoti pirmieji apatiniai baltiniai. Nors lagerio barakas buvo skirtas vidutiniškai 100 vyrų, tačiau jame tilpdavo apie 200 (oficialiuose dokumentuose nurodomas 160 belaisvių skaičius). Gultai buvo mediniai, patiesalų nebuvo, belaisviai miegodavo ant medinių lentų. Žiemos metu pasitiesti po savimi ir užsikloti belaisvis gaudavo dvejas milines, tačiau tai negelbėjo nuo peršalimų, ypač tų, kurie miegodavo arčiau durų ir langų. Vienam belaisviui vidutiniškai teko 1,6 kv. m. Tai buvo pats mažiausias gyvenamasis plotas Lietuvos lageriuose. Pavyzdžiui, Kauno lageryje Nr. 296 žmogui buvo skirta 4 kv. m, o Šilutės (Macikų) spec. ligoninėje – net 24 kv. m. Šiaulių lageryje taip pat buvo ambulatorija, virtuvė, galinti paruošti 4000

maisto porcijų, pirtis ir skalbykla, per parą išskalbianči po 700 kg skalbinių, duonos kepykla, per parą iškepanti 4 t duonos. Nebuvo daržovių saugyklos. Lagerio pastatai apšildomi vietos krosnimis, apšvietimas – iš Šiaulių elektrinės, įvestas vandentiekis.

Belaisviai neišmanė Lietuvos istorijos ir nieko nenutuokė apie 1940 m. sovietinės okupacijos politines peripetijas, tačiau nu-jautė, kad lietuviai nepritaria rusams ir jiems priešinasi. „Buvo girdima daug, bet žinoma mažai, – rašė H. Gertgesas. – Vieną dieną dingo vienas mūrininkas. Buvo kalbama, kad jis tikriausiai išėjo pas „miško brolius“... Belaisviai lietuvius gerbė, nes gaudavo iš jų maisto ir rūkalų. Girdėdamas lietuvišką šnektą ir aplinkui matydamas tik lietuvius, H. Gertgesas pastebėjo: „Kartais buvo galima pamiršti, kad esame rusų karo belaisviai.“³¹

Vokiečių karo belaisviai dažnai pabrėždavo lietuvių ir vokiečių politinį solidarumą prieš Stalino režimą. Žinoma, priežastys buvo visiškai skirtingos, tačiau lietuviai visada paremdavo vokiečius materialiai, kai tik išgirdavo, kad jie „vokiečių karo belaisviai“. H. Gertgesas rašė: „Mes gaudavome daug maisto. Tai buvo dėl įvairių priežasčių: krikščioniškasis tikėjimas, neapykanta rusams, pirmiausia neapykanta Stalinui ir, kaip atsvara, dažnai pasireiškiantis draugiškumas vokiečiams, turintis politinį pagrindą. 1947 m. buvo tvirtai tikima, kad Vakaruose amerikiečių kariuomenė kartu su vokiečiais išvaduos Pabaltijį, kartu – ir Lietuvą. Prieštarauti nebuvo galima, nes kitaip praloštumėm. O patys netikėjom tuo...“³²

Šiandien sunku tuo patikėti, tačiau, H. Gertgeso liudijimu, belaisviai, susitelkę į 5–6 vyrų rikiuotės būrį, sekmadieniais eidavo į bažnyčią. „Sutikę rusų karininkus, „atiduodavome“ jiems pagarbą kariškai: jų didelei nuostabai, pasisveikindavome išmuštuotu, karišku rankos mostu, kurio dar nebuvome pamiršę.“³³

Archyvuiniuose dokumentuose ir belaisvių atsiminimuose esama užuominų apie lietuvių merginų ir vokiečių jaunuolių belaisvių draugiškus ryšius ir meilės romanus. Tokių liudijimų yra nemažai, tačiau jų aprašymai lakoniški, paprasti ir nelabai informatyvūs. Vokiečių belaisvių ir lietuvių merginų intymiais ryšiais labai piktinosi rusų NKVD pareigūnai. Jie niekaip negalėjo suprasti, kodėl lietuvių merginos pamildavo vokiečius, o ne rusus. Apie tai belaisvis H. Gertgesas rašė: „Vienas šviesiaplaukis ir mėlynakis bičiulis iš Braunšvaigo miesto buvo numylėtinis vienos merginos, kuri jam retkarčiais ką nors įbrukdavo.“ Kitu atveju jis pastebėjo: „Mūsų išėjimą iš lagerio įtakojo maža tragedija. Ūkininko duktė beprotiškai įsimylėjo vieną iš mūsų belaisvių. Tai buvo augus, juodaplaukis, tikrai dailus jaunuolis iš Badeno. Gaila, kai du jauni žmonės, kurie trumpai susipažįsta, turi po kelių dienų išsiskirti, gerai žinodami, kad niekuomet nebesusitiks...“³⁴ H. Gertgesas taip pat buvo įsimylėjęs vieną lietuvaiteį, jie kartu praleisdavo daug laiko, tačiau jam repatrijavus 1949 m. jiems daugiau nebuvo lemta susitikti.

Vokiečių belaisvius pamildavo ir rusės. 1945 m. liepos mėn. pplk. I. Trošinas pranešė Maskvai, kad Transporto skyriaus sąskaitininkė Zoja Gorochova už ryšius su karo belaisviais, „paleistuvystę“ buvo pašalinta iš darbo³⁵. Tokių ir panašių pavyzdžių buvo daug kituose lageriuose.

1945 m. gruodžio 25–26 d. Šiaulių lagerio belaisviai, kaip ir visa Lietuva, šventė šv. Kalėdas. H. Gertgesas ir jo draugas Karlas „susikombinavo“ tikros kavos ir lašinių (lašinių ir kitų maisto produktų, kuriuos iškeisdavo į cigaretes, kavą ir pan., jiems duodavo lietuviai valstiečiai) ir taip užkandžiaudami pradėjo šventę: „Karlas ir aš sėdėjome ant mėšlu smirdančių gultų, apsivilkę senas, rusiškas, išdegintas, dėmėtas šimtasiūles. Mes gerėme tikrą kavos pupelių kavą, rūkėme

savo storas, į „Pravdos“ popierių susuktas cigaretes ir dalinomės prisiminimais apie Krefeldą ir Duisburgą. Šventasis vakaras. Jis leido mums tuo momentu viską, kas bloga, pamiršti. Pirmą Kalėdų dieną prie lagerio vartų buvo didelis sumišimas. Tikriausiai jis atsirado todėl, kad lietuviai sargybiniai ir LKW sunkvežimių vairuotojai atsisakė dirbti. Sustoję statybos darbai. [...] Lietuva šventė Kalėdas...“ Buvo duota komanda, ir belaisvius išvarė dirbti į Šiaulių aerodromą. Rusas sargybinis leido belaisviams pasišildyti rankas prie deginamos metalinės statinės. Paaiškinęs, kad tai vaikų šventė, jis pasakė: „Nėra Dievo – Maskvoje yra Stalinas. Stalinas viską daro, tėvelis Stalinas viską žino. Aš mačiau Staliną, o Dievo nesu matęs.“³⁶

1945 m. birželio 26 d. H. Gertgeso 100 vyrų būrys pirmą kartą buvo išvestas į darbus miesto centre – reikėjo atstatyti Šiaulių teatrą, duonos kepyklą ir kt. Belaisviai dirbo kartu su lietuviais. Vienas iš jų prieš darbo pradžią duodavo po gerai suteptą sumuštinį. „Už tai mes jam buvome pasiruošę ir rankas išbučiuoti... [...] Vieną vidurdienį lietuvis man padavė nuorūką, kuri liko nuo jo ką tik surūkytos cigaretės. Aš padėkojau, godžiai patraukiau į save...“ Per pietų pertrauką, kuri trukdavo pusvalandį, belaisviams paprastai duodavo tik duonos ir truputį tabako. Tą pusvalandį jie privalėjo nesitraukti iš griuvėsių, su niekuo nekalbėti ir neprašyti išmaldos. O šalia esančioje kirpykloje buvo jaunų ir gražių merginų, iš kirpyklos sklido kvėpalų aromatas... Grįždami į lagerį belaisviai praėjo pro kryžių ir gėlėmis papuoštą vokiečių kareivio kapą... Vėliau jie apsiprato su esama padėtimi, beveik visada stengdavosi patekti į darbo būrius ar komandas, kurios dažniausiai dirbdavo Šiaulių priemiestyje arba 10–20 km už miesto. Čia jie gaudavo iš valstiečių maisto produktų. Kaip vaizdingai rašė H. Gertgesas, „duona darė pasaulį gražesnę, o lašiniai dar pridėdavo jam blizgesio“.

Apskritai lašiniai ir tabakas buvo Šiaulių karo belaisvių lagerio, kaip ir kitų Lietuvoje esančių belaisvių lagerių, pagrindinė valiuta.

Atvykę iš Šiaulių lagerio paimti pagamintos produkcijos belaisviai atrodė labai vargingai, buvo išbadėję, jiems pynėsi kojos, jie dažnai klupdavo. Tačiau belaisviai ne visada badavo. Maisto kiekis ir jo kokybė priklausė nuo to, pas kokius „šeimininkus“ jie patekdavo. Antai 1946 m. vasario mėn. belaisvių būrys, dirbęs Pakruojo lentpjūvėje, buvo socialiai valgydinamas vietos lietuvių. Pakruojo belaisviai džiaugėsi tokiu darbu ir gyvenimu. „Mes buvome laimingi, patekė į tokią gerą komandą: galėjome laisvai bėginti po teritoriją, į darbą mus sargybiniai tik nulydėdavo, – rašė H. Gertgesas. – Penkios minutės kelio, o sargybos palyda – tikras farsas. Bet juk ir sargybiniai turėjo įrodyti savo reikalingumą. Vieną šeštadienio vakarą sumaniau vienas išeiti į miestelį. [...] Buvo labai smalsu apžiūrėti patį miestelį ir pamatyti jo žmones. Ėjau į kiekvienus namus ir gaudavau duonos ir tabako. Tačiau tą vakarą toli nenukeliavau, nes trečiajame ar ketvirtajame name patekau į kompaniją, kuri buvo panaši į šamokslininkus. Kambarys buvo pilnas lietuvių ūkininkų. „Tu – vokiečiai. Tu – draugas. Lietuvis geras. Stalinas negeras.“ Po tokios įžangos aš atsisėdau už stalo šalia jų ir gavau riekę rūgščios ruginės duonos su kmynais, gabalą lašinių ir pilną stiklinę pačių pagamintos degtinės [...]. Po valandos, pilnos „naminės“ ir baimės, nusvirduliuavau į savo būstinę, kur mane sutiko besišypsantys draugai.“ Lageryje veikė „mainų birža“. Už lagerio ribų gautus maisto produktus (duoną, cukrų) ir rūkalus belaisviai keisdavosi į kitus daiktus. Jiems buvo labai svarbu gerai sutarti su sargybiniais. Dažnai dėl įvairių darbo paslaugų įmonių vadovai ir lagerio administracija jiems skirdavo nelegalius darbus. Belaisviai dėl to nesirūpino – jie žinojo, kad už atitinkamą paslaugą gaus papildomo maisto, degtinės

ir rūkalų. Degtinė dažniausiai buvo skiriama sargybiniams. H. Gertgesas rašė: „Taigi būdavo taip, kad mes suguldydavome savo nusigėrusius sargybinius kartu su jų karabinais į roges. Jie išsimiegodavo nakvynės patalpose. Tikriausiai jie pasitikėdavo mumis.“³⁷

Medicina. Medicininis aptarnavimas lageryje buvo itin prastas, ypač labai šalta 1945–1946 m. žiemą. 1946 m. vasario mėn. šaltis siekė iki 30 laipsnių. Kasdien mirdavo dešimtys vyrų (1945 m. mirė 369 žmonės). Belaisvių organizmams labai trūko vitaminų, o susirgus kokia nors liga beveik nebuvo vaistų. Dažniausiai ligos belaisvius užpuлдavo dėl prasto, nekaloringo maisto ir nenormalaus maitinimosi, epidemijų ir peršalimo. Lageryje veikė „lazaretas“, dar vadinamas „karo lignonine“ (130 lovų), tačiau jo atmosferą labai neigiamai veikė kai kurie medicinos darbuotojai, neapkentę vokiečių dėl jų įvykdytų nusikaltimų karo metu. 1945 m. rugsėjo 28 d. buvo leista lageryje turėti „sveikatingumo komandas“, kurių nariai neidavo į darbus. Taip pat buvo įrengti poilsio kambariai. Čia buvo geriau maitinama, gultai buvo dviejų aukštų, lovos aptrauktos baltais užklotais. Kaip ir visuose lageriuose, belaisviai buvo skirstomi į darbo ir sveikatingumo grupes. Pirmos ir antros grupės vyrai buvo laikomi sveikais, todėl juos siųsdavo į visus sunkiausius darbus. 1946 m. iš 4065 belaisvių pirmai grupei priklausė 1325, antrai – 2055, trečiai – 552, ketvirtai – 2 (invalidai), 102 gulėjo lagerio „lazarete“, 248 priklausė „sveikatingumo komandai“³⁸. Kokia medicinos būklė buvo 1945 m., atskaitose nenurodoma, tačiau sprendžiant iš masiško vyrų mirtingumo galima manyti, kad liginiai iš viso nebuvo gydomi. Sanitarijos barake gydytojų „komisija“ (gydytojas vokietis ir gydytoja rusė) kiekvieną mėnesį apžiūrėdavo nuogus belaisvius ir pagal kūno išvaizdą – įgnybdami į sėdmenis – nustaty-

davo grupę. Jei pajusdavo šiek tiek mėsos ir raumenų, būdavo skiriama pirma grupė. Tiems, kurie atrodė visiškai apgailėtina, parašydavo o. k. (vok. *ohne Kraft* – be jėgų).

Pirmieji belaisviai pagal privalomą lagerių organizavimo tvarką iš pradžių patekdavo į karantiną – 21 parą turėjo gyventi RA priklausančioje teritorijoje esančiuose pastatuose. Lageryje siautė dėmėtoji šiltinė. Dalis belaisvių buvo apgyvendinti daržinėje – jie negavo nei užklotų, nei šiaudų ar čiužinių, miegojo ant šalto grendymo, užsiklodavo tik savo turimais drabužiais³⁹. SSRS NKVD komisaro pavaduotojas V. Černyšovas 1945 m. balandžio 28 d. atsiųstoje į LSSR NKVD direktyvoje reikalavo nurodyti visus belaisvius specialistus, kuriuos būtų galima panaudoti ūkio darbuose. LSSR NKVD komisaro pavaduotojas pplk. Leonidas Diudinas 1945 m. birželio 16 d. atsakė, kad neįmanoma apskaičiuoti, kiek tokių specialistų yra Šiaulių karo belaisvių lageryje, nes siaučiant epidemijai visi belaisviai laikomi karantine⁴⁰. 1946 m. sausio mėn. ambulatorijoje lankėsi 6140 pacientų, iš jų paguldyta į „lazaretą“ 217, atleisti nuo darbo 364 žmonės. Patikrinę lagerio sanitarinę būklę, tikrintojai konstatavo, kad patalpų apkūrenimui trūksta kuro (malkų), todėl daugėja sergančiųjų plaučių ir gripo ligomis (dėl gripo kreipėsi 737 belaisviai). Nesant dietinių maisto produktų, distrofija sergantys belaisviai turėjo maitintis kaip ir visi⁴¹.

Atsižvelgdamas į SSRS NKVD 1946 m. sausio 16 d. direktyvą „Dėl priemonių mažinant karo belaisvių sergamumą ir mirtinumą“, Šiaulių lagerio Nr. 294 viršininkas pplk. A. Svečkinas 1946 m. vasario 10 d. įsakė įsteigti „lagerio skyriaus Nr. 6 bazėje (5, 6 ir 8 barakuose) sveikatingumo lagerio skyrių Nr. 7“⁴².

Jei belaisviai susižeisdavo ar liga užklupdavo toli nuo lagerio, juos paguldydavo į tos vietovės lignoninę. Antai lentpijūvėje susižeidęs

koją H. Gertgesas buvo paguldytas į Pakruojo ligoninę. „Per tas dienas aš patyriau daug gero, – rašė jis. – Mano palatos kaimynai buvo ūkininkai, kuriuos papildomais maisto produktais aprūpindavo jų žmonos. Sužinoję, kad esu vokiečių belaisvis, ir aš šio to gaudavau. Būčiau buvęs rusas, duonos riekės tikrai nebūčiau gavęs. Per didelė neapykanta buvo jaučiama Stalino režimui. Vyresnioji medicinos sesuo buvo jauna, šviesiaplaukė, geru muilu kvepianti moteris. Kartą ji priėjo prie mano lovos, o aš apsimečiau, kad miegu. Kai ji nuėjo, mano galvūgalyje paliko dėžutę su šimtu „Kazbek“ markės papirosų. [...] Man pasirodė, lyg prie mano lovos būtų pabuvojęs angelas.“⁴³

Agentūrinė veikla. Kaip ir visuose Lietuvos karo belaisvių lageriuose, Šiaulių lageryje irgi buvo Agentūrinis-operatyvinis skyrius, kuriam vadovavo mjr. Nikita Michailovas, vėliau – mjr. Černyšovas. Pastarajam buvo pavaldūs 12 operatyvininkų, bet jų darbo kokybė, anot gen. Juozo Bartašiūno, buvo labai prasta⁴⁴. 1945–1947 m. lageryje buvo

sekami – įrašyti į operatyvinę įskaitą – 149 (1945 m. – 87, 1946 m. – 46, 1947 m. – 16), už karo nusikaltimus, „SSRS piliečių tėvynės išdavimą“, pabėgimus ar mėginimą pabėgti ir kitus nusižengimus buvo suimti 53 belaisviai. Operatyvininkai užkirto kelią pabėgti 79 vyrams⁴⁵. 1947 m. sausio 1 d. visuose Lietuvos lageriuose saugumiečiai buvo užverbavę 568 agentus, iš jų Šiaulių lageryje – 67 žmones, o sekami buvo 69 belaisviai, daugeliui jų vėliau iškeltos baudžiamosios bylos, jie buvo nuteisti ir įkalinti (dažniausiai pagal RSFSR BK 58 str.) Rusijos ar Kazachstano lageriuose⁴⁶. Pavyzdžiui, 1946 m. lapkričio 16 d. lagerio Agentūrinis-operatyvinis skyrius suėmė Praną Janušką, g. 1895 m., kaip „SSRS pilietį“. Jis buvo įtariamas karo metais persekiojęs žydus (grobė jų turtą, įdavinėjo policijai, konvojavo į sušaudymo vietas, asmeniškai nužudė vieną žydą), sovietinius partizanus ir RA karius. Be to, du jo sūnūs Vytautas ir Romanas tapo Lietuvos partizanais⁴⁷.

Kiekvieną mėnesį mažėjant belaisvių skaičiui, vis mažiau liko agentų ir sekamų

3 lentelė. Šiaulių karo belaisvių lagerio Nr. 294 Agentūrinio-operatyvinio skyriaus veikla 1945–1947 m.

Užverbuota agentūra	Karo belaisvių	Iš viso		Sekami belaisviai			Iš viso	Suimti			Iš viso
1945	1946	1947		1945	1946	1947		1945	1946	1947	
39	51	44	134	87	46	16	149	13	19	4	36
Pareigūnai ir laisvai samdomi darbuotojai											
4	7	6	17				1	12	9	6	27
Pareigūnai, atleisti iš darbo											
								3	37	44	84

Sudaryta remiantis: LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. gruodžio 15 ir 17 d. pažymos SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 72, l. 25–26.

belaisvių, tačiau savo veiklą saugumiečiai vykdė nuosekliai iki pat lagerio uždarymo. 1947 m. antrą ketvirtį buvo užverbuoti 9 belaisviai. Jie turėjo pateisinti „kuratorių“ pasitikėjimą. Antai 1947 m. pirmoje pusėje agentas „Amerikas“ pranešė, kad belaisvis Karlas Arno, vokiečių, g. 1919 m., Rusijoje Juchnovo apylinkėse dalyvavo kovose prieš sovietinius partizanus. Vienoje iš tokių operacijų buvo suimti ir sušaudyti 25 partizanai. Šioje akcijoje dalyvavo ir K. Arno. Tuo metu lageryje (1947 m. balandžio 1 d.) buvo 90 agentų, 1947 m. liepos 1 d. – 93 agentai, iš jų 6 karininkai⁴⁸. 1947 m. birželio 1 d. Šiaulių lageryje (Karo tribunole) buvo nuteisti 2 belaisviai, įvykdę sunkiausius (žiauriausius) karo nusikaltimus, ir 246 – mažesnius karo nusikaltimus⁴⁹.

Iš viso 1947 m. ir 1948 m. pirmąjį pusmetį (iki lagerio uždarymo) Šiaulių lageryje buvo užverbuoti 44 belaisviai, sekami 16, suimti 4; užverbuoti 6 lagerio pareigūnai, sekami 6, suimti 6. Už vagystes, turto grobstymą ar kitus nusižengimus atleisti iš pareigų 44 žmonės⁵⁰. 1945–1947 m. už Baudžiamajame kodekse numatytus nusikaltimus buvo suimti 36 lagerio NKVD–MVD pareigūnai⁵¹.

Pabėgimai. Rytprūsių artumas skatino belaisvius bėgti, ir tai padaryti dirbant už lagerio ribų buvo nesunku, nes trūko profesionalių sargybinių, o progų pabėgti pasitaikydavo. Kartą H. Gertgesas Aleksandrijos plytinėje, kai buvo įvykdyta darbo dienos norma (reikėdavo 4 belaisviams iš karštos krosnies iškrauti 8 tūkst. plytų ir jas sukrauti lauke, kad atvėstų), užmigo. Pabudęs pamatė, kad visi jau buvo išvežti į lagerį, o jo nepastebėjo. Jis apie tai pranešė plytinės direktoriui. Greitai atvažiavo sunkvežimis su sargybiniu. H. Gertgeso niekas nebarė, visi džiaugėsi, kad jis nemėgino bėgti.

Vis dėlto laisvės siekis suviliodavo ne vieną belaisvį. Vien 1946 m. sausio–kovo

mėn. pabėgo 22 belaisviai, tačiau 9 iš jų buvo sulaikyti⁵². Nuo 1946 m. liepos 1 d. iki spalio 1 d. iš lagerio pabėgo dar 13 belaisvių, iš jų 6 belaisviai buvo saugomi profesionalių konvojinių karių. Pradėjus jų paiešką, 4 vyrai buvo surasti, o Paulas Plichtas nušautas per sulaikymą. Lagerio viršininko ataskaitoje aukštesnei vadovybei rašoma, kad jis pasipriešino. Sunku tuo patikėti, nes pasipriešinus nebuvo jokių šansų išlikti gyvam. Matyt, belaisvis buvo nušautas per sulaikymą, o norint pasiteisinti pasakyta, kad priešinosi⁵³. 1946 m. ketvirtą ketvirtį pabėgo 8 belaisviai. Mėginantys pabėgti buvo nušauti 3 belaisviai⁵⁴. 1947 m. trečią ketvirtį pabėgo 2 vyrai, iš jų vienas buvo greitai sugautas, be to, su agentų pagalba užkirstas kelias 12 belaisvių pabėgimui⁵⁵.

H. Gertgesas savo atsiminimuose rašė, kad vieną rytą prie lagerio vartų buvo paguldyti keturi nužudyti pabėgėliai. Toks nežmonišką jų nusikaltimo demonstravimas turėjo įbauginti belaisvius. Siekdamas užkirsti kelią pabėgimams, lagerio Agentūrinis-operatyvinis skyrius turgaus dienomis (pirmadieniais, trečiadieniais ir penktadieniais) Šiaulių miesto prieigose organizavo operatyvinių grupių budėjimą. Vienais duomenimis, iš viso 1945–1947 m. kovo mėn. pabėgo 188 žmonės⁵⁶, kitais – 1946–1947 m. pabėgo 99 belaisviai (50 sugauta), repatrijavo 2321⁵⁷. Pasitaikė ir netipiškų atvejų. Kartą vienas pabėgęs belaisvis pasiekė rytinę Prūsijos sieną, tačiau ten pamatęs daug rusų karių sugrįžo į Šiaulių lagerį. Už bausmę „antifašistiniame“ barake jis kiekvieną vakarą 100 belaisvių turėjo pasakoti apie savo bergždžią kelionę. Toks vakaras prasidėdavo pavadinimu: „Mano beviltiškas pabėgimas“⁵⁸.

Vagystės ir grobstymai. Belaisviams trūko maisto, drabužių, batų, patalynės ir kitų būtiniausių daiktų, nes dalį jų išvogdavo lagerio darbuotojai. Didžiausi grobstymo

faktai buvo nustatyti Šiaulių lageryje Nr. 294. Per visus 1945 m. grupė lagerio darbuotojų vogė maisto produktus. Buvo nustatytas beveik 260 tūkst. rb trūkumas, tačiau įvertinus bendrus lagerio materialinius nuostolius ir remiantis SSRS MVD įsakymo Nr. 381 išaiškinimu, grobstymo suma išaugo iki 3 mln. 243 tūkst. rb (šie pinigai įėjo tik į 1945 m. bendrą nuostolių sumą). Tardymas nustatė, kad visų grobstymų iniciatorius buvo lagerio viršininko pavaduotojas maisto produktų tiekimui Aleksandras Sergejevas. Globojamas 6-ojo lagerio skyriaus viršininko Vasilijaus Vybinio ir jo pavaduotojo gamybai Fiodoro Salkino, iš savo skyriaus darbuotojų A. Sergejevas subūrė nusikalstamą grupę (Konstantinas Vasiljevas, Aleksejus Osipovas, Vera Morozova, Jegoras Kovaliovas, Leonidas Gusevas, Ivanas Gusevas, Juozas Gustas), kuri neribotais kiekiais vogė maisto produktus, pardavinėjo juos už grynus pinigus arba keitė į kitas prekes. Už gautus pinigus grobstytojai kėlė prabangias vakarones ir girtuokliavo. Lagerio viršininkas V. Vybinas Maisto produktų ir pašarų tiekimo skyriaus nekontroliavo, pats neribotais kiekiais iš sandėlių savinosi maisto produktus, kartu su A. Sergejevu girtuokliavo. Kai buvo aptiktas 78,4 tūkst. rb produktų trūkumas, V. Vybinas ne tik nenušalino A. Sergejevo, bet perkėlė jį į aukštesnes pareigas. Pavaduotojas I. Gusevas, kuris girtuokliavo su viršininku A. Sergejevu, sudarinėjo fiktyvias ataskaitas. Didžiausi grobstymai vyko lagerio duonos kepykloje, kurios vedėjas Ivanas Merkulovas, sukčiaudamas duonos kepiniais, pasisavino 11,3 t duonos (tekste – 11 347 kg).

1946 m. balandžio 17 ir 18 d. LSSR MVD kariuomenės Karo tribunolas atvirame teismo podėdyje nuteisė A. Sergejevą mirties bausme sušaudant, jo turtas buvo konfiskuotas. K. Vasiljevas, L. Gusevas, V. Morozova, A. Osipovas ir J. Gustas nubausti po 10 metų laisvės

atėmimo GULAG'o lageriuose ir 5 metams apribotos jų pilietinės teisės. Kiti nubausti mažesnėmis laisvės atėmimo bausmėmis, tarp jų ir lagerio viršininkas V. Vybinas. Darbininkas Stepas Strižinas buvo išteisintas⁵⁹.

Šiaulių karo belaisvių lageryje buvo ir pavienių grobstytojų. Antai pagalbinio ūkio vyresnysis brigadininkas Ivanas Taranda nuolat vogė galvijų ir arklių pašarus. Buvo nustatyta, kad jis pardavė privatiems asmenims 2 t grūdų, šieno ir dobilų. Lietuvoje 1945–1946 m. visuose valstybiniuose ūkiuose gyvuliai badavo, todėl neatsitiktinai I. Tarandos ūkyje dėl pašarų trūkumo krito 17 arklių ir 15 veršelių⁶⁰.

Apie Šiaulių lagerio vadovybės ūkinius sukčiavimus savo atsiminimuose yra užsiminęs ir šio lagerio belaisvis H. Gertgesas: „Tuo tarpu ir darbas, ir darbdaviai buvo mažiau nuspėjami, nenoriu pasakyti – negailestingi. Tai buvo lietuvių mafija, turėjusi ryšius su aukštus postus užimančiais rusais ir su tikra lietuvių įmone. Dažnai mus pasiimdavo 11 valandą – arba visai ne. Kartais mus parveždavo sunkvežimiais, o kai jis būdavo tariamai sugedęs, mes turėdavome bėgti. [...] Didelėje palapinėje valydavome ir transportuodavome slaptas prekes iš Rytų Prūsijos: dujų ir elektros skaitiklius, siuvimo mašinas ir mažesnius baldus.“⁶¹ 1946 m. pirmąjį pusmetį grobstymo mastai sumažėjo: buvo iškeltos 6 baudžiamosios bylos, iš pareigų pašalinti 11 darbuotojų, nuostoliai sudarė 44 886 rb⁶².

1947 m. pradžioje Šiaulių karo belaisvių lagerio 6-ojo skyriaus Maisto produktų ir pašarų tiekimo skyriaus viršininkas lt. Baširas Šmetovas kartu su buhalteriu Dmitrejevu ir sandėlininku Osinskiu, suklastoję dokumentus, pavogė 60,5 kg cukraus, 10 kg ūkinio muilo, 3,2 kg pieno miltelių, 2,2 kg džiovintų vaisių, 15,3 kg tabako. 1947 m. birželio 23 d. buvo iškelta baudžiamoji byla Maisto produktų ir pašarų tiekimo skyriaus vedėjai Klaudijai Pribytkovai, kuri iš sandėlio

pavogė 18 kg ruginės duonos, 3,2 kg rūšinių miltų, 1,5 kg makaronų, 3 kg grikių kruopų, 700 kg kvietinių grūdų, 2,8 kg manų, 1 kg sūdytos žuvies, 30 kg bulvių⁶³. Tokių pavyzdžių labai daug. 1946 m. Šiaulių karo belaisvių lageris patyrė 16 480 rb nuostolių, 1947 m. pirmą ketvirtį – 19 898 rb (matyt, tai buvo techninė klaida, nes kitame dokumente nurodyta 1963 rb⁶⁴). Dėl šių vagysčių iš lagerio buvo pašalinti 33 žmonės, 1947 m. pirmą ketvirtį 3 žmonės patraukti baudžiamojon atsakomybėn (I. Taranda, Menšikovas, Sorokinas), iš maisto sandėlio buvo įvykdytos 4 neatskleistos vagystės, sandėliuose rastos nepaženklintos svarstyklės ir svarsčiai⁶⁵. 1947 m. trečią ketvirtį už vagystes baudžiamojon atsakomybėn buvo patrauktas 3-iojo lagerio skyriaus budintysis karininkas lt. Sergejus Eloza, pašalinti iš tarnybos 6-ojo lagerio skyriaus Maisto produktų ir pašarų tiekimo skyriaus viršininkas lt. B. Šmetovas (už maisto produktų vagystes), sąskaitininkas Kuksas, serž. Grigorijus Chritaforovas (už ryšius su belaisviais). 3-iojo lagerio skyriaus Tiekimo skyriaus viršininko pavaduotojui viršilai Ivanui Kuzminui iškelta baudžiamoji byla už vagystes: rugsėjo mėn. jis pasisavino 49 kg miltų, 50 kg rugių, birželio mėn. – 75 kg miltų. Patikrinus maisto sandėlį nerasta 100 kg duonos (I. Kuzminas aiškino, kad dėl belaisvių darbo normų viršijimo duona atiduota ūkinėms žmonėms), tačiau buvo aptiktas įvairių maisto produktų perteklius, susidaręs dėl neišduoto belaisviams maisto pagal paros maisto racioną. 1947 m. trečią ketvirtį Šiaulių lageris patyrė 6396 rb nuostolių⁶⁶.

Kultūrinis gyvenimas. Lageryje pamažu prasidėjo kultūrinis darbas ir kūrybinė veikla. Lagerio vadovybė parūpino pianiną, smulką ir kontrabosą. Nedidelė grupė iš Kelno dainavo Ostermano dainas, vėliau atsirado „teatro barakas“ ir profesionali lagerio kapela, kurioje pirmasis smuikininkas buvo iš

Kionigsbergo radijo stoties „Reichssender“, o mušamaisiais instrumentais grojo muzikos klounas iš Hagenbecko cirko. Atsirado keletas tenorų ir bosas, kurių atliekamos dainos džiugino belaisvius; buvo ir šokėjų. Muzikos koncertų ir kabaretinių renginių metu lagerio klube dalyvaudavo ne tik belaisviai, bet ir lagerio personalas, norėjęs labiau susipažinti su „vokiška kultūra“ ar pasimėgauti ja. Jie sėdėdavo pirmose dviejose eilėse. Vieną dieną priešais teatro pastatą sužibo didelė iškaba – „Tūkstantis linksmų natų, uždraustų III reiche“. Taip belaisviai sužinojo, kad yra tokių gražių melodijų, kurios Trečiajame reiche buvo draudžiamos. Sekmadieniais belaisvių nuotaika pagerėdavo. Kas nors barake uždainuodavo, kiti klausydavosi. Dažnai būdavo girdimos Dioneke dainos, skambėjo etnografinė muzika. Lageryje veikė cenzūruota, tačiau belaisvių vertinama puiki biblioteka vokiečių kalba.

Lagerio veiklos pradžioje belaisviai buvo skirstomi pagal tautybes. Labai išskirtinai laikėsi austrai. Jie turėjo savo baraką, ant kurio buvo iškabinta Austrijos vėliavos spalvų – raudona-balta-raudona – emblema ir šūkis: „Mes esame mes, mes esame austrai“. Austrai ir vokiečiai turėjo savo futbolo komandas. Vieną vakarą vyko tik belaisviams austrams skirtas Kernerio dainų vakaras, vokiečiai jį neturėjo įleidžiami. Vėliau austrų „autonomiškumas“ buvo panaikintas.

Mirusieji ir kapinės. Kaip minėta, dėl labai sunkių gyvenimo ir darbo sąlygų daug belaisvių nuo išsekimo ir ligų mirė. Jie buvo laidojami netoli lagerio esančiose dvejose Šiaulių miesto kapinėse: senosiose kapinėse šalia Žemaitės gatvės (1945–1946 m. sausio mėn.) ir naujosiose kapinėse, taip pat lagerio zonoje šalia karinio miestelio ir arklidžių (nuo 1946 m. sausio 9 d. iki 1947 m. spalio 4 d.). Visi mirusieji 2-ajame, 3-iajame, 4-ajame ir 5-ajame lagerių skyriuose buvo

vežami į 2-ojo lagerio skyriaus kapines. 1-asis lagerio skyrius neturėjo savo kapinių, todėl mirę belaisviai buvo laidojami Panevėžyje. Iki 1946 m. sausio mėn. čia mirė tik vienas belaisvis, jis palaidotas 500 m atstumu nuo cukraus fabriko; ant jo kapo nebuvo jokių atpažinimo ženklų.

Mirusiųjų skaičius archyvinuose dokumentuose labai įvairuoja. Oficialiais LSSR MVD KBIR skyriaus 1949 m. duomenimis, 1946–1947 m. Šiaulių karo belaisvių lageryje Nr. 294 iš viso mirė 48 žmonės⁶⁷. Tačiau archyviniai dokumentai ir mirusių belaisvių vardiniai sąrašai rodo visai kitą vaizdą. Šiaulių lageryje nuo 1945 m. kovo 10 d. iki 1948 m. spalio mėn. iš viso mirė 415 vokiečių karo belaisvių: 1945 m. – 369, 1946 m. – 30 (iš 32 mirusių belaisvių), 1947 m. – 15, o 1948 m. – tik 1. Mirusių vokiečių amžius svyruoja nuo 18 iki 58 metų⁶⁸. Pirmasis miręs vokiečių belaisvis buvo Otto Worsunas, jis palaidotas 1945 m. kovo 14 d. (mirė 13 d.). Kaip rodo vardiniai mirusiųjų sąrašai, 1945 m. kovo 10 d. – 1947 m. spalio 4 d. mirė 462 belaisviai⁶⁹.

Kaip ir visuose karo belaisvių lageryuose, 1946 m. sausio mėn. buvo patikrintos Šiaulių lagerio mirusiųjų kapinės ir laidojimo tvarka. Tuo tikslu buvo sudaryta komisija, į kurią įėjo: LSSR NKVD atstovas kpt. S. Orlovas, lagerio vyr. tardytojas vyr. lt. M. Beliajevas, serž. D. Romanenko ir lagerio viršininko pavaduotojas V. Gončiarovas. Komisija nustatė, kad kapinės neatitinka SSRS NKVD reikalavimų: ne visi kapai suskirstyti į kvadratus ir ne visur aptverti, ant kapų nėra mirusiųjų atpažinimo ženklų, blogai įforminti palaidotų žmonių knygų įrašai, beveik visi mirusieji palaidoti nuogi ir, svarbiausia, į vieną kapą buvo laidojama po 9–10 mirusiųjų. Pasak komisijos, neregistruojami mirusieji dėl gamybinių traumų. Antai dėl žuvusio statyboje Henriko Schumacherio (žuvęs statyboje 1946 m. sausio 9 d.) nebuvo surašytas aktas. Komisija rekomendavo sutvarkyti visas be-

laisvių kapines ir visus mirusiuosius laidoti aprenktus⁷⁰.

Po eilinio SSRS MVD nurodymo 1949 m. birželio 25 d. Šiauliuose buvo sudaryta kapinių patikrinimo komisija (pirmininkas – Šiaulių apskrities MVD skyriaus viršininkas mjr. Česnokovas, nariai – Šiaulių kalėjimo Nr. 5 viršininkas kpt. Čižovas ir Šiaulių apskrities MVD skyriaus inspektorius vyr. lt. Bodrovas), kuri nustatė kapinių Nr. 2 būklę. Komisija konstatavo, kad kapinės neaptvertos, kapų kauburėliai apaugę žole ir apgriuvē. Pirmajame kapinių kvadrato buvo 25 kapai, antrajame – 22, iš viso 47 kapai, ant jų nebuvo jokių palaidotų žmonių atpažinimo ženklų (stulpelių ir lentelių su įrašais). Po patikrinimo kapai aptverti spygliuota viela, kapų kauburėliai sutvarkyti, žolė nupjauta, ant kapų pastatyti stulpeliai su įrašais⁷¹. 1949 m. liepos 18 d. ta pati komisija patikrino kapines Nr. 1 (buvo pasinaudota kapinių mirusiųjų registravimo knyga) ir patvirtino, kad šiose kapinėse yra 93 kapai, kuriuose palaidota 415 belaisvių⁷². J. Bartašiūno 1952 m. balandžio 18 d. ataskaitoje Maskvai rašoma, kad pirmose kapinėse buvo 98 kapai, antroje – 47, iš viso 145 kapai⁷³.

1957 m. SSRS MVD Finansų skyrius skyrė LSSR MVD Kalėjimų skyriui 25 tūkst. rb karo belaisvių kapinių priežiūrai. Visa pinigų suma buvo paskirstyta trimis ketvirčiams (pirmam ir antram ketvirčiui – po 10 tūkst. rb, trečiam – 5 tūkst. rb). SSRS MVD Kalėjimų skyriaus viršininkas plk. Bulanovas rašė LSSR MVD ministrui plk. Alfonsui Gailevičiui: „Prašau imtis būtinų priemonių ir sutvarkyti visas karo belaisvių kapines, esančias respublikos teritorijoje.“⁷⁴ Po metų ministras A. Gailevičius gavo kitą plk. Bulanovo raštą, kuriame buvo paaiškinta, kad trūkstant lėšų Maskva 1958 m. respublikos kapinėms išlaikyti skiria tik 10 tūkst. rb, ir šie pinigai turi būti skirti tik Šiaulių karo belaisvių kapinėms išlaikyti ir priežiūrai: „Šias kapines būtina iš-

saugoti ir jose palaikyti reikiamą tvarką, nes jas gali lankyti užsienio šalių atstovai.“ Plk. Bulanovas atkreipė dėmesį į tai, kad dėl kitų karo belaisvių kapinių tolesnės priežiūros ir „tikslingumo“ LSSR MVD turėjo pateikti savo siūlymus⁷⁵. Iš esmės tai buvo nuosprendis likusioms karo belaisvių kapinėms – jų priežiūrai Maskva nebeskyrė lėšų.

Šiaulių karo belaisvių kapinės Vaidoto gatvėje tapo pavyzdinėmis Lietuvoje. 1967 m. balandžio 28 d. Šiaulių miesto milicijos skyriaus viršininkas plk. P. Butkus patvirtino savo darbuotojų (kpt. P. Šeporaičio, A. Pachomovos, vyr. lt. L. Otočino, j. serž. Šileikos) sudarytą aktą dėl karo belaisvių kapinių Nr. 1 ir Nr. 2 būklės. Buvo nustatyta, kad pirmose kapinėse buvo 93 kapai, kuriuose palaidota 415 žmonių, jas saugo sargas. Kapinės aptvertos gelžbetonio stulpeliais ir spygliuota viela. Kiekvienas kapas apdėtas velėna. Virš kapų išpurentoje žemėje vasarą auginamos gėlės, takeliai tarp kapų pabarstyti smėliu. Aplink kapines pasodinti medžiai. Antrose kapinėse buvo 36 kapai, tačiau kas jose palaidota, neturėta jokių žinių (Šiaulių vykdomasis komitetas neturėjo jokių duomenų apie šias kapines). Jos taip pat buvo sutvarkytos⁷⁶. Kaip rodo išlikę mirusių belaisvių sąrašai, antrose kapinėse buvo palaidoti 47 žmonės⁷⁷.

Taigi galima daryti išvadą, kad Šiaulių lageryje Nr. 294 1945–1948 m. mirė beveik 500 karo belaisvių (415 ir 47 belaisviai, iš viso 462), o ne 48 žmonės, kaip rašoma LSSR MVD pareigūnų ataskaitoje Maskvai 1949 m.⁷⁸

IŠVADOS

Baigiantis SSRS ir Vokietijos karui 1945 m. pavasarį Lietuvoje buvo įsteigti Vokietijos ir jos sąjungininkų kariuomenės karo belaisvių lageriai. Vienas iš jų – Šiaulių lageris Nr. 294, kurį sudarė 6 skyriai: Bačiūnuose, Radviliškyje, Pavenčiuose, Akmenėje, Pane-

vėžyje ir Šiauliuose. 1945 m. birželio mėn. Šiaulių lageryje ir jo skyriuose buvo kalinami 8256 karo belaisviai, 1946 m. sausio 1 d. jų liko 5714, birželio 1 d. – 5048 (iš jų 4363 dirbo už lagerio ribų), 1947 m. kovo 1 d. – 2583. Belaisviai atstatinėjo per karą apgriautą Šiaulių miestą: jie atstatė dramos teatrą, 3 gimnazijas, ligoninę, geležinkelio stotį ir kitus objektus, lagerio gamybinėse patalpose gamino plataus vartojimo prekes ir įvairius gaminius, dirbo pagalbiniais žemės ūkio darbus, todėl lagerio belaisviai iš dalies apsirūpindavo savu maistu. Belaisvius, kurie dirbo kaimo vietovėse, taip pat maitino vietos gyventojai lietuviai. Vidutiniškai lageryje kasmet buvo apie 3–4 tūkst. belaisvių.

Tarptautinės humanitarinės teisės požiūriu, Sovietų Sąjungos ir LSSR represinių struktūrų vadovybė iš esmės laikėsi 1929 m. Ženevos konvencijos „Dėl elgesio su karo belaisviais“ nuostatų, tačiau 1945–1946 m. dėl nepaprastai sunkių gamtinių ir ekonominių sąlygų, lagerio administracijos darbuotojų savavaliavimo belaisviai patyrė skaudžių išgyvenimų: labai daug jų sirgo, 1945–1946 m. žiemą lageryje siautė šiltinės epidemija, 1945–1948 m. apie 500 belaisvių mirė, dauguma gyveno pusbadžiu, o menkai apmokamu belaisvių darbu savanaudiškais tikslais naudojosi lagerių administracijos vadovybė ir ūkio subjektų vadovai, klestėjo korupcija, didžiuliai grobstymai bei smulkios lagerio tarnautojų vagystės.

Kiekvienais metais belaisvių skaičius keitėsi: vieni buvo išvežami į SSRS, kiti – repatrijuojami; buvo ir pabėgusių. Vienais duomenimis, nuo 1945 m. iki 1947 m. kovo mėn. pabėgo 188 žmonės, kitais – 1946–1947 m. pabėgo 99 belaisviai (50 sugauta), repatrijavo 2321. Sovietų Sąjungoje prasidėjus visuotinei repatriacijai, Šiaulių lageris buvo uždarytas 1948 m. rudenį, likę belaisviai perduoti Vilniaus lageriui Nr. 195, iš kurio buvo repatrijuoti į savo gimtines 1949 m. kovo mėn.

Nuorodos

¹ H. Gertges, „...ir meilė Lietuvoje (1945–1949)“. *Karo belaisvio iš Šiaulių lagerio prisiminimai, paremti tikrais faktais*, Šiauliai, 2010.

² LSSR MVD karo belaisvių lagerių vadovybės 1946 m. birželio 1 d. pažyma apie belaisvių panaudojimą darbuose, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 123, l. 44.

³ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. kovo mėn. ataskaita apie Šiaulių k/b lagerio Nr. 294 belaisvių sudėtį, *ibid.*, b. 125, l. 65–96.

⁴ Lietuvos SSR MVD išformuotų karo belaisvių lagerių veiklos ataskaita 1944–1949 m., *ibid.*, f. V-141, ap. 2, b. 38, l. 2 (toliau – 1944–1949 m. ataskaita).

⁵ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. kovo mėn. ataskaita apie Šiaulių k/b lagerio Nr. 294 belaisvių sudėtį, *ibid.*, f. V-69, ap. 1, b. 125, l. 95–96.

⁶ 1944–1949 m. ataskaita, l. 39.

⁷ H. Gertges, *op. cit.*, p. 42–43.

⁸ LSSR MVD ministro gen. J. Bartašiūno 1947 m. vasario 5 d. pranešimas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lt. A. Kobulovui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 44, l. 52–55.

⁹ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1946 m. lapkričio 13 d. raštas Šiaulių k/b lagerio Nr. 294 viršininkui mjr. I. Strazovui dėl Bačiūnų lagerio skyriaus uždarymo, *ibid.*, ap. 1, b. 123, l. 21.

¹⁰ H. Gertges, *op. cit.*, p. 28.

¹¹ 1944–1949 m. ataskaita, l. 2, 9, 43.

¹² Interviu su tremtiniu R. Baltučiu 2014 m. sausio mėn.

¹³ 1947 m. liepos mėn. I. Voroncovo charakteristika, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 122, l. 130, 136.

¹⁴ 1944–1949 m. ataskaita, l. 28.

¹⁵ *Ibid.*, l. 40.

¹⁶ *Ibid.*, l. 17–21.

¹⁷ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. kovo mėn. ataskaita apie Šiaulių k/b lagerio Nr. 294 belaisvių sudėtį, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 125, l. 95.

¹⁸ 1944–1949 m. ataskaita, l. 22–23.

¹⁹ LKP(b) CK biuro 1945 m. spalio 5 d. nutarimas „Dėl Pergalės paminklo statybos Šiauliuose“, LYA LKP dokumentų skyrius, f. 1771, ap. 8, b. 111, l. 11–12.

²⁰ *Alfa.lt*, 2009 04 23.

²¹ Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. balandžio mėn. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošinui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 41, l. 77–78.

²² LSSR MVD ministro gen. mjr. J. Bartašiūno 1945 m. spalio 30 d. specialusis pranešimas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. plk. Černyšovui, *ibid.*, b. 121, l. 6–7.

²³ 1946 m. liepos 21 d. karo belaisvių lagerio Nr. 294 lagerio skyriaus Nr. 6 lagerio zonos ir belaisvių darbo paskirstymo charakteristika, *ibid.*, b. 65, l. 7.

²⁴ Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. balandžio mėn. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošinui, *ibid.*, b. 41, l. 77–78.

²⁵ LSSR MVD ministro pavaduotojo gen. mjr. P. Kapralovo 1946 m. gruodžio 30 d. specialusis pranešimas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lt. A. Kobulovui, *ibid.*, ap. 3, b. 12, l. 276.

²⁶ LSSR MVD ministro gen. mjr. J. Bartašiūno 1947 m. balandžio 18 d. specialusis pranešimas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lt. A. Kobulovui, *ibid.*, b. 44, l. 136.

²⁷ Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko mjr. I. Strazovo 1947 m. sausio 6 d. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošinui, *ibid.*, ap. 1, b. 41, l. 90–92.

²⁸ 1947 m. spalio 29–30 d. LSSR MVD karo belaisvių lagerių darbuotojų pasitarimas, *ibid.*, b. 66, l. 42.

²⁹ Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. balandžio mėn. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošinui, *ibid.*, b. 41, l. 77–78.

³⁰ H. Gertges, *op. cit.*, p. 35.

³¹ *Ibid.*, p. 38, 44.

³² *Ibid.*, p. 77–78.

³³ *Ibid.*, p. 79.

³⁴ *Ibid.*, p. 37, 51, 75.

³⁵ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. liepos 18 d. raštas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lt. A. Kobulovui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 44, l. 244–247.

³⁶ H. Gertges, *op. cit.*, p. 65–66.

³⁷ *Ibid.*, p. 49.

³⁸ 1944–1949 m. ataskaita, l. 8.

³⁹ H. Gertges, op. cit., p. 28.

⁴⁰ LSSR MVD ministro pavaduotojo pplk. L. Diudino 1945 m. birželio 16 d. pranešimas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. plk. V. Černyšovui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 120, l. 70.

⁴¹ LSSR NKVD KBIR skyriaus viršininko pavaduotojo mjr. V. Korolenkos 1946 m. vasario mėn. pranešimas SSRS NKVD KBIR VV apie sanitarinę būklę LSSR NKVD karo belaisvių lageriuose, *ibid.*, b. 123, l. 38–39.

⁴² Šiaulių lagerio Nr. 294 viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. vasario 10 d. įsakymas įsteigti lagerio sveikatingumo skyrių Nr. 7, *ibid.*, b. 122, l. 114.

⁴³ H. Gertges, op. cit., p. 60–61.

⁴⁴ SSRS KBIR VV Operatyvinės valdybos 2-ojo skyriaus viršininko padėjėjo pplk. Klykovo ir viršininko pavaduotojo kpt. Baranovo 1947 m. liepos 12 d. apibendrinamoji išvada dėl agentūrinio-operatyvinio darbo LSSR karo belaisvių lageriuose, su kuria sutiko LSSR MVD ministras gen. mjr. J. Bartašiūnas. Išvadą patvirtino SSRS MVD ministro pavaduotojas I. Serovas, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 72, l. 266–278.

⁴⁵ 1944–1949 m. ataskaita, l. 31–32.

⁴⁶ LSSR MVD KBIR Operatyvinio skyriaus viršininko mjr. Gerasamčiuko 1947 m. kovo mėn. pažyma apie LSSR MVD agentūrinį-operatyvinį darbą 1946 m. karo belaisvių lageriuose, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 72, l. 235.

⁴⁷ LSSR MVD 1946 m. gruodžio 4 d. raštas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, *ibid.*, b. 12, l. 284.

⁴⁸ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. liepos 18 d. raštas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, *ibid.*, b. 44, l. 248–250.

⁴⁹ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. birželio mėn. pažyma SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, *ibid.*, b. 44, l. 260–261.

⁵⁰ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko mjr. Solovjovo 1948 m. rugpjūčio 4 d. pažyma apie Šiaulių k/b lagerio Nr. 294 agentūrinį-operatyvinį darbą 1947 m. ir 1948 m. pirmąjį pusmetį, *ibid.*, b. 72, l. 234.

⁵¹ 1944–1949 m. ataskaita, l. 32.

⁵² Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. balandžio mėn. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Tro-

šiniui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 1, b. 41, l. 77–78.

⁵³ Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko pplk. A. Svečkino 1946 m. balandžio mėn. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošiniui, *ibid.*, l. 80–80 a. p.

⁵⁴ Šiaulių lagerio Nr. 294 valdybos viršininko mjr. Strazovo 1947 m. sausio 6 d. ataskaita LSSR MVD KBIR skyriaus viršininkui pplk. I. Trošiniui, *ibid.*, l. 90–92.

⁵⁵ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. spalio 15 d. raštas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, *ibid.*, ap. 3, b. 45, l. 7–20.

⁵⁶ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. kovo mėn. ataskaita apie Šiaulių k/b lagerio Nr. 294 belaisvių sudėtį, *ibid.*, ap. 1, b. 125, l. 95–96.

⁵⁷ *Ibid.*

⁵⁸ H. Gertges, op. cit., p. 60–61.

⁵⁹ 1946 m. liepos 29 d. LSSR MVD ministro gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. pirmojo pusmečio agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaita SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 12, l. 24–27.

⁶⁰ *Ibid.*

⁶¹ H. Gertges, op. cit., p. 45–46.

⁶² 1946 m. liepos 29 d. LSSR MVD ministro gen. mjr. J. Bartašiūno 1946 m. pirmojo pusmečio agentūrinio-operatyvinio darbo ataskaita SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, LYA VRM dokumentų skyrius, f. V-69, ap. 3, b. 12, l. 2–24.

⁶³ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. liepos 18 d. raštas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. lttn. A. Kobulovui, *ibid.*, b. 44, l. 246.

⁶⁴ SSRS KBIR VV Operatyvinės valdybos 2-ojo skyriaus viršininko padėjėjo pplk. Klykovo ir viršininko pavaduotojo kpt. Baranovo 1947 m. liepos 12 d. apibendrinamoji išvada dėl agentūrinio-operatyvinio darbo LSSR karo belaisvių lageriuose, su kuria sutiko LSSR MVD ministras gen. mjr. J. Bartašiūnas. Išvadą patvirtino SSRS MVD ministro pavaduotojas I. Serovas, *ibid.*, b. 72, l. 274.

⁶⁵ LSSR MVD KBIR Operatyvinio skyriaus viršininko mjr. Gerasamčiuko 1947 m. gegužės 20 d. pažyma apie LSSR MVD agentūrinį-operatyvinį darbą tarp lagerių darbuotojų iki 1947 m. gegužės 1 d. karo belaisvių lageriuose, *ibid.*, l. 291–295.

⁶⁶ LSSR MVD KBIR skyriaus viršininko pplk. I. Trošino 1947 m. spalio 11 d. raštas SSRS MVD KBIR VV viršininko pavaduotojui gen. ltn. A. Kobilovui, *ibid.*, b. 45, l. 1–5.

⁶⁷ 1944–1949 m. ataskaita, l. 2.

⁶⁸ 1945–1947 m. Šiaulių karo belaisvių lagerio Nr. 294 mirusiųjų knyga, *ibid.*, f. V-74, ap. 1, b. 1, l. 1–39.

⁶⁹ LYA, f. K-8, ap. 2, ritin. 1, l. 695–711, 737–739.

⁷⁰ 1946 m. sausio 11 d. Šiaulių miesto k/b lagerio Nr. 294 belaisvių kapinių patikrinimo aktas, *ibid.*, l. 721–722.

⁷¹ 1949 m. liepos 15 d. Šiaulių miesto k/b lagerio Nr. 294 belaisvių kapinių patikrinimo aktas, *ibid.*, l. 724.

⁷² *Ibid.*, l. 688.

⁷³ 1952 m. sausio 18 d. LSSR MVD J. Bartašiūno patvirtintas Lietuvos teritorijoje žinomų karo belaisvių kapinių sąrašas, *ibid.*, l. 868–869.

⁷⁴ SSRS MVD Kalėjimų skyriaus viršininko plk. Bulanovo 1957 m. sausio 6 d. raštas LSSR MVD ministrui plk. A. Gailevičiui dėl karo belaisvių kapinių sutvarkymo ir priežiūros respublikos teritorijoje, *ibid.*, l. 879.

⁷⁵ SSRS MVD Kalėjimų skyriaus viršininko plk. Bulanovo 1958 m. vasario 14 d. raštas LSSR MVD ministrui gen. A. Gailevičiui dėl karo belaisvių kapinių sutvarkymo ir priežiūros respublikos teritorijoje, *ibid.*, l. 883.

⁷⁶ 1967 m. balandžio 28 d. Šiaulių miesto k/b lagerio Nr. 294 belaisvių kapinių patikrinimo aktas, *ibid.*, l. 712–713.

⁷⁷ 1949 m. birželio mėn. Šiaulių miesto k/b lagerio Nr. 294 karo belaisvių kapinėse Nr. 2 palaidotų žmonių vardinis sąrašas, *ibid.*, l. 737–739.

⁷⁸ 1944–1949 m. ataskaita, l. 2.

Gauta 2014 10 10
Lietuvos gyventojų genocido ir
rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1, Vilnius

Vytautas Tininis

ŠIAULIAI LABOUR CAMP NO. 294 OF PRISONERS OF WAR OF GERMANY AND ITS ALLIES (1945–1948)

Summary

At the end of the Soviet-German war, in spring 1945, labour camps for prisoners of war of Germany and its allies were set up in Lithuania. One of them – was Šiauliai Labour Camp No. 294, which consisted of six divisions: Akmenė, Bačiūnai, Panevėžys, Pavenčiai, Radviliškis, and Šiauliai. In June 1945, 8,256 prisoners of war were imprisoned in Šiauliai Labour Camp and its divisions; on 1 January 1946, there were 5,714 prisoners remaining and on 1 June – 5,048 (4,363 worked outside the boundaries of the camp); and on 1 March 1947 – 2,583 prisoners. They were rebuilding the city of Šiauliai destroyed during the war: they rebuilt the drama theatre, 3 gymnasiums, a hospital, a railway station and other buildings. Prisoners also produced consumer goods and a variety of products at the camp workshop and did auxiliary works on the farm, so the camp was partially self-sufficient in terms of food. Prisoners, who worked in rural areas, received food from local residents. On average, there were around 3,000–4,000 prisoners in the camp each year.

In terms of international humanitarian law, the repressive structures of the Soviet Union and the Lithuanian SSR basically observed the provisions of the 1929 Geneva Convention on the Treatment of Prisoners of War, but

in 1945–1946 due to extremely complicated natural and economic conditions, as well as the unpredictability of the camp administration prisoners had painful experiences. Many of them were ill; in winter 1945–1946 the camp suffered a typhus epidemic. Between 1945 and 1948 about 500 prisoners died, most of the prisoners were underfed and malnourished. The camp administration and managers of various economic entities abused the available cheap labour of prisoners, corruption thrived, there was large-scale embezzlement and there were minor thefts by the camp staff.

The number of prisoners fluctuated each year: some of them were taken to the Soviet Union, others were repatriated; some prisoners escaped. According to some data, between 1945 and March 1947, 188 people escaped, but according to other data between 1946 and 1947, 99 prisoners escaped (50 were recaptured) and 2,321 were repatriated. When general repatriation started in the Soviet Union, Šiauliai Labour Camp was closed in autumn 1948. The remaining inmates were transferred to Vilnius Labour Camp No. 195 and subsequently in March 1949 repatriated back to their home countries.

Pirkko Kanervo

Molotovo–Ribbentropo paktas: *Liebe war es nie*

Daugelis Lietuvos gyventojų ir net istorikų tebemano, kad po Sovietų Sąjungos ir nacių Vokietijos slaptų susitarimų 1939 m. rugpjūčio 23 d. ir rugsėjo 28 d. Lietuvos, Latvijos ir Estijos likimas buvo jau besąlygiškai nuspręstas. Iš tikrųjų istorijos įvykių eiga galėjo pasisukti ir kitaip, jei ne klaidingas Suomijos vyriausybės pasirinkimas ir JAV saviizoliacija bei neryžtingumas Europos situacijos atžvilgiu 1940 m. pavasarį.

1940 m. kovo 1 d. Didžioji Britanija ir Prancūzija pasiūlė Suomijai, vis dar kariaujančiai Žiemos karą su Sovietų Sąjunga, planą, pagal kurį britų ir prancūzų aljanso kariniai daliniai turėjo pradėti intervenciją Skandinavijoje: įsiveržti į Norvegiją, okupuoti Švedijos Laplandijos geležies rūdos kasyklų regioną (Vokietijos karo pramonei buvo gyvybiškai svarbūs tiekimai iš neutralios Švedijos, kuri Antrojo pasaulinio karo metu susikrovė iš šių tiekimų milžinišką kapitalą) ir padėti Suomijai jos priešpriešoje su sovietais. Britų ir prancūzų karinių pajėgų atsiradimas Suomijoje, kuris galėjo net pavirsti britų ir prancūzų ginkluotu konfliktu su Sovietų Sąjunga, galėjo pakeisti jėgų balansą Baltijos jūros regione.

Galbūt Londonas ir Paryžius būtų linkę padėti Baltijos šalims apginti nepriklausomybę, o 1940 m. Sovietų Sąjunga dar nebuvo pasirengusi tiesioginei konfrontacijai su Vakarų aljansu. Scenarijų galėjo būti įvairių – daryti prognozes atgaline tvarka neįmanoma, nes daug kas priklausė ir nuo „žmogiškojo faktoriaus“, t. y. valstybių vadovų, kurie dažnai klaidingai vertina situaciją, – tai rodo ir klaidingas Suomijos premjero Risto Rytio 1940 m. kovo mėn. sprendimas (šis prastai Helsinkio apskaičiuotas „pragmatinis“ sprendimas, turėjęs netiesioginių neigiamų padarinių Baltijos šalims, žinoma, jokių būdu negali būti moraliniu atžvilgiu prilygintas Stalino ir Hitlerio nusikaltimams, kuriuos jie padarė Baltijos valstybėms).

Deja, Suomijos vyriausybė pasirinko bendradarbiavimą su stipresne (kaip jai tuomet klaidingai atrodė) jėga, t. y. Vokietija, kuri spaudė Suomiją sudaryti suomių žeminančią taiką su Kremliumi. Suomijos sprendimas turėjo įtakos ir Italijos fašistinio lyderio Benito Mussolini'o apsisprendimui. Iki 1940 m. pavasario, pasak jo paties, jis net neįsivaizdavo, kad Italija galėtų kariauti ne britų ir prancūzų pusėje, bet po Suomijos sprendimo

irgi pasirinko „stipresniąją“, kaip jam tuomet atrodė, pusę, t. y. Hitlerį. Stereotipai apie Musolinio ir Hitlerio brolišką draugystę Antrojo pasaulinio karo pradžioje yra klaidingi. Tas pats pasakytina ir apie Hitlerio bei Stalino santykius. Pasaulio šalių vadovų politiniuose santykiuose, ypač tarp nedemokratinų lyderių, paprastai lemiamą vaidmenį vaidina tik interesai ir intrigos, o ne viešiesiems ryšiams skirtos bičiulystės.

1940 m. pavasarį Suomijos sprendimas galėjo būti kitoks, jeigu JAV pozicija Vokietijos ir Sovietų Sąjungos atžvilgiu būtų buvusi ryžtingesnė. Vis dėlto JAV tuomet siekė tik išvengti didelio konflikto Europoje, mėginamos įkalbėti Berlyną, Romą, Londoną ir Paryžių susitarti dėl taikos.

Žinoma, Baltijos šalių padėtį komplikavo jose jau esančios sovietų karinės bazės. Vis dėlto sovietai savo kariuomenę prie Baltijos

šalių sienų pradėjo telkti tik 1940 m. balandžio mėn., t. y. tik po Suomijos sprendimo.

Suomijos Turku miesto universiteto istorijos profesorė Pirkko Kanervo smulkiai nupasakojo politinę padėtį Europoje 1940 m. pavasarį, kai nuo Suomijos vyriausybės sprendimo priklausė būsima viso pasaulio geopolitinių lūžių eiga. Jos pranešimas, pavadintas „Molotovo–Ribbentropo paktas: Liebe war es nie“, buvo skaitomas tarptautinėje istorikų konferencijoje „Italija ir Ribbentropo–Molotovo paktas 1939–1941“, kuri buvo surengta Romoje 2012 m., o 2013 m. spalio mėn. jos medžiagą atskira knyga ir tokiu pačiu pavadinimu (itališkai „Il patto Ribbentrop–Molotov, l'Italia e l'Europa (1939–1941)“) išleido prestižinė Romos leidykla „Aracne“. Siūlau susipažinti su šiuo pranešimu.

Ivadą parašė ir
pranešimą iš anglų kalbos išvertė
Rokas Tracevskis

„Ironiška, kad į karą nesikišančių didžiųjų valstybių apleistai Suomijai tris mėnesius kariavus mažąjį karą, Suomija tapo arbitru klausimuose, kurie bus sprendžiami didžiajame kare“, – rašė Giovanni Ansaldo [Italijos Livorno miesto laikraščio „Telegrafo“ žurnalistas. – Vert.] 1940 m. kovo 9 d.¹

Molotovo–Ribbentropo pakte buvo ir slaptasis protokolas, pagal kurį Suomija ir Baltijos valstybės buvo priskirtos sovietų įtakos sferai. Viena po kitos Estija, Latvija ir Lietuva sutiko pasirašyti Sovietų Sąjungos pateiktas sutartis. Tik Suomija atmetė sovietų siūlymus ir buvo įtraukta į karą su rusais, kurių svarbiausias karinis tikslas buvo sutrumpinti sovietų vakarinę sieną aneksuojant Suomiją rengiantis neišvengiamam karui su nacistine Vokietija². Dėl karo su Sovietų Sąjunga Suomija staiga tapo pasaulio politikos dėmesio centru.

Sovietai užpuolė Suomiją (taip prasidėjo Žiemos karas) 1939 m. lapkričio 30 d., per pirmuosius Antrojo pasaulinio karo mėnesius, kuriuos britai dar vadina Netikruoju karu arba Sėdėjimo karu [nuo 1939 m. spalio mėn. iki 1940 m. kovo mėn. – Vert.]. Tyrinėjant Žiemos karo istoriją galima apskritai paaiškinti Italijos poziciją Molotovo–Ribbentropo pakto atžvilgiu. Italai suprato, kad sutartis tarp Rusijos ir Vokietijos savo prigimtimi tėra laikina ir tai sutarčiai tikėtų XX a. ketvirtojo dešimtmečio populiarus vokiečių šlagerio pavadinimas „Liebe war es nie“ („Meilė, kurios niekada nebuvo“).

Kaip teigė [Italijos istorikė. – Vert.] Rosaria Quartararo, nuo Žiemos karo pradžios iki pat jo pabaigos Italijos spauda, visuomenės nuomonė ir fašistinė vyriausybė vieningai palaikė moralinės ir materialinės paramos teikimą Suomijai³. Italijos laikraščiai spausdino

straipsnius apie Suomijos kariuomenės ir jos vyriausiojo vado maršalo Mannerheimo didvyriškumą ir tuo pačiu metu pradėjo didžiulę propagandos kampaniją prieš Sovietų Sąjungą.

Italija buvo antra didžiausia amunicijos ir ginklų Suomijai tiekėja. Italija buvo pirmoji šalis, kuri pardavė karo lėktuvus suomiams. Šiuos tiekimus prižiūrėjo Italijos lyderis Benito Mussolini, kurio pagalbos Mannerheimas paprašė per [Italijos kariuomenės. – Vert.] majorą Anchisį (pastarasis buvo atsiųstas į Suomijos kariuomenės štabą Suomijoje iš Italijos ambasados Berlyne)⁴.

UŽSIENIO KARINĖ PAGALBA SUOMIJAI ŽIEMOS KARO METU

Švedija – 1470 milijonų Suomijos markių

Italija – 790 milijonų Suomijos markių

Prancūzija – 600 milijonų Suomijos markių

Didžioji Britanija – 500 milijonų Suomijos markių

Belgija – 500 milijonų Suomijos markių

JAV – 270 milijonų Suomijos markių

Vengrija – 100 milijonų Suomijos markių

Norvegija – 80 milijonų Suomijos markių

Danija – 70 milijonų Suomijos markių

Ispanija – 55 milijonai Suomijos markių

Šveicarija – 35 milijonai Suomijos markių

Vokietija – 35 milijonai Suomijos markių.

Visa užsienio pagalbos suma buvo 4,6 milijardo tuometinių Suomijos markių – ši suma, pagal 1939 m. rugpjūčio mėn. Suomijos kariuomenės vadovybės atliktus skaičiavimus, padengė 85 procentus Suomijos kariuomenei reikalingų išlaidų. Dalį ginkluotės Suomija gavo už dyką, o daugelis kitų pirkimų buvo finansuojami panaudojant gautą iš užsienio dovanotą paramą, kuri suplaukė iš viso pasaulio. Šios dovanotos piniginės ir daiktinės paramos vertė sudarė

apie du milijardus tuometinių Suomijos markių⁵.

Suomija nusipirko iš Italijos 35 „Fiat“ naikintuvus, 100 granatsvaidžių, 100 priešlėktuvinių pabūklų, šimtus tūkstančių šovinių ir artilerijos sviedinių, 500 liepsnosvaidžių, 30 000 plieninių šalmų, taip pat daug sprogmenų, automatų, minų, vilkikų, pistoletų ir kt.⁶ Be to, Mussolini nusiuntė dvi karo technikos specialistų grupes, kad paašikintų suomiams, kaip naudoti naikintuvus ir priešlėktuvinius pabūklus. Tos grupės buvo sudarytos iš savanorių, kuriems vėliau leista dalyvauti karo veiksmuose kartu su suomiais⁷.

Be to, Suomija užsisakė Italijoje penkis motorinius torpedinius katerius, kuriuos Italija perdavė Suomijai per vadinamąjį Tolėsni karą [karo veiksmai tarp Suomijos ir Sovietų Sąjungos nuo 1941 m. birželio 25 d. iki 1944 m. rugsėjo 19 d. – Vert.]. Verta prisiminti, kad 1938 m. rugpjūčio mėn. Suomija užsisakė keturis motorinius torpedinius katerius Didžiojoje Britanijoje, bet jų niekada taip ir negavo. Kai, baigiantis Žiemos karui, Suomijos vyriausybė atmetė Vakarų sąjungininkų siūlymą padėti Suomijai savo kariėmis pajėgomis, britai nedelsdami paprašė grąžinti jų suteiktą ginkluotę. Britų Jūrų ministerija net konfiskavo du motorinius torpedinius katerius, kurie jau buvo pakrauti į suomių prekybinį laivą⁸.

Italijos vyriausybė skatino savo piliečius vyksti savanoriais į Žiemos karą. Fašistų partija rėmė demonstracijas už Suomiją ir prieš Sovietų Sąjungą, kurios vyko Romoje ir kituose dideliuose Italijos miestuose. Komplikavosi Italijos ir Rusijos diplomatiniai santykiai. Nikolajus Gorelkinas, sovietų ambasadorius Romoje, buvo atšauktas į savo šalį, o Italija į tai atsakė atšaukdama savo ambasadorių Augusto Rosso'ą iš Maskvos į Romą⁹. Tai buvo didelis smūgis Vokietijai, nes tuo metu Hitleris savo Ašies politiką grindė gerais santykiais

su Sovietų Sąjunga (arba veikiau įspūdžiu, kad palaikomi geri santykiai).

ITALIJOS NEDALYVAVIMAS KARE

Teigiamą Italijos požiūrį į Suomiją lėmė tuometė jėgos politika. Kaip XX a. septintajame dešimtmetyje jau teigė [Italijos istorikas. – Vert.] Mario Toscano, Italijos fašistų vyriausybė pasinaudojo Žiemos karo suteikta proga sukelti didelių problemų Berlynui, kuriam Maskvos korta tebebuvo labai svarbi. Kitas Italijos motyvas buvo pabrėžti skirtumus tarp Italijos ir Vokietijos santykiuose su Kremliumi¹⁰. Dučė norėjo veikti ne tik prieš Sovietų Sąjungą, bet ir prieš savo sąjungininką Adolfą Hitlerį.

Mussolini pasirinko tą patį kelią kaip Winstonas Churchillis, kuris per Žiemos karą veikė tiek prieš Vokietiją, tiek prieš Sovietų Sąjungą. Žiemos karas buvo tokia puiki proga, kad Churchillis buvo pasirengęs rizikuoti ir pradėti kariauti su Rusija, nors tai ir prieštaravo jo skelbtoms mintims apie didžiąją sąjungą prieš Vokietiją¹¹. „Vien Suomija – nuostabi ir didinga Suomija, kuriai iškilęs mirtinas pavojus, – rodo, ką laisvas žmogus gali padaryti“, – teigė Churchillis, kalbėdamas per radiją 1940 m. sausio 20 d.; jo skambūs žodžiai buvo skirti Suomijai.

Mussolini'o veiksmai kėlė nemažą nuostabą, bet jie iš dalies gali būti paaiškinami analizuojant ankstesnius įvykius Romos ir Berlyno ašyje. 1939 m. gegužės mėn. Italija ir Vokietija sudarė politinę ir karinę sąjungą, vadinamąją Plieno paktą. Italija sudarė šį paktą su viena sąlyga: taikos laikotarpis turi trukti ne mažiau kaip trejus metus¹². Plieno pakto straipsnių, numatančių konsultacijas ir susitarimus, niekada nebuvo laikomasi. Negalima teigti, kad Mussolini ir Hitleris pasitikėjo vienas kitu. Hitleris savo politikai tik naudojosi Italijos lyderiu: Mussolini'o

tuštybe, silpnumu ir siekiu viešpatauti Viduržemio jūros regione.

Vokietijos 1939 m. rugsėjo mėn. puolimas prieš Lenkiją nebuvo aptariamas išankstinėse konsultacijose su Italija, nors tokias konsultacijas numatė tarp abiejų partnerių sudarytas paktas. Rugsėjo 12 ir 13 d. Galeazzo Ciano, Italijos užsienio reikalų ministras ir Mussolini'o žentas, susitiko su kolega iš Vokietijos Joachimumu von Ribbentropu ir Hitleriu Zalcburge ir tik tuomet sužinojo, kad konfliktas tarp Vokietijos ir Lenkijos yra neišvengiamas. Ciano požiūris į Vokietiją radikaliai pasikeitė. „Esu pasibjaurėjęs Vokietija. Jie apgavo mus ir melavo mums. Ir dabar jie nori įtraukti mus į avantiūrą, kurios mes nenorime ir kuri gali kelti grėsmę mūsų santvarkai ir mūsų šaliai. Italijos žmonės apims siaubas, kai jie sužinos apie Lenkijos užpuolimą, ir jie net gali griebtis ginklų kovai su Vokietija“, – rašė Ciano savo dienoraštyje¹³.

Ciano ėmė atkakliai įtikinėti Mussolini'į nedalyvauti kare. Tai nebuvo lengva. Ryšių su Vokietija nutraukimas Mussolini'ui reikštų, kad jis paneigia visą ankstesnį savo politinį gyvenimą. Mussolini dvejojo; per kitas dvi su puse savaitės jis keitė savo nuomonę kasdien, kartais net kas valandą. Ciano taip pat iškart ėmė dvejoti, kai jam pranešė apie nacių ir sovietų paktą¹⁴. Kai Didžioji Britanija ir Prancūzija paskelbė karą Vokietijai, Mussolini pareiškė, kad Italija nesikiš į karą. Prieš tai jis bergždžiai mėgino tarpininkauti dėl taikos tarp Vakarų sąjungininkų ir Vokietijos.

Pats „nesikišimo“ terminas rodo, kad buvo paliktos atviros durys tolesniam sprendimui: visiškam neutralumui arba įsitraukimui į karą. Tad kurią pusę Italijai pasirinkti: Vokietijos ar britų ir prancūzų? Akivaizdu, kad Ciano desperatiškai mėgino laikyti Italiją nuošalyje nuo karo. Vis dėlto svarbi buvo tik vieno žmogaus nuomonė – Mussolini'o nuomonė. Pasak garsaus italų istoriko Renzo De

Felice's, Mussolini nedarė sprendimo iki to laiko, kol nežinojo, kas nugalės¹⁵. Jis norėjo būti nugalėtojų pusėje, kad ir kas tie nugalėtojai būtų. Gana paradoksaliai Suomija dėl Žiemos karo tapo arbitru politiniame žaidime tarp Vakarų sąjungininkų ir Vokietijos Netikrojo karo metu. Tikrasis karas išsiplieskė tik po Suomijos Žiemos karo.

Iš tikrųjų neįmanoma Italijos laikyti neutralia valstybe, nepaisant jos paskelbto nesikišimo, nes Italijos karinė pagalba Suomijai buvo naudinga ne tik Suomijai, bet ir Vakarų sąjungininkams, turint galvoje jų interesus, bei, plačiąja prasme, ir Balkanų šalims, kurios taip pat bijojo didėjančios Vokietijos ir Sovietų Sąjungos įtakos bei ketinimų pasidalyti Europą. Vis dėlto Mussolini buvo atsargus. Jis nesudegino visų tiltų – jo sąjunga su Hitleriu išliko. Nors Hitleris žinojo apie menką Italijos karinį pajėgumą, tačiau jis buvo nuo jos priklausomas politiškai. Hitleris nenorėjo būti paliktas viso likusio pasaulio akivaizdoje tik su savo „draugu“ ir partneriu sovietų diktatoriumi Josifu Stalinu.

HITLERIO PROBLEMAS, KURIAS REIKĖJO SPREŠTI

Svarbu paminėti problemas, su kuriomis Hitleris susidūrė tarptautiniu lygiu Netikrojo karo metu. Jam daugiausia rūpesčio kėlė šios problemos:

- britų ir prancūzų aljanso paskelbtas karas,
- Italijos paskelbtas nesikišimas,
- britų ir prancūzų aljanso vykdoma ekonominė blokada,

- Žiemos karas Suomijoje,

- Molotovo protestas prieš „Fiat“ karinės produkcijos tiekimus per Vokietijos teritoriją,
- Italijos propaganda prieš Sovietų Sąjungą,
- baimė, kad Italija nepereitų į priešininkų pusę,

Vakarų sąjungininkų intervencijos į Šiaurės Europą planas,

[Einančio JAV valstybės sekretoriaus pareigas. – Vert.] Sumnerio Welleso misija [jo 1940 m. pradžios vizitai į Romą, Berlyną, Paryžių ir Londoną siekiant taikos Europoje. – Vert.].

Britų ir prancūzų aljanso paskelbtas karas, netrukus Mussolini'o paskelbtas nesikišimas buvo didelis netikėtumas Hitleriui. 1939 m. spalio mėn. Mussolini daug ką pakeitė savo aplinkoje: jis atleido visus Vokietijai palankius ministrus iš savo vyriausybės. Visi nauji ministrai buvo Ciano patikimi draugai ir nuo to laiko vyriausybę imta vadinti Ciano vyriausybe. [Žurnalistas. – Vert.] Alessandro Pavolini, žinomas kaip didelis Suomijos draugas, buvo paskirtas liaudies kultūros ministru¹⁶.

Ciano turėjo didžiulį autoritetą per Žiemos karą. Italijos užsienio reikalų ministerijoje buvo įsteigtas specialus departamentas, pavadintas „Ufficio Finlandia“, kad būtų centralizuotai koordinuojama politinė, karinė ir ekonominė pagalba Suomijai. Trys Italijos karinės žvalgybos pareigūnai buvo paskirti dirbti naujajame departamente, vadovaujamame grafo Bečio¹⁷, kuris 1940 m. vasario mėn. atvyko su nepaprastai slaptu vizitu į Suomiją. Tuo metu Mussolini laikėsi nuošaly. Politiniai rudens įvykiai sudavė skaudų smūgį jo savivertei.

1939 m. lapkričio 28 d. [dvi dienos prieš sovietams užpuolant Suomiją. – Vert.] Ciano savo dienoraštyje rašė, kad sovietų puolimas prieš Suomiją yra neišvengiamas. Vis dėlto jis buvo įsitikinęs, kad Vokietija tiesks ginclius Suomijai. Ciano rašė, jog jis imsis visų priemonių, kad apie tai informuotų rusus¹⁸. Taigi, net prieš prasidedant Žiemos karui, Ciano nutarė sukelti kuo daugiau problemų Vokietijai. Ciano užrašai atskleidžia, jog jis buvo tvirtai įsitikinęs, kad Suomija labai svarbi Vokietijos politikai.

Paprastai yra teigiama, jog Žiemos karo metu Vokietija buvo pasyvi ir apgailestavo dėl ankstesnės Suomijos politikos Vokietijos atžvilgiu. Viešojoje erdvėje taip ir buvo, bet užkulisiuose padėtis buvo kitokia. Pavyzdžiui, vokiečiai stengėsi įtikinti suomių sutikti su rusų reikalavimais. Hitlerio pasiuntinys maršalas Hermannas Göringas patarė Suomijai sutikti su Rusijos reikalavimais dėl karinės jūrų bazės (kai 1939 m. rudenį Suomija derėjosi su sovietais Maskvoje), nes priešingu atveju Sovietų Sąjunga pradėsianti karą – Vokietija esą negalinti padėti šiuo metu, bet viskas bus išspręsta vėliau¹⁹.

Ciano žinojo apie šį patarimą, nes tuometis Suomijos užsienio reikalų ministras Eljas Erkko apie tai papasakojo Vittorio Bonarelli'ui, Italijos pasiuntiniui Helsinkyje²⁰. Vis dėlto Suomijos vyriausybė nepaklausė Vokietijos patarimo: nuolaida dėl karinės jūrų bazės nebuvo padaryta. Maršalas Mannerheimas keletą kartų rekomendavo Suomijos vyriausybei daryti didesnes nuolaidas, bet net jis negalėjo turėti įtakos savo šalies vyriausybės sprendimui. Taigi, didelei suomių ir viso pasaulio nuostabai, prasidėjo Žiemos karas. Hitleriui Žiemos karas kėlė didelių problemų, kurios tapo dar didesnės, kai Italija nedelsdama parėmė Vakarus šio karo atžvilgiu.

1939 m. gruodžio 5 d. Hitlerio pasiuntinys daktaras Robertas Ley, Vokietijos darbo fronto (*Arbeitsfront*) lyderis, skubiai atvyko į Romą. Pasak britų žurnalistės ir istorikės Elizabeth Wiskemann, Ley „akivaizdžiai buvo gavęs instrukcijas priversti Italiją laikytis „teisingos“ pozicijos rusų ir suomių karo atžvilgiu“²¹. Ley pasakė italams, kad Vokietijai nerūpi Suomijos ateitis, nes Suomija blogai elgėsi Vokietijos atžvilgiu ir „niekada nerodė bent jau dėkingumo už labai didelę Vokietijos pagalbą įtvirtinant Suomijos nepriklausomybę“. Ley pabrėžė, kad jo fiureris mano, jog Italija taip pat neturėtų rodyti

simpatijų ir Baltijos valstybėms. Vis dėlto, pasak Ley'o, Vokietija sveikintų Suomijos ir Sovietų Sąjungos konflikto nutraukimą²².

Ley'o misija Romoje buvo nesėkminga. Mussolini ir Ciano suprato, kad Ley'o teiginiai apie Suomijos nedėkingumą buvo tik tušti žodžiai ir blefas. Taigi Ley neparvežė gerų naujienų savo valdovui. Gruodžio 9 d. rytą sugrįžusį į Berlyną Ley'į stotyje pasitiko Hitlerio adjutantas, kuris palydėjo jį į dvi valandas trukusį pokalbį su Hitleriu. Popiet Ley vėl susitiko su Hitleriu²³.

Tuo pat po šio Ley'o vizito Švedijos spauda pranešė sensacingą naujieną: Italija tiekė Suomijai lėktuvus per Vokietijos teritoriją. Rusų užsienio reikalų ministras Molotovas įsiuto; gruodžio 9 d. jis pareiškė protestą Friedrichui von der Schulenburgui, Vokietijos ambasadoriui Maskvoje, teigdamas, kad sovietų vyriausybė negali suprasti, kodėl Vokietija padeda Suomijai, nes tai prieštarauja rusų ir vokiečių pakto antrajam straipsniui²⁴. Šeši „Fiat“ gamybos lėktuvai įstrigo Vokietijos Zasnico miesto uoste, ir paskutinis iš jų buvo grąžintas Italijai tik po mėnesio. Tuomet Mussolini įsakė visus tiekimus Suomijai vykdyti jūrų keliais. Nuo to laiko šie tiekimai buvo laikomi paslapyje nuo Vokietijos²⁵.

Netrukus po pasaulį pasklido kitos sensacingos naujienos. Gruodžio 16 d. Ciano pasakė viešą politinę kalbą. Jis apkalbino Vokietiją, kad ši nevykdo Italijai duotų įsipareigojimų, ir tai esą pateisina Italijos sprendimą nesikišti į karą. Vokietija esą sulaužė Plieno pakto nuostatas. Be to, pasak Ciano, Vokietijos sutartis su rusais buvo netikėta Italijai, nors Vokietija ir Italija buvo sutarusios dėl abipusių konsultacijų tokiais atvejais²⁶. Vokiečiai demonstravo apsimestinį abejingumą šiai kalbai. Vis dėlto iš tikrųjų jie ėmė nuogąstauti, kad Italija nepereitų į priešininkų pusę, kaip ji jau buvo padariusi Pirmojo pasaulinio karo metu²⁷.

1940 m. sausio 5 d. Mussolini žengė kitą žingsnį: nusiuntė laišką Hitleriui. Šis dokumentas yra vienas svarbiausių Žiemos karo laikotarpio Italijos dokumentų. Dauguma istorikų teigia, jog šiame laiške Mussolini žūtbūt stengėsi įkalbėti Hitlerį netęsti karo su Vakarais²⁸. Mussolini rašė, kad jis politiniu atžvilgiu suprantas Hitlerio susitarimą su rusais, nes tai padėjo išvengti antrojo fronto. Vis dėlto jis pareiškė, kad Hitleris neturėtų aukoti savo revoliucijos principų dėl tam tikro politinio momento taktinių poreikių: „Jūsų *Lebensraum* [„gyvenamosios erdvės“. – Vert.] problema yra tik Rusija.“²⁹

Mussolini laiške taip pat užtarė Suomiją. Dučė rašė apie didžiulę simpatiją, kurią Italija jaučia mažai ir drąsiai šaliai³⁰. Įdomiausia, kad jis rašė netiesą apie Italijos karinę pagalbą Suomijai. Mussolini negalėjo neigti naikintuvų tiekimo, nes dalis Italijos gamybos [sulaikytų. – Vert.] naikintuvų vis dar buvo Vokietijoje, tačiau jis tvirtino, kad daugiau tiekimų nebuvo. Tą pačią dieną, kai Mussolini rašė šį laišką, suomiai gavo teigiamą Italijos atsakymą į savo prašymą parduoti daug ginkluotės, kuri buvo verta 2,9 milijono JAV dolerių. Ta ginkluotė buvo paimta iš Italijos kariuomenės sandėlių³¹.

Sausio 8 d. Italijos ambasadorius Bernardo Attolico – jis nenuilsdamas rėmė Ciano pastangas laikyti Italiją nuošaly nuo karo – įteikė laišką Hitleriui. Attolico pranešė, kad Hitleris, perskaitęs laišką keletą kartų, tarė šalia esančiam Ribbentropui: „Privalau parašyti atsakymą į šį laišką.“ Šiek tiek padvejojęs Hitleris paklausė Attolico, ar tikrai Italijoje reiškama tiek daug simpatijos Suomijai; Attolico atsakė teigiamai³². Iš tikrųjų vienintelė šio pokalbio tema buvo Suomija; tai rodo, kad tuomet Žiemos karas buvo opi problema Vokietijai. Hitleris atsakė į laišką tik po dviejų mėnesių, kai Rusija ir Suomija jau vedė taikos derybas Maskvoje.

Mussolini'o laiškas Hitleriui buvo paskutinis mėginimas įtikinti Vokietijos diktato-

rių nutraukti karą prieš britų ir prancūzų aljansą. Ilgai laukdama Hitlerio atsakymo Italija turėjo remtis diplomatiniais kanalais ir iš žvalgybos šaltinių gauta informacija. 1940 m. sausio pabaigoje ir vasario pradžioje, tebevykstant Žiemos karui, Italijos karinės žvalgybos viršininkas generolas Giacomo Carboni, kuris nuosekliai laikėsi antivokiškų nuostatų³³, lankėsi Vokietijoje. Carboni'o ataskaitoje rašoma, kad Vokietijos karinė vadovybė nerodė entuziazmo dėl karo prieš britų ir prancūzų aljansą. Vokietijos kariuomenės vadai, kalbėdami apie Rusiją, buvo akivaizdžiai sutrikę ir neslėpė priešiško bei nepasitikėjimo ja, o jų simpatija Suomijai buvo aiškiai juntama. Pavyzdžiui, Vokietijos generolai domėjosi, kiek užsienio pagalbos Suomija galėtų gauti pavasarį³⁴.

Vokiečių karininkus buvo apėmusi neviltis dėl Suomijos ir jų suomių draugų, kurie tuomet kariavo su priešu vieni. Tas priešas, pasak vokiečių karininkų, turėjo būti ir Vokietijos priešu. 1939 m. gegužės mėn. pabaigoje apie du šimtai Suomijos jėgierių, daugiausia karininkų, kartu su žmonomis buvo pakviesti apsilankyti Vokietijoje. Gegužės 31 d., kai buvo atidengiamas paminklas jėgeriams Šiaurės Vokietijos Lokstedo miestelyje, buvo sakomos kalbos apie amžinus ginklo draugus ir tradicinį Rytų priešą. Po šios ceremonijos suomių karininkai stebėjo dideles karines pratybas prie Ščecino (vok. Stettin)³⁵.

Panašius jausmus patyrė ir Suomijos karininkai, kurie tradiciškai laikėsi teigiamo požiūrio į Vokietiją. Žiemos karo metu jie liovėsi nešioti Vokietijos geležinius kryžius³⁶. Generolas majoras Kurtas Martti Walleniusas net pasakė majorui Anchisi'ui, kad nekenčia Vokietijos, „nes ji nevykdė savo įsipareigojimų Suomijai“³⁷. Vis dėlto, praėjus vos kelioms savaitėms po taikos sutarties tarp Suomijos ir Sovietų Sąjungos pasirašymo Maskvoje, Suomijos karininkai gavo naujus Vokietijos apdovanojimus. Generolas

leitenantas A. E. Martola savo memuaruose rašė, kad jis ir daugelis jo kolegų karininkų gavo Suomijos kariuomenės vadovybės 1940 m. balandžio 29 d. laišką. Laiške buvo informuojama, kad Vokietija apdovanos jį medaliu. Laiško pabaigoje buvo perspėjimas, jog atsisakyti apdovanojimo negalima dėl politinių priežasčių³⁸.

BRITŲ IR PRANCŪZŲ ALJANSO INTERVENCIJOS PLANAS

Britų ir prancūzų aljansas stipriai rėmė suomių, tiekdamas jiems lėktuvus ir ginklus. Tuomet paaiškėjo aljanso planas pasiųsti savo karinius dalinius į pagalbą Suomijai. Iki ankstyvo 1940 m. pavasario aljanso vyriausybės susitarė įgyvendinti veiksmų planą, kuriame buvo numatyta išsilaipinti Norvegijoje, okupuoti Švedijos Laplandijos geležies rūdos kasyklų regioną ir likusius dalinius siųsti į Suomiją. Didžiosios Britanijos ir Prancūzijos intervencija būtų buvusi nenaudinga tiek Sovietų Sąjungai, tiek Vokietijai. Rusai nenorėjo kariauti su aljansu. Sovietai turėjo „vieną milijoną karių, pasirengusių mūšiams, 1940 m. kovo 13 d., kai suomių ir sovietų taikos sutartis Maskvoje nutraukė Žiemos karo veiksmus, ir tas karas buvo baigtas, nes sovietų vadovai bijojo aljanso intervencijos“³⁹.

Vokietija taip pat bet kokia kaina stengėsi išvengti britų ir prancūzų aljanso parengto plano įgyvendinimo. Vokietija galėjo užkirsti kelią to plano įgyvendinimui tik įtikindama Suomiją sudaryti taiką [su sovietais. – Vert.], kol britų ir prancūzų aljansas neužėmė Norvegijos ir neokupavo Švedijos geležies rūdos kasyklų regiono, kuris buvo gyvybiškai svarbus Vokietijos karo pramonės funkcionavimui. Toliau pateikta chronologija rodo, kaip sparčiai rutuliojosi veiksmai tarptautinėje arenoje paskutinėmis Žiemos karo savaitėmis:

ĮVYKIŲ CHRONOLOGIJA NUO 1940 M. VASARIO 22 D.

Vasario 22 d. rusai informuoja britus apie taikos sąlygas Suomijai.

Vasario 23 d. Hermannas Göringas pataria Suomijai sudaryti taikos sutartį bet kokiomis sąlygomis.

Vasario 24 d. Sumneris Wellesas atvyksta į Europą ir pradeda savo misiją vizitu Romoje.

Vasario 25 d. Hitleris vėl pasiūlo (bergždžiai) taiką britų ir prancūzų aljansui, o Suomija kreipiasi į Italijos vyriausybę.

Vasario 29 d. neigiamas Italijos atsakymas pasiekia Helsinkį.

Kovo 1 d. britų ir prancūzų aljansas pasiūlo savo pagalbą Suomijai.

Suomija turi nuspręsti, kurią jėgą stovyklą pasirinkti.

Kovo 2 d. Suomija informuoja Vokietiją apie kontaktus su rusais.

Kovo 3 d. Hitleris įsako Vokietijos kariuomenei pradėti invaziją į Daniją ir Norvegiją.

Kovo 4 d. buvęs Suomijos prezidentas P. E. Svinhufvudas apsilanko pas Wipertą von Blücherį, Vokietijos ambasadorių Suomijoje.

Kovo 6 d. Suomijos taikos delegacija išvyksta į Maskvą, o Svinhufvudas – į Berlyną ir Romą.

Kovo 10 d. Ribbentropas atvyksta į Romą.

Kovo 11 d. Molotovas prašo informacijos apie Ribbentropo vizitą Romoje.

Kovo 12 d. Suomija ir Vokietija pasikeičia raštais dėl naujos prekybos sutarties.

Kovo 13 d. pasirašoma Maskvos taikos sutartis; Žiemos karo pabaiga.

Kovo 18 d. Hitleris ir Mussolini susitinka Brenner perėjoje Alpėse Italijos ir Austrijos pasienyje.

Vasario 23 d. maršalas Göringas vėl davė slaptą patarimą suomiams. Jis pageidavo, kad Suomijos vyriausybė sudarytų taikos sutartį su sovietais bet kokiomis sąlygomis

ir pažadėjo, kad, Vokietijai sutriuškinus Sovietų Sąjungą būsimajame kare, Suomija atgaus visas prarastas teritorijas ir galės pasiimti jų dar daugiau, nei turėjo prieš Žiemos karą. Be to, suomiams buvo patarta pradėti kontaktus su Vokietija per Italiją⁴⁰. Italai nieko nežinojo apie šį patarimą. Jiems britų ir prancūzų aljanso planas dėl aljanso karinių pajėgų siuntimo į Šiaurės Europą reiškė, kad tuo metu Suomija turėjo lemiamą reikšmę Europos politinei padėčiai. Suomijos sprendimas turėjo parodyti Mussolini'ui tą jėgą, kuri yra būsimoji nugalėtoja ir prie kurios reikėtų prisidėti.

Dar 1940 m. sausio pabaigoje suomiai susisiekė su sovietų vyriausybės atstovu Stokholme ir nuo to laiko vedė slaptas derybas. Vis dėlto, atsižvelgdama į Göringo patarimą, vasario 25 d. Suomijos vyriausybė paprašė Italijos vyriausybę paspausti Berlyną, kad Vokietija sutiktų tarpininkauti Maskvoje. Vasario 29 d. Ciano atsakė neigiamai. Italai netikėjo, kad toks pasiūlymas galėtų duoti rezultatų tokiomis aplinkybėmis⁴¹. Jų supratimu, jie negalėjo padaryti daugiau nei patys suomiai. Hitleris dar nebuvo atsakęs į dučės laišką ir, be to, vasario 20 d. Luciano Mascia, Italijos *charge d'affaires* Maskvoje, pranešė, kad iš slapto informacijos šaltinio jis sužinojo, jog Vokietija pasisiūlė tarpininkauti tarp Suomijos ir Sovietų Sąjungos, bet Molotovas atmetė šį pasiūlymą⁴².

Kitą dieną, kovo 1-ąją, britų ir prancūzų aljansas pasiūlė savo pagalbą Suomijai. Tai buvo lemiamo sprendimo metas. Suomijos užsienio reikalų ministras Väinö Tanneris pasakė savo kolegoms ministrams, kad šiomis minutėmis jie turi nuspręsti, kurią jėgos stovyklą pasirinkti. Kitą dieną, kovo 2-ąją, šeštadienį, vėlai popiet, Suomijos vyriausybė (arba tiksliau Suomijos ministras pirmininkas Risto Rytö ir užsienio reikalų ministras Väinö Tanneris) pirmą kartą pranešė Wiper-tui von Blücheriui, Vokietijos ambasadoriui

Helsinkyje, kad Suomija slaptai derasi su Sovietų Sąjunga. Šią informaciją perdavęs buvęs Suomijos užsienio reikalų ministras Antti Hackzellis pasakė Blücheriui, kad kare jau viskas prarasta, ir paklausė, ar vokiečiai negalėtų kaip nors sušvelninti rusų pateiktų siaubingų taikos sąlygų. Tą patį vakarą Blücheris skubiai išsiuntė telegramą į Berlyną⁴³. Telegrama buvo gauta ankstyvą sekmadienio rytą, kovo 3 d. Nuo to momento Hitleris buvo įsitikinęs, kad jo pergalė yra ranka pasiekama, nes suomiai nori taikos sutarties. Tą pačią dieną Hitleris įsakė užpulti Daniją ir Norvegiją, prieš pradėdamas puolimą Vakaruose⁴⁴.

Kitą dieną Blücheris priėmė kitą suomių svečią, buvusį Suomijos prezidentą Svinhufvudą, kuris buvo žinomas kaip didelis Vokietijos draugas. Kovo 6 d. Svinhufvudas, kaip Suomijos vyriausybės atstovas, išvyko į Berlyną ir Romą, o Suomijos taikos delegacija iškeliavo į Maskvą. Buvęs prezidentas buvo įpareigotas pamėginti įtikinti vokiečius, kad jie panaudotų savo įtaką Maskvai ir sušvelnintų taikos sutarties sąlygas. Priešingu atveju Suomijai tektų priimti rusų pasiūlytas taikos sutarties sąlygas⁴⁵. Svinhufvudo misija buvo beviltiška. Hitleris net nepriėmė jo, ir tai yra suprantama, nes Maskvoje buvo neįmanoma ką nors padaryti. Rusai nenorėjo, kad Vokietija kištųsi į taikos derybas. Tai rodo, pavyzdžiui, Ivano Maiskio, sovietų ambasadoriaus Londone, britams pateikta informacija apie taikos Suomijai sąlygas⁴⁶.

Jungtinės Valstijos griebsi paskutinio šanso – mėgino įsikišti į žaidimą pasiųsdamos Sumnerį Wellesą,ėjusį valstybės sekretoriaus pavaduotojo pareigas, su misija sužinoti, ar yra kokia nors galimybė sudaryti taiką tarp britų ir prancūzų aljanso ir Vokietijos. Šios kelionės metu Wellesas aplankė Didžiąją Britaniją, Prancūziją, Vokietiją ir Italiją. Jo misija nedavė teigiamų rezultatų. Vis dėlto ši misija kėlė naują grėsmę Vokietijai. Vokiečiai

ėmė bijoti, kad Italija ras bendrą kalbą su kitomis dviem galingomis neutraliomis jėgomis: Jungtinėmis Valstijomis ir Vatikanu⁴⁷.

Hitleris, žinodamas, kad jis laimi, pasiuntė Ribbentropą į Romą kovo 10 ir 11 d. tariamai perduoti pavėluotą atsakymą į Mussolini'o sausio 5 d. laišką. Istorijos tyrėjai žino apie šį Ribbentropo vizitą, tačiau beveik niekas neatkreipė dėmesio į tai, kad vizitas įvyko tuo metu, kai Suomija ir Sovietų Sąjunga derėjosi dėl taikos sudarymo Maskvoje. Vis dėlto Ribbentropas ne tik vežė paštą, bet ir mėgino įtikinti italus atšildyti santykius su rusais. Kaip Attolico rašė savo pažymoje, vokiečiai manė, kad bus lengviau įtikinti italus, kai Žiemos karas jau ėjo į pabaigą. Viskas vyko pagal vokiečių planą. Mussolini pažadėjo pagerinti santykius su Kremliumi ir kartu pabloginti santykius su Vakaraais⁴⁸.

Ribbentropo vizitas natūraliai pritraukė viso pasaulio dėmesį. Rusai vėl tapo labai įtarūs; kovo 11 d., kai vyko derybos su suomiais, Molotovas paprašė Schulenburgą kuo greičiau suteikti jam informacijos apie Ribbentropo vizitą. Žiemos karas baigėsi kovo 13 d. Tai buvo labai įtempta diena Ribbentropui. Jis, nesileisdamas į smulkmenas, kalbėjo apie savo misiją Romoje su sovietų ambasadoriumi Berlyne ir stengėsi padėti pamatus geresniems rusų ir italų santykiams. Be to, Ribbentropas paskambino Ciano'ui ir paprašė Hitlerio ir Mussolini'o susitikimą perkelti iš laikotarpio po kovo 19 d., kaip buvo sutarta Romoje, į pirmadienio rytą, kovo 18 d.⁴⁹

Mussolini sutiko su pasiūlyta data, nors nebuvo labai patenkintas tokia skuba – pasak Ciano, jis skundėsi: „Tie vokiečiai yra nepakenčiami: jie neduoda laiko nei atsikvėpti, nei pagalvoti.“⁵⁰ Taigi, vos po keturių dienų nuo Žiemos karo pabaigos Italijos sprendimas prisidėti prie karo buvo patvirtintas Hitlerio ir Mussolini'o susitikime Brenner perėjoje. Hitleris pareiškė, kad Vokietijos ka-

riuomenė yra pasirengusi kaip niekada anksčiau. Jis (fiureris) kartu su visa jo tauta esą tvirtai įsitikinę, kad jie visiškai sutriuškins Vakarų valstybes. Vis dėlto Hitleris nepanorėjo atskleisti savo sąjungininkui būsimų veiksmų grafiko. Jis nė žodžiu neužsiminė ir apie savo ketinimus okupuoti Daniją ir Norvegiją prieš užpildamas Vakarus⁵¹.

Buvęs Suomijos prezidentas Svinhufvudas atvyko į Romą, kai taikos sutartis jau buvo pasirašyta Maskvoje. Romoje įvyko jo ir Armando Kocho, buvusio Italijos pasiuntinio Helsinkyje, susitikimas, kurio metu Svinhufvudas nurodė priežastis, privertusias Suomijos vyriausybę apsispręsti dėl taikos sudarymo. Kochas parašė atmintinę apie šį pokalbį savo viršininkui, liaudies kultūros ministrui Alessandro Pavolini'ui, kuris savo ruožtu perdavė atmintinę Mussolini'ui. Svinhufvudas papaiškino Kochui, kad Švedija ir Norvegija nebūtų sustabdžiusios britų ir prancūzų aljanso karinių dalinių žygiavimo per jų teritorijas. Svinhufvudas pasakė, kad Suomijos vyriausybė nemano, jog Švedija arba britų ir prancūzų aljansas gali suteikti veiksmingą pagalbą, todėl nutarė kreiptis į Vokietijos vyriausybę, kuri tebebuvo suinteresuota palaikyti Suomijos valstybės egzistavimą kaip veiksnį, turintį įtakos jėgos balansui Baltijos pakrantėje⁵².

Buvo ir kitas labai įdomus epizodas, susijęs su Svinhufvudo misija. Kai Svinhufvudas lankėsi Romoje, jo artimas politinis bičiulis Erkki Rääkkönenas liko Berlyne, kad atliktų savo užduotį – jis parašė laišką SS vadui Heinrichui Himmleriui, siūlydamas jam naująjį jėgierių batalioną, t. y. suomių SS dalinį⁵³. Žinant, kokie glaudūs buvo Svinhufvudo ir Rääkkönenų santykiai, galima manyti, jog Svinhufvudas žinojo apie šį laišką. Verta priminti, kad Svinhufvudas ir Himmleris buvo susitikę Berlyne 1937 m.⁵⁴

Vis dėlto įdomiausias su šiuo epizodu susijęs klausimas: ar laiškas Himmleriui buvo

parašytas Suomijos ministrų, kurie pasiuntė Svinhufvudą į Berlyną ir Romą, nurodymu? Atrodo, jog būtent taip ir buvo. Svinhufvudas visuomet buvo teisėtumui ištikimas žmogus. Tuo lemiamu jo tėvynei momentu jis vargu ar būtų priėmęs tokį sprendimą pats vienas. Žinoma, galima manyti, kad Ryti ir Tanneris nežinojo apie Rääkkönen'o pasiūlymą. Tokiu atveju atsakomybė už pasiūlymą tektų vadinamiesiems aktyvistams, kurie buvo glaudžių santykių su Vokietija šalininkai.

PASaulio LIKIMAS PRIKLAUSO NUO SUOMIJOS

Mussolini labai jaudinosi dėl Ribbentropo vizito tikslų. Jį erzino fiurerio delsimas atsakyti į laišką. Mussolini vis labiau baiminosi, kad tylą gali reikšti kokį nors blogą siurprizą⁵⁵. Prieš susitikdamas su Ribbentropu, dučė parašė trumpą atmintinę, kuri aiškiai atskleidžia jo baimes. Kad ir kaip grasintų Vokietijos užsienio reikalų ministras, Mussolini turėjo trigubą rezervą prieš Rusiją ir Vokietiją:

Italija ir Suomija; Italija bei britų ir prancūzų aljansas; Italija ir Balkanų šalys⁵⁶ – trigubas rezervas.

Atmintinėje yra numatyti visiškos blokados aplink Vokietiją metmenys: Šiaurėje, Vakaruose, Pietuose ir Pietryčiuose. Mussolini'o teiginiai labai įdomūs, nes paprastai manoma, kad, suomiams priėmus Vakarų pasiūlytą pagalbos planą ir atmetus Maskvos pasiūlymą dėl susitarimo, Skandinavijos pusiasalis būtų tapęs beveik globalaus karo pagrindine arena. Tokia nuomonė yra paremta prielaida, kad Vokietija pultų Šiaurės Europą.

Vis dėlto galima suabejoti, ar Vokietija iš tikrųjų galėjo imtis tokių veiksmų. Tuo metu Vokietija iš esmės buvo viena, be sąjungininkų, išskyrus jos pačios sukurtą marionetinę Slovakijos valstybę. Sunku patikėti, kad

Vokietija būtų puolusi Švediją ar net Suomiją, nes jos Vokietijai buvo reikalingos kaip draugiškos valstybės ir prekybos partnerės. Abi šalys buvo ypač svarbios Vokietijos karo pramonei: Švedija dėl jos geležies rūdos, o Suomija dėl jos nikelio, vario ir molibdeno. Verta priminti, kad 1940 m. kovo 12 d. (t. y. beveik tuo pat metu, kai buvo pasirašyta taikos sutartis Maskvoje) Vokietija ir Suomija pasikeitė raštais dėl naujos abipusės prekybos sutarties sudarymo. Derybos dėl prekybos vyko Žiemos karo metu ir ne Suomijoje, o Stokholme. Vokietija, pavyzdžiui, suteikė Suomijai 10 milijonų tuometinių Vokietijos markių kreditą⁵⁷.

Suomijos Petsamo regiono nikelio kasyklos buvo didžiausios Europoje. Tuo metu Vokietijai skubiai reikėjo nikelio, nes Vakarų valstybės, paskelbusios karą Vokietijai, pradėjo Vokietijos ekonominę blokadą. Tuo metu Kanada, kuri buvo didžiausia nikelio tiekėja pasaulyje ir britų Tautų Sandraugos narė, nustojo pardavinėti nikelį Vokietijai. Vokietija tapo priklausoma nuo Suomijos tiekiamo nikelio⁵⁸. Be to, reikėtų atkreipti dėmesį į tai, kad Hitleris – kaip jau minėta anksčiau – nusprendė, jog Vokietijos invazija į Daniją ir Norvegiją galėtų būti įvykdyta tik po to, kai Suomija susiderės su sovietais dėl taikos ir jis žinos, kad laimi žaidimą prieš britų ir prancūzų aljansą.

Suomija vaidino lemiamą vaidmenį tarptautiniame politiniame žaidime, kuris vyko Netikrojo karo mėnesiais. Dažnai kartojamas teiginys, kad Suomija buvo palikta viena prieš galingąją Sovietų Sąjungą, tėra mitas. Dėl įtemptos politinės padėties Suomija turėjo pasirinkti vieną iš dviejų viena kitai priešiškų jėgų: britų ir prancūzų aljansą ar Vokietiją. Maskvos taikos sutartis buvo naudinga Vokietijai, ir tai buvo didelis pralaimėjimas britų ir prancūzų aljansui. „Tai mūsų antrasis pralaimėjimas“⁵⁹, – komentuojamas Suomijos „kapituliacija“.

pareiškė britų Imperijos generalinio štabo viršininkas generolas Edmundas Ironside; jis tvirtai rėmė britų ir prancūzų aljanso planą dėl įsiveržimo į Skandinaviją. Pirmasis pralaimėjimas buvo Lenkija.

Atkreiptinas dėmesys į tai, kad Musso-
lini, kuris 1945 m. pavasarį prarado viską,
yra sakęs: „Iki 1940 m. pavasario aš niekada
negalvojau, kad Italija gali dalyvauti kokia-
me nors kare ne [britų ir prancūzų. – Vert.]
aljanso pusėje.“⁶⁰ Italų šaltiniai, susiję su ins-
trukcijomis dėl santykių su spauda, atsklei-
džia, kad, jei Suomija būtų pasirinkusi britų
ir prancūzų aljansą, t. y. būtų pasinaudojusi
aljanso pasiūlymu dėl pagalbos, Italijos
nuostatos būtų visiškai pasikeitusios. Aljanso
intervencija Šiaurės Europoje būtų buvusi
didelė politinė ir diplomatinė Didžiosios
Britanijos ir Prancūzijos pergalė kovoje su
Vokietija. Italijai aljanso intervencija būtų
davusi politinį ir ideologinį motyvą denon-
suoti Plieno paktą⁶¹.

Po Antrojo pasaulinio karo Wipertas von
Blücheris parašė laišką, adresuotą Risto
Ryti'ui, kuriame Ryti vadinamas vieninteliu
suomiu, kada nors laikiusiu pasaulio likimą
savo rankose. Šiais žodžiais buvo apibūdinta
1940 m. kovo mėn. sudaryta Maskvos taikos
sutartis, kuri, laiško autoriaus nuomone, buvo
pasirašyta pirmiausia Ryti'o sprendimu⁶².
Ryti atsakė, kad nors jis ir atmetė aljanso
pasiūlymą, bet jam buvo akivaizdu, jog tas
pasiūlymas galėjo turėti istorinių padarinių
visam pasauliui⁶³. Blücheris taip pat rašė savo
memuaruose, kad tuo metu, kai Suomija
turėjo apsispręsti dėl aljanso pagalbos siū-
lymo, viso pasaulio likimas buvo Suomijos
ministro pirmininko Risto Ryti'o rankose.
Pasaulio šalių didelių politinių jėgų grupių
formavimąsi ir istorijos tėkmę nulėmė Ryti'o
sprendimas⁶⁴.

„Mano vyriausybei paaiškėjo galutiniai
hitlerizmo tikslai, kai ji suprato, kad Hitleris
sukūrė planus užkariauti pasaulį. Šie nusi-

kaltėlio ir paranojiko planai buvo sumanyti
prieš jam užgrobiančią Vokietijoje. Jie
buvo įgyvendinami laipsniškai, iš pradžių
klasta ir apgavyste, o vėliau – ugnimi ir
kalaviju. Joks blogis jam nebuvo pernelyg
atgrasus. Jokia niekšybė jam nebuvo perne-
lyg begėdiška, kad jis ją atliktų⁶⁵“ – Sumneris
Wellesas savo knygoje „Keturių laisvių pa-
saulis“ („The World of the Four Freedoms“) pakartojo savo žodžius, kurie buvo pasakyti
1942 m. sausio 15 d. (praslinkus kelioms
savaitėms po to, kai Japonija užpuolė Pearl
Harborą) per užsienio reikalų ministrų su-
sitikimo Rio de Žaneire atidarymo posėdį.

Žodis „laipsniškai“ vykusiai apibūdina,
kaip Hitleris sugebėjo įveikti visus sunkumus
per Žiemos karą. 1939 m. rugpjūčio mėn. jis
išdavė suomių parduodamas juos rusams,
bet, nepaisant to, suomiai vis tiek pasirinko
jį. Jis išdavė savo sąjungininką Mussolini'į,
bet Mussolini vis tiek pasirinko jo stovyklą.
Abi šalys [Suomija ir Italija. – Vert.] pasirin-
ko būti kartu su nugalėtoju. Vėlesni buvimo
kartu su Hitleriu metai skaudžiai įrodė abiem
šalims, kad jų pasirinkimas buvo neteisingas:
jos pervertino Vokietijos galią ir nepakanka-
mai įvertino rusų galią.

Kita vertus, Welleso žodžiai Rio de Ža-
neire skambėjo dviprasmiškai. Savo knygoje
„Laikas sprendimui“ („The Time for Deci-
sion“; leidimas italų kalba „Ore decisive“) Wellesas aprašė savo misiją Europoje 1940 m.
pavasarį. Jis šioje knygoje teigė, kad tik
absoliuti Jungtinių Valstijų parama britų ir
prancūzų aljansui galėjo sustabdyti Hitlerį
tuo metu⁶⁶. Tai verčia manyti, jog ta jėga ga-
lėjo nulemti Suomijos apsisprendimą britų ir
prancūzų aljanso naudai. Vis dėlto tuo metu
amerikiečiai dar nenorėjo rodyti, kad visiškai
remia aljansą, ir įsitraukti į Europos reika-
lus. Taigi visas senasis žemynas ir galų gale
visas pasaulis buvo neišvengiamai įtrauktas
į didžiulę nelaimę.

Nuorodos

- ¹ GIOVANNI ANSALDO, *Il Bivio della Finlandia*, laikraštis *Il Telegrafo*, 1940 m. kovo 9 d.
- ² YURI KILIN – VERONIKA KILINA, *The Red Army's losses during the Winter War* knygoje *Perspectives on the Finnish Winter War*, Helsinkis, Nacionalinės gynybos universiteto Karo istorijos departamentas, 2010, p. 78.
- ³ ROSARIA QUARTARARO, *Italia-URSS, 1917-1941. I rapporti politici*, Napoli, Edizioni Scientifiche Italiane, 1997, p. 235-236.
- ⁴ Majoro Anchisi'o 1939 m. gruodžio 30 d. ataskaita ir jo 1939 m. gruodžio 21-1940 m. sausio 13 d. dienoraštis apie misiją Suomijoje, Archivio Storico Diplomatico Presso Ministero degli Affari Esteri (AE), Roma, Affari politici (AP) 1931-1945 Finlandia, b. 7; PIRKKO KANERVO, *Italia ja Suomen talvisota. Il Duce Mussolini "maailman urheimman kansan" apuna*, Helsinkis, Teos, 2007, p. 248-266.
- ⁵ EINO TIRRONEN – PEKKA HUHTANIEMI, *Sotatalous*, knygoje *Talvisodan historia 4*, Porvoo – Helsinkis – Juva, WSOY, 1991, p. 290-291; ILKKA SEPPINEN, *Suomen ulkomaan kaupan ehdot 1939-1944*, Helsinkis, SHS, 1983, p. 37; MARTTI HÄIKIÖ, *Suomi jäi yksin – vai jäikö?*, knygoje *Talvisota*, redaktoriai Pertti Pesonen ir Keijo Immonen, Helsinkis, Kirjayhtymä, 1989, p. 212-213.
- ⁶ TIRRONEN – HUHTANIEMI 1991, p. 270-271.
- ⁷ Suomijos pasiuntinybės Romoje 101/1940 m. sausio 26 d. laiškas ir 1940 m. sausio 23 d. memorandumas, Ulkoministeriön arkisto (UA), R 109 O C3; Italijos aviacijos ministerijos susitarimo projektas ir 1940 m. vasario 6 d. laiškas, Archivio Centrale dello Stato (ACS), Gab.1940, b. 200.
- ⁸ TIRRONEN – HUHTANIEMI 1991, p. 252, 280, 284.
- ⁹ Suomijos pasiuntinybės Romoje 1939 m. gruodžio 7 d. pranešimas, UA, R 109 O C1; Mascia'o 1940 m. sausio 10 d. pranešimas Ciano'ui, *I documenti diplomatici Italiani (DDI)*, Nona Serie, Vol. III, Roma, 1954, p. 49; GIACOMO ACERBO, *Fra due plotoni di esecuzione. Avvenimenti e problemi dell'epoca fascista*, Bologna, Cappelli, 1968, p. 423-424; GALEAZZO CIANO, *Diario 1937-1943*, Milano, RCS Libri S. p. A, 1998, p. 371.
- ¹⁰ MARIO TOSCANO, *La politica estera italiana dal 1914 al 1943*, Torino, ERI, 1963, p. 254.
- ¹¹ MARKKU RUOTSILA, *Churchill ja Suomi. Winston Churchillin Suomea koskeva ajattelu ja toiminta 1900-1955*, Helsinkis, Otava, 2002, p. 115, 152.
- ¹² Pokalbis su Vokietijos reicho užsienio reikalų ministru von Ribbentropu 1939 m. gegužės 6-7 d., *Ciano's Diplomatic Papers*, redaguota Malcolm Muggeridge, London, Odham's Press Ltd, 1948, p. 283-286; ELISABETH WISKEMANN, *The Rome-Berlin Axis. A Study of the Relations between Hitler and Mussolini*, London and Glasgow, Collins, 1966, p. 167.
- ¹³ CIANO 1998, p. 327.
- ¹⁴ WISKEMANN 1966, p. 199; C. J. LOWE – F. MARZARI, *Italian Foreign Policy 1870-1940*, London and Boston, Routledge & Kegan Paul, 1975, p. 340-347.
- ¹⁵ RENZO DE FELICE, *Mussolini il Duce. Lo Stato totalitario 1936-1940*, Torino, Einaudi, 1996, p. 665.
- ¹⁶ *Historical Dictionary of Fascist Italy*, vyr. redaktorius Philip V. Cannistraro, Westport, Connecticut. London, England, Greenwood Press, 1982, p. 122; *Il Lavoro Fascista*, 1939 m. lapkričio 1 d.; CIANO 1998, p. 363; KANERVO 2007, p. 155.
- ¹⁷ Ufficio F: Appunto 1940.01.21, AE, AP Finlandia 1940-41, b. 7; CIANO 1998, p. 387.
- ¹⁸ CIANO 1998, p. 368.
- ¹⁹ RISTO PELTOVUORI, *Saksa ja Suomen talvisota*, Helsinkis, Otava, 1975, p. 51-52.
- ²⁰ Bonarelli'o 1939 m. lapkričio 22 d. pranešimas Ciano'ui, *DDI*, Nona serie, Vol. II, Roma, 1954, p. 246-247.
- ²¹ WISKEMANN 1966, p. 225.
- ²² Pokalbis su daktaru Ley'u 1939 m. gruodžio 6 d., *Ciano's Diplomatic Papers* 1948, p. 321-327.
- ²³ Italijos ambasados Berlyne 1939 m. gruodžio 9 d. pranešimas Italijos užsienio reikalų ministerijai Romoje, AE, Gab. B. UC 12; WISKEMANN 1966, p. 229-230.
- ²⁴ Rosso 1939 m. gruodžio 9 d. ir gruodžio 12 d. pranešimai Ciano'ui, *DDI*, Nona serie, Vol. II, p. 408, 432; Magistratio 1939 m. gruodžio 13 d. pranešimas Ciano'ui, *ibid.*, p. 446; PELTOVUORI 1975, p. 67-68.
- ²⁵ KANERVO 2007, p. 203-204.
- ²⁶ CIANO 1998, p. 701-724.
- ²⁷ WISKEMANN 1966, p. 230.
- ²⁸ LOWE – MARZARI, 1975, p. 352-353; PHILIP MORGAN, *Italian Fascism 1919-1945*, Houndmills, Basingstoke, Hampshire RG21 2XS and London, The Macmillan Press Ltd, 1995, p. 171; MAX JAKOBSON, *Diplomaattien talvisota*, Porvoo – Helsinkis, WSOY, 1956, p. 307-311.

- ²⁹ Mussolini'o 1940 m. sausio 5 d. laiškas Hitleriui, *DDI*, Nona serie, Vol. III, Roma, 1954, p. 19–22.
- ³⁰ *Ibid.*
- ³¹ KANERVO 2007, p. 220.
- ³² Attolico 1940 m. sausio 8 d. pranešimas Ciano'ui, *DDI*, Nona serie, Vol. III, p. 34–35.
- ³³ *Historical Dictionary of Fascist Italy*, 1982, p. 102–103.
- ³⁴ Carbonio 1940 m. vasario 6 d. pranešimas Filippo'ui Anfuso'ui, AE, Gab. Serie II b. UC13.
- ³⁵ RAGNAR NORDSTRÖM, *Voitto tai kuolema. Jääkärieverstin elämä ja perintö*, Porvoo – Helsinki – Juva, WSOY, 1996, p. 221.
- ³⁶ HANS PETER KROSBY, *Nikkelidiplomatiaa Petsamossa 1940–1941*, Helsinki, Kirjayhtymä, 1966, p. 25.
- ³⁷ Majoro Anchisi'o 1939 m. gruodžio 21–1940 m. sausio 13 d. dienoraštis apie jo misiją Suomijoje, AE, AP 1931–1945 Finlandia, b. 7.
- ³⁸ A. E. MARTOLA, *Sodassa ja rauhassa. Muis-telmia*, Helsinki, Otava, 1973, p. 150.
- ³⁹ KILIN – KILINA 2010, p. 74.
- ⁴⁰ T. M. KIVIMÄKI, *Suomalaisen politiikon muis-telmat*, Porvoo – Helsinki, WSOY, 1965, p. 127–128; NORDSTRÖM 1996, p. 245–246; *Murhenäytelmän vuorosanat. Talvisodan hallituksen keskustelut*, redaktoriai Ohto Manninen ir Kauko Rumpunen, Helsinki, Edita, 2003, p. 222–227; OHTO MAN-NINEN, *Yhden kortin varaan ei voitu heittäytyä*, leidinyje "Historiallinen Aikakauskirja" 2/2004, p. 249–256.
- ⁴¹ Suomijos pasiuntinybės Romoje 1940 m. vasa-rio 26 d. ir vasario 29 d. telegramos., Kansallisarkisto (KA), Risto Rytio archyvas, kansio 20.
- ⁴² Mascia'o 1940 m. vasario 20 d. pranešimas Ciano'ui, *DDI*, Nona serie, Vol. III, p. 289–290.
- ⁴³ WIPERT von BLÜCHER, *Suomen kohta-lonaikoja*, Porvoo – Helsinki, WSOY, 1950, p. 184; HANS METZGER, *Kolmannen valtakunnan edus-tajana talvisodan Suomessa*, Helsinki, Otava, 1984, p. 137–138.
- ⁴⁴ PELTOVUORI 1975, p. 150.
- ⁴⁵ *Murhenäytelmän vuorosanat* 2003, p. 296–297; Erkki Räikkönen archyvas, KA; Kocho 1940 m. kovo 18 d. atmintinė, skirta Pavolini'ui, ACS, Min-CulPop Dir. gen. b. 67.
- ⁴⁶ PELTOVUORI 1975, p. 95–96; METZGER 1984, p. 137–138.
- ⁴⁷ MALCOLM MUGGERIDGE, *Ciano's Diplo-matic Papers*, 1948, p. 335–336; QUARTARARO 1999, p. 227; KANERVO 2007, p. 333–337.
- ⁴⁸ Attolico 1940 m. kovo 9 d. pranešimas Ciano'ui, *DDI*, Nona serie, Vol. III, p. 427–429; Dučės 1940 m. kovo 10 ir 11 d. pokalbiai su Reicho užsienio reikalų ministru Ribbentropu, dalyvaujant grafui Ciano'ui ir ambasadoriui von Mackensenui, *Ciano's Diplomatic Papers*, 1948, p. 339–359.
- ⁴⁹ CIANO 1998, p. 406; Ribbentropo 1940 m. kovo 14 d. pranešimas Schulenburgui, *Documents on German foreign policy (DGFP)*, Series D, Vol. VIII, p. 919–922 ir nuorodos 1 ir 2.
- ⁵⁰ CIANO 1998, p. 406.
- ⁵¹ Hitlerio ir Mussolini'o derybos 1940 m. kovo 18 d., *DDI*, Nona serie, Vol. III, p. 503–504; taip pat KANERVO 2007, p. 378–381.
- ⁵² Kocho 1940 m. kovo 18 d. atmintinė, skirta Pavolini'ui, ACS, MinCulPop D ir gen., b. 67; taip pat KANERVO 2007, p. 360–362.
- ⁵³ Erkki Räikkönen archyvas, KA; EINAR JUVA, *P. E. Svinhufvud, II 1917–1944*, Porvoo, WSOY, 1961, p. 84.
- ⁵⁴ JUHANI SUOMI, *Talvisodan tausta*, Helsinki, Otava, 1973, p. 140–141.
- ⁵⁵ WISKEMANN 1966, p. 232.
- ⁵⁶ Il Capo del Governo Mussolini. Appunto personale, *DDI*, Nona Serie, Vol. III, p. 434–435.
- ⁵⁷ SEPPINEN 1983, p. 40, 55.
- ⁵⁸ ESKO VUORISJÄRVI, *Petsamon nikkeli kansainvälisessä politiikassa 1939–1944*, Helsinki, Otava, 1990, p. 31–35.
- ⁵⁹ OLLI VEHVILÄINEN, *Ulkovaltojen reaktiot, in Yksin suurvaltaa vastassa. Talvisodan poliittinen historia*, redaktoriai Olli Vehviläinen ir O. A. Ržeševski, Helsinki, SHS, 1997, p. 342.
- ⁶⁰ ACERBO 1968, p. 423–424.
- ⁶¹ DE FELICE 1996, p. 754–755; KANERVO 2007, p. 341–343.
- ⁶² SAKARI VIRKKUNEN, *Kallio. Talonpoikais-presidentti*, Helsinki, Otava, 1983, p. 258.
- ⁶³ Risto Rytio laiškas, adresuotas von Blücheriui, Rytio archyvas, KA, kansio 5.
- ⁶⁴ von BLÜCHER 1950, p. 187.
- ⁶⁵ SUMNER WELLES, *The World of the Four Freedoms*, London, New York, Melbourne, Hutchin-son & Co Ltd, 1943, p. 27.
- ⁶⁶ SUMNER WELLES, *Ore decisive (The Time for Decision)*, išversta Elena Craveri Croce, Roma, Giulio Einaudi Editore, 1945, p. 161.

Istorija ir asmeniniai išgyvenimai: Holokausto pradžia Lietuvoje

Pranešimas, pristatytas Toronto universiteto Žydų studijų centro ir Lietuvos Respublikos ambasados Kanadoje suorganizuotame simpoziume 2013 m. lapkričio 24 d.

Sara Ginaitė gimė 1924 m. Kaune. Nacių okupacijos metais buvo įkalinta Kauno gete. 1942 m. įsitraukė į Kauno geto Antifašistinės kovos organizacijos (AKO) veiklą. 1943 m. gruodžio mėn. iš geto pabėgo ir prisijungė prie sovietinių partizanų būrio „Mirtis okupantams“, veikusio Rūdninkų girioje. 1949 m. baigusi Vilniaus universitetą, daug metų dėstė ekonomikos mokslus Vilniaus universitete, apgynė disertaciją, 1972 m. jai buvo suteiktas profesoriaus vardas. 1983 m. prof. S. Ginaitė-Rubinsonienė emigravo į Kanadą, dirbo Toronte, Jorko universitete dėstė socialinius mokslus, skaitė paskaitas JAV, Europoje ir Izraelyje. Parašė straipsnių ir knygų apie Holokaustą Lietuvoje. 1999 m. Vilniuje buvo išleista jos knyga lietuvių kalba „Atminimo knyga: Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 metais“. 2005 m. Toronte anglų kalba išleista prof. S. Ginaitės-Rubinson knyga „Resistance and Survival. The Jewish Community in Kaunas 1941–1944“.

Šiame pranešime aptarsiu asmeninius išgyvenimus, kuriuos patyriau Kaune per Holokaustą. Išanalizuosiu dvi pirmąsias vokiečių okupacijos savaites, kai Lietuvą valdė Laikinoji vyriausybė. [Jau pirmą nacių ir sovietų karo savaitę (1941 m. birželio 22–28 d.) Lietuvą okupavo vokiečių kariuomenė, faktiškai Lietuvą valdė vokiečių karinė administracija, o

Lietuvos laikinoji vyriausybė privalėjo vykdyti jos nurodymus. – Red.]

Sovietų okupacijos laikotarpiu (1940–1941 m.) svarbiausia Lietuvos antisovietinė nacionalistinė organizacija Lietuvių aktyvistų frontas (LAF) buvo įkurta Berlyne 1940 m. lapkričio mėn., ją įkūrė buvęs Lietuvos pasiuntinys [Kazys Škirpa. – Red.]. Ši organizacija turėjo pagrindines atšakas Lietuvoje ir palaikė su jomis nuolatinį ryšį. LAF pasinaudojo Vokietijos invazija į Sovietų Sąjungą ir ragino lietuvius stoti į sukilėlių būrius, kovoti su atsitraukiančiais sovietų kariuomenės daliniais. Kovos vyko mažiau nei dvi dienas ir 1941 m. birželio 23 d. LAF'o vadovybė perėmė Lietuvos politinę valdžią ir paskelbė Lietuvos nepriklausomybę.

Po kelių dienų buvo suformuota Laikinoji vyriausybė, administracija, policijos, kariniai daliniai ir kitos institucijos. 1941 m. birželio 25 d. vokiečiams įžengus į Kauną [pirmieji vokiečių kariuomenės daliniai į Kauną įžengė birželio 24 d. po pietų. – Red.], Lietuvos laikinoji vyriausybė jau buvo sudaryta ir veikė.

Vokietijos užsienio reikalų ministerija nepripažino Lietuvos nepriklausomybės, tačiau toleravo Laikinąją vyriausybę, nes ši palaikė nacių vykdomą politiką, padėjo jiems išvengti chaoso ir palaikyti tvarką šalyje, užkirsdavo kelią galimiems išpuoliams prieš vokiečių armiją.

Lietuvos laikinoji vyriausybė egzistavo tik šešias savaites. Pirmosiomis savaitėmis vyriausybė visiškai kontroliavo juridinių, ekonominių, socialinių institucijų bei visų piliečių ir gyventojų veiklą.

Esminė LAF'o programos dalis (16 straipsnis) apibrėžė elgesį su žydais. Joje pažymima, kad Lietuvos žydai neteko visų pilietinių teisių, įskaitant saugumą ir teisę gyventi Lietuvoje. Laikinosios vyriausybės veikla parodė, kad ji tam neprieštaruoja ir neatsiriboja nuo antižydiškos LAF'o programos dalies, netgi priešingai: pasak 1941 m. birželio 25 d. protokolo Nr. 2, vyriausybė priėmė pasiūlymą, kad partizanai turėtų kovoti su „žydų gaujomis“ ne tik mieste, bet ir „visur“. [Minėtame Laikinosios vyriausybės protokole Nr. 2 rašoma taip: „Kaune eiti prie policijos organizavimo, o partizanų veiklą plėsti provincijoje, kur dar yra likusių bolševikų, komunistų ir žydų gaujų.“ – *Red.*]

Beveik visi teisiniai, ekonominiai, socialiniai aktai ir nuostatai, išleisti Laikinosios vyriausybės, turėjo žymą, jog tai „netaikoma žydams“ arba „išskyrus žydus“. Negana to, žydams buvo uždrausta išvykti iš miesto arba į jį sugrįžti, uždrausta išduoti jiems bet kokius dokumentus ar sertifikatus. Lietuvos įstatymų leidėjai išleido daug kitų antižydiškų aktų ir potvarkių.

Antižydiškų įstatymų leidimas, didžiulė neapykantos propaganda Lietuvos žmonėms aiškiai rodė, kad jie su žydais turėtų elgtis kaip su didžiausiais priešais ir nusikaltėliais.

1941 m. birželio 23 d., praėjus kelioms valandoms po LAF'o vadovo [įgaliotinio. – *Red.*] Leono Prapuolenio kreipimosi per radiją, prasidėjo pogromai, masinės žydų žudynės. Tai buvo Holokausto Lietuvoje pradžia. [Pogromai Kaune prasidėjo birželio 24-osios naktį į 25-ąją, kai į Kauną jau buvo atvykusi vokiečių saugumo policijos ir SD operatyvinė grupė A, kuriai vadovavo SS brigadefiureris Franzas Walteris Stahleckeris.

Vienas svarbiausių šios grupės uždavinių buvo organizuoti žydų pogromus vokiečių okupuotuose kraštuose, įtraukti į juos vietos gyventojus ir slėpti tikruosius pogromų organizatorius bei iniciatorius. – *Red.*].

Aš, kaip ir mano seneliai bei tėvai, gimiau Lietuvoje. Baigiau lietuvišką mokyklą. 1941 m., kai sovietai iškeldino mus iš buto Maironio gatvėje, apsigyvenome grynai lietuviškame rajone. Mano mama nusprendė, jog man bus saugiau likti su giminaičiais. Jų namas buvo aptvertas metaline tvora su užrakinamais vartais. Deja, mano motina klydo – Lietuvoje mums jau niekur nebebuvo saugios vietos.

Vėlyvą popietę, eidama nuošalioomis gatvėmis, pasiekiau giminaičių namus. Ankstų kitos dienos rytą keturi ginkluoti vyrai su baltais raiščiais ant rankovių įsibrovė į mūsų namus ir grasindami ginklu suėmė tris mano dėdes ir du kaimynus. Mūsų prašymai ir maldos nepadėjo. Jų atsakymas buvo labai paprastas: jūs esate žydai, o visi žydai yra komunistai ir nusikaltėliai. Aš mačiau, kaip penki vyrai žydai buvo nuvesti į parką netoli mūsų kiemo ir ten sušaudyti. Aš negrižau pas savo gimines, parėjau namo.

Birželio 25 ir 27 d. Kauno gatvėse įvyko du didžiuliai pogromai. Vienas jų Slabodkėje (Vilijampolėje, Kauno pakraštyje), žydų religiniame kvartale. Nužudyta beveik 1000 žydų, jų namai sudeginti. Kitas pogromas vyko miesto centre buvusiame garaže. Šių pogromų žiaurumo neįmanoma suvokti.

Lietuvos vyriausybės ministras Vytautas Landsbergis-Žemkalnis paliudijo apie žiaurias žudynes garaže. Per ministrų kabineto posėdį jis pareikalavo paaiškinimo. Vidaus reikalų ministras Jonas Slapšys [turi būti Šlepetys. – *Red.*] pasiūlė rezoliuciją, kuri buvo priimta.

Cituoju Lietuvos laikinosios vyriausybės birželio 27 d. protokolą Nr. 5: „Nepaisant visų priemonių, kurių turi būti imtasi prieš

žydus dėl jų komunistinės veiklos ir jų veiksmų prieš Vokietijos kariuomenę bei vietos gyventojus, viešos žydų egzekucijos turėtų būti vengiamos.“

Po kelių dienų, birželio 30 d., kaip rašoma protokole Nr. 6, vyriausybė nutarė įkurti žydų koncentracijos stovyklą Kaune. Stovyklos įkūrimu pavesta rūpintis Kauno karo komendantui Jurgiui Bobeliui ir ministro pavaduotojui Vladui Švipui. Lietuvių kariniai daliniai turėjo saugoti stovyklą ir vykdyti žydų egzekucijas. Kareiviams iš anksto sumokėta už dešimt dienų. Tai nebuvo koncentracijos stovykla, tai buvo žudynių vieta VII forte.

Vieną dieną du baltaraiščiai įžengė į mūsų namus ir suėmė mano sesers vyrą. Archyvinuose šaltiniuose pažymima, kad partizanai, atvykę apieškoti mūsų namo Būgos g. 13, aptiko „įtartinus žydus studentus, kurie ten slėpėsi“. Mano sesers vyras Philipas Benjaminskius-Bennas nesislapstė, jis ten gyveno su mano seserimi Alice. Philipas buvo baigęs Kauno žydų mokyklą. Jis buvo aktyvus sionistas, Belgijoje studijavo inžineriją. Iš policijos nuovados jį nuvežė į žudynių vietą VII forte. Tūkstančiai nekaltų Kauno žydų buvo atsitiktinai pasirenkami ir išvedami iš namų; gatvėse žydus sučiupdavo baltaraiščiai arba suimdavo lietuvių policija ir nugabendavo į žudynių vietas.

Mano gražuolė šviesiaplaukė sesuo laisvai kalbėjo lietuviškai ir vokiškai, todėl galėjo saugiai vaikščioti Kauno gatvėmis. Ji turėjo daug lietuvių draugų ir bendradarbiai suorganizavo jai susitikimą su karo komendantu, VII forto prižiūrėtoju. Jis susitiko su mano elegantiška šviesiaplauke ir seksualia seserimi savo kabinete ir buvo pakerėtas jos grožio. Jis negalėjo patikėti, kad ji žydė. Po trumpo pokalbio karo komendantas pažadėjo jai padėti. Buvo stebuklas, kad Philipas išgyveno forte tris dienas, dar vienas stebuklas įvyko, kai jis buvo paleistas.

Viename iš ministrų kabineto susitikimų buvo paaiškinta, kad du minėtus pogromus suorganizavo naciai be Lietuvos laikinosios vyriausybės žinios. Atsižvelgiant į šį pareiškimą ir į tai, jog Vokietijos archyvuose nėra jokių kolaboravimo įrodymų, galima teigti, kad minėti du pogromai vyko be Laikinosios vyriausybės žinios. Beje, Yad Vashem kol kas nepriėmė tokio „Lietūkio“ garažo pogromo paaiškinimo.

Nuo pat *Einsatzgruppe A* Baltijos šalims vado F. W. Stahleckerio atvykimo į Kauną žydų žudynes imta rengti aktyviau. Jis pradėjo pirmąjį pogromą Vilijampolės rajone. Galima daryti prielaidą, kad F. W. Stahleckeris pats pakurstė ir antrąjį pogromą „Lietūkio“ garaže. Dokumentai rodo, jog per šaudymus VII forte dalyvavo ir nacių kariai, kuriems vadovavo bendros lietuvių ir vokiečių karinės pajėgos. Labiausiai tikėtina, kad Vokietijos kariškiai buvo atvykę į fortą tik keletą sykių patikrinti žudynių vietas.

Dr. Christophas Dieckmannas yra teisus teigdamas, kad kai kuriuos lietuvių karinius veiksmus prieš žydus inspiravo vokiečių karininkai ar biurokratai. Būta atvejų, kai patys naciai kurstė pradėti žydų tautybės asmenų žudymą. Tačiau visa tai neatleidžia Lietuvos laikinosios vyriausybės nuo atsakomybės organizuojant žydų žudynes Kauno VII forte ir kitose Kauno vietose.

Labai svarbu pabrėžti, kad nėra dokumentų, įrodančių, jog naciai davė įsakymą Laikinajai vyriausybei ir jos administracijai suimti tūkstančius žydų ir išsiųsti juos į VII fortą, tapusį jų žudymo vieta. Nėra abejonių, kad naciai atliko svarbiausią vaidmenį organizuojant ir vykdant žydų areštus ir žudynes, tačiau ir Laikinosios vyriausybės vaidmuo buvo ne mažiau svarbus. Laikinoji vyriausybė buvo ne tik paprasta stebėtoja, bet ir aktyvi nacių politikos žydų atžvilgiu vykdytoja.

Visi dokumentai, liudytojų ataskaitos ir parodymai atskleidžia, kad Laikinoji vyriausybė organizavo 5000 Kauno žydų areštus bei jų žudynes Kauno VII forte. Tai įvykdė Laikinosios vyriausybės paskirti asmenys. 1941 m. birželio 30 d. – liepos 7 d. lietuvių kariniai daliniai [autorė tikriausiai taip vadina lietuvių policijos batalionus. – Red.] bei kai kurie Lietuvos savanoriai, įskaitant ir krepšinio komandos narius [apie krepšinininkų dalyvavimą žydų žudynėse patikimų archyvinių dokumentų lietuvių istorikai nėra radę; pranešimo autorė nenurodo, kokiais šaltiniais ji remiasi. – Red.], prisidėjo prie 5000 Kauno žydų sušaudymo Kauno VII forte.

Daugelis žymių žydų atstovų kreipėsi į Lietuvos vyriausybės institucijas, prašydami sustabdyti žydų žudymą. Jų prašymai buvo atmesti. Tarp šių garbingų asmenų buvo ir Jakovas Goldbergas, susitikęs su tuometiu finansų ministru Jonu Matulioniu. J. Matulionis buvo vienas artimiausių J. Goldbergo draugų; jie lankė tą pačią mokyklą Marijampolėje, kartu mokėsi karininkų kursuose. Cituoju jų pokalbį susitikimo metu: „Kaip Jūs, Jonai, praktikuojantis katalikas, galite ramiai sėdėti šiame kabinete, kai nekaltų žmonių kraujas liejasi aplink Jus? Kodėl Jūsų sąžinė tyli?“ Ministras ramiai atsakė: „Kabinete [Vyriausybės. – Red.] yra trys skirtingos nuomonės apie žydus. Radikaliausi teigia, kad mes turime dabar ir visiems laikams atsikratyti žydų. Reikėtų juos visus iki vieno išnaikinti. Kita grupė teigė, kad žydai turi savo kraują ir prakaitu sumokėti už savo nuodėmes, įvykdytas prieš lietuvius. Trečia grupė buvo mažuma [jai priklausė ir pats J. Matulionis. – Aut.] ir ji teigė, kad žmogus neturi teisės atimti kito žmogaus gyvybės; gyvybę suteikia Dievas.“

Ministrų kabineto rezoliucija ir jos įgyvendinimas demonstravo vyriausybės nusiteikimą nužudyti kuo daugiau žydų. Šis Lietuvos laikinosios vyriausybės aktas negali

būti nei pateisinamas, nei dovanotinas. Visi vyriausybės nariai buvo išsilavinę žmonės; jie buvo Lietuvos inteligentijos žiedas, ir jie atstovavo visoms pagrindinėms politinėms srovėms. Jų elgesys Lietuvos žydų, litvakų, atžvilgiu buvo žiaurus, nehumaniškas ir amoralus.

1941 m. liepos 8 d. penki žinomi Kauno žydų bendruomenės nariai buvo atvežti į gestapą pas F. W. Stahleckerio pavaduotoją Karlą Jägerį. Jis informavo, kad vokiečiai perima į savo rankas žydų klausimą ir kad visos žydų tautybės moterys bei vaikai bus netrukus paleisti iš kalėjimų. K. Jägeris taip pat pareiškė, jog žydai netrukus turės persikelti į getą, ir paprašė juos ruoštis šiam persikėlimui.

Nuo mano aprašomų įvykių praėjo 70 metų. Niekas jų nebegali pakeisti. Bet jie negali būti ištrinti iš mūsų atminties. Šis trumpas istorijos tarpsnis yra juoda dėmė mūsų bendroje istorinėje atmintyje. Netgi šiandieninėje Lietuvoje sudėtinga pripažinti Lietuvos holokausto istoriją, ypač atsižvelgiant į tai, kad abi tautos Lietuvoje ilgą laiką gyveno taikiai ir draugiškai. Aš labai nusivyliau sužinojusi, kad Mykolo Romerio universitetas įsteigė buvusio pramonės ministro Adolfo Damušio vardu pavadintą Demokratijos studijų centrą. Deja, jis ne vienintelis Laikinosios vyriausybės narys, kurio atminimas buvo pagerbtas Lietuvoje.

Mes turime sutikti su istorikais, teigiančiais, kad Lietuvos laikinoji vyriausybė turėjo prisiimti didžiąją dalį atsakomybės už visa tai, kas įvyko Lietuvoje iki visiškos nacių okupacijos. Laikinosios vyriausybės elgesys su Lietuvos žydais buvo aiškus signalas vokiečiams, kad Lietuva yra patikima partnerė vykdanč masines žydų žudynes ir kad joje yra gana daug nusikaltėlių, pasirengusių padėti vokiečiams pasiekti „galutinį tikslą“. Lietuvių kariniai daliniai nužudė apie 80 proc. Lietuvos žydų. Be to, daugiau nei 5000 žydų

buvo deportuoti iš Austrijos, Vokietijos, Čekoslovakijos ir Prancūzijos į Lietuvą ir nužudyti Kauno IX forte. Lietuvoje yra 152 žydų masinių žudynių vietos. Pirmoji buvo Kauno VII fortas.

Šešis šimtus metų kurta ir puoselėta Lietuvos žydų istorija ir kultūra buvo sunaikinta per ketverius nacių okupacijos metus. Nebėra daugiau žmonių, kalbančių jidiš, nebėra jidiško gyvenimo būdo, nebėra Lietuvos žydų, litvakų. Visa tai dingio amžiams. Maža dabartinė Lietuvos žydų bendruomenė, padedama Lietuvos vyriausybės, Yad Vashem bei kitų institucijų ir organizacijų stengiasi išsaugoti kultūrinį palikimą, istoriją ir atminimą visų, kurie kentėjo ir buvo nužudyti Lietuvoje. Mes negalime pamiršti savo praei-

ties ir aukų, 200 tūkst. litvakų (arba 90 proc. prieškarinės Lietuvos žydų bendruomenės), kurie neišgyveno Holokausto.

Iš mano didelės, 35 asmenų giminės išliko gyvi tik penki žmonės: mūsų trimetis sūnus, išgelbėtas lietuvis Pranciškos Granskytės (jai suteiktas garbingas Pasaulio Tautų Teisulio vardas), mano vyras Miša Rubinsonas ir aš (mes buvome partizanai, kovoję su vokiečiais Vilniaus r. Rūdninkų girioje), mano sesuo Alice ir jos vyras F. Benjaminavičius-Bennas, išgyvenę Dachau ir Štuthofio koncentracijos stovyklose.

Į ateitį turime žvelgti su viltimi, jog ateinančios kartos išmoks praeities pamokas ir darys viską, kad net menkiausia Holokausto pasikartojimo galimybė būtų panaikinta.

**Aleksandras Vitkus,
Chaimas Bargmanas**

Salantų valsčiaus žydų žūtis

Salantai yra šiaurės vakarinėje Lietuvos dalyje, apie 29 km į šiaurės rytus nuo Kretingos ir 25 km į šiaurės vakarus nuo Plungės¹. Miestelis išsidėstęs ant abiejų Salanto upės krantų; pagrindinė dalis – kairiajame krante. Prieškario metais Salantuose buvo valsčiaus savivaldybė, mokykla, medicinos ir veterinarijos punktai, vaistinė, policijos nuovada, paštas, „Kauko“ kooperatyvas, odų apdirbimo įmonė, malūnas, lentpjūvė, elektrinė, linų supirkimo punktas, keliolika parduotuvių, nemažai amatininkų dirbtuvėlių². 1931 m. Salantuose buvo 42 įmonės, 38 iš jų priklausė žydams (90 proc.)³. Tuo metu žydams priklausė 2 malūnai, odos apdirbimo įmonė ir vaško žvakių gamykla.

Salantiškiai žydai garsėjo kaip geri pirkliai, prekybininkai, avalynės gamintojai, gydytojai, smuklininkai, malūnininkai. 1937 m. miestelyje dirbo 6 mėsininkai, 4 mezgėjai, 2 batsiuviai, 2 kirpėjai, 1 siuvėjas, 1 kepėjas, 1 skardininkas, 1 laikrodininkas. Taip pat buvo vienas žydas gydytojas ir žydė stomatologė. Žydų bankas „Folksbank“ turėjo 126 narius ir daug prisidėjo prie ekonominio gyvenimo plėtos miestelyje. 1939 m. Salantuose buvo 24 telefonai, 9 iš jų priklausė žydams⁴. Su Salantais siejami du labai žymūs rabinai: Zundelis Salantas (1786–1866) ir Izraelis Salanteris (1823–1842). Pastarasis (tikroji pavardė Lipkinas) žagarietis sukūrė religinį judėjimą Musar (moralistai)⁵.

Salantų žydų bendruomenė buvo didelė, įtakinga; jos sinagoga išliko iki šių dienų (dabar čia įsikūręs Salantų kultūros centras). 1926 m. kilęs gaisras, nusiaubęs beveik pusę miestelio, sunaikino betmidrašą (religijos studijų ir maldos namus), „Folksbanką“ ir mokyklos pastatus; 151 šeima liko be pastogės. Tai buvo viena iš priežasčių, paskatinusių žydus emigruoti į Pietų Afriką, Ameriką ir Palestiną. Nuo XX a. ketvirtojo dešimtmečio vidurio prasidėjusi ekonominė krizė ir Lietuvos pardavėjų asociacijos „Verslas“ atvira propaganda prieš žydų parduotuves dar labiau paskatino žydus emigruoti.

1923 m. Salantuose buvo 221 gyvenamasis namas ir 1942 gyventojai⁶; knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ nurodomas kitas skaičius: 1677 gyventojai, iš jų 670 – žydai (40 proc.)⁷. 1940 m. miestelyje gyveno 2179 žmonės⁸, holokausto išvakarėse – apie 150 žydų šeimų (apie 500 žmonių)⁹. Šis skaičius, matyt, paimtas iš Rapolo Šlionskio liudijimo baudžiamojoje byloje: „1941 m. liepos mėn. pradžioje Salantų policija kartu su mūsų ginkluota gauja suėmė ir sušaudė visus Salantų m. žydų tautybės piliečius, kurių iš viso Salantuose buvo apie 500. Žydai vyrai buvo sušaudyti tuoj po jų suėmimo pirmomis liepos mėn. dienomis, o moterys už kelių savaičių.“¹⁰ Jeigu, kaip nurodoma, Salantuose gyveno 150 žydų šeimų, tai žydų skaičius turėtų būti kur kas didesnis – apie

700–800. Tokių skaičių pateikia „Vikipedija“¹¹; joje rašoma, kad Salantuose gyveno apie 700 žydų. Tačiau tai netiesa. Mūsų surinktais duomenimis, Salantuose gyveno ne daugiau kaip 500 žydų tautybės asmenų.

Salantų žydų bendruomenės padėtis 1940 m.

1940 m. Lietuva buvo prijungta prie Sovietų Sąjungos. Keletas Salantų žydams priklausančių parduotuvių (Davidovo, Movšovičiaus, Florenco) buvo nacionalizuotos ir paskirti komisariai joms valdyti. Visos sionistų ir jaunimo organizacijos uždraustos. Hebrajų švietimo įstaigos taip pat buvo uždarytos, o hebrajų mokykla pakeista į žydų (jidiš). Prekių tiekimas sumažėjo, kainos išaugo, pragyvenimo lygis pamažu krito.

Salantų žydų bendruomenės padėtis pirmomis karo dienomis

Vokietijos kariuomenė įžengė į Salantus jau pirmąją karo su Sovietų Sąjunga dieną (1941 m. birželio 22 d.)¹². Salantų žydai mėgino pabėgti į Rusiją arba slėptis Lietuvos kaimuose, tačiau tik nedaugeliui tai pavyko. Daugelis buvo priversti grįžti į savo namus; dalis žuvo kelyje. Jau pirmomis karo dienomis baltaraiščiai, padedami policijos, įsakė visiems žydams vyrams išeiti iš savo namų ir sėdėti ant šaligatvių ištisus kojas į gatvės pusę¹³. Tuomet policininkai atėmė iš jų pinigų ir vertingus daiktus. Vyrai turėjo bėgti miestelio gatvėmis, o tuos, kurie parpuldavo, plakdavo botagu, ir jie turėjo atsistoti ir toliau bėgti. Miestelėnai tai stebėjo ir džiūgavo. Po kelių dienų, mėnesio pabaigoje, baltaraiščiai sudegino konfiskuotas žydų ir maldos namų knygas. 1941 m. liepos 1 d. visiems žydams įsakyta palikti savo namus ir susirinkti sinagogoje su pinigais ir vertingais daiktais¹⁴. Tuo pat žydų namai buvo apiplėšti. Naciai atnešė į sinagogą didelius krepšius ir privertė žydus į juos mesti savo pinigų ir atsineštus vertingus daiktus. Lietuvos pagalbinė policija

apsupo pastatą. JEW pateiktas teiginys, kad „kiekvieną vakarą dešimt vyrų buvo išvedami iš sinagogos ir sušaudomi“, neatitinka tiesos¹⁵. Nors yra liudytojos B. Abelman parodymai, kad: „Birželio mėnesį vokiečiai mane suėmė. Mano tėvus sušaudė. Man iš šaudymo vietos pavyko pabėgti“¹⁶, tačiau iš šio liudijimo sunku atsekti, kur ją suėmė ir kur tėvus sušaudė, nes toliau ji teigia, kad „atėjus vokiečiams žydus suvarė į miestelio sinagogą“. Vadinas, tėvai buvo ne sinagogoje, galbūt juos sušaudė bėgančius iš Salantų.

Masinės žydų žudynių vietos

Literatūroje nurodomas skirtingas Salantų žydų žudynių vietų skaičius. Dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944“ rašoma, kad 1941 m. liepos mėn. Salantų žydų kapinėse buvo nužudyti 405 asmenys, o tų pačių metų liepos–rugpjūčio mėn. Šateikių girioje – apie 100 moterų ir vaikų¹⁷. Istorikas Arūnas Bubnys taip pat nurodo dvi žudynių vietas: Žvainių kaime – 150 žydų vyrų ir Šateikių miške – 60 žydų tautybės moterų ir vaikų¹⁸. Knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ (JEW) minimos trys žudynių vietos: 1941 m. liepos 10 d. visi sinagogoje buvę vyrai sušaudyti ant upelio kranto; liepos 20 d. 440 žydų vyrų, moterų ir vaikų sušaudyta Šateikiuose; rugsėjo 12 d. sušaudyta 150 moterų, dirbusių Šalyno ūkyje¹⁹. Tačiau čia pat rašoma, kad remiantis sovietiniais šaltiniais netoli Salantų buvo atkasti du masiniai kapai: vienas – žydų kapinėse, jame rasti 1941 m. liepos mėn. nužudytų 440 žmonių kūnai; antras – Šateikių giraitėje, apie 3 km nuo gyvenvietės ir 8 km nuo Salantų, ten rasti 100 moterų ir vaikų, nužudytų 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn., palaikai. Josifas Levinsonas „Skausmo knygoje“ nurodo tris žydų žudynių vietas: prie Salantų žydų kapinių, prie Šalyno kaimo Žvainių apylinkėje ir Šateikių girioje, 3 km nuo Šateikių kaimo²⁰.

Ši painiava susidarė dėl to, kad Salantų žydų kapinės yra Žvainių kaime (Imbarės seniūnija). Internete „Salantų apylinkės – Slide Share“ skaitome: „Atokiau nuo miestelio prie Salanto upės bendruomenei [žydų. – *Aut.*] buvo skirtas sklypas kapinėms. Vokiečiams užėmus Salantus, žydai buvo uždaryti į getą. Jį likviduodami, prie žydų kapinių Žvainių kaime 1941 m. birželio–rugpjūčio mėn. naciai nužudė 405 žmones. Juos mena kapinėse išlikusios antkapinės stelos, paminkliniai akmenys ir skulptūra.“²¹

Salantų žydų bendruomenės sunaikinimo vietose yra pastatyti paminklai: Žvainių kaime, prie Salantų žydų kapinių, Šalyne, prie Šalyno dvaro, ir Šateikiuose, Plungės rajone.

Salantų žydų masinių žudynių eigos atpasakojimų netikslumai

Salantų žydų žudynių laikas ir nužudytųjų skaičius literatūroje nurodomas skirtingai.

Istorikai²², nagrinėdami Salantų žydų žudynių eigą, neteisingai interpretuoja vieną liudytojo baltaraiščio Ciprijono (Cipro) Skridailos teiginį, kad „po savaitės ar daugiau po vyrų nužudymo“ buvo nurodyta nužudyti moteris ir vaikus ir buvo pasirinkta žudynių vieta – Šateikių miškas Plungės rajone²³. Kitas baltaraištis Pranas Vaičius liudijo, „kad greitai po vyrų sušaudymo į Šalino [čia ir toliau cituojamose dokumentų ištraukose šis vietovardis rašomas kaip originale – su trumpąja „i“. – *Aut.*] dvarą buvo atvežta apie 100 žydų tautybės moterų. Jos Šalino dvare dirbo apie mėnesį laiko“, paskui penkiais dvikinkiais vežimais buvo nuvežtos į Šateikių mišką ir sušaudytos²⁴.

Šie teiginiai supainioja Salantų valsčiaus žydų žudynių eigą, tad būtina atkurti tikslų Salantų žydų žudynių laiką, vietą ir skaičių. Mat žydai vyrai buvo žudomi ir prie Salantų žydų kapinių (iš Salantų miestelio), ir Šalyno miške (iš Šalyno dvaro), o moterys

nužudytos Šalyno miške: tik iš sinagogos – po savaitės, iš Šalyno dvaro – po mėnesio ar pusantro.

Esama netikslumų ir knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ (JEW), pavyzdžiui, toliau cituojamoje ištraukoje: „On the 20 th of July (25 th of Tamuz 5701) the remaining women and children were skirted to the remote end of the village Shateik (Sateikiai) where they were shot and buried. According to the name list compiled by Salant survivors, 440 Jewish men, women and children were murdered.“²⁵. Vertimas į lietuvių kalbą: „1941 m. liepos 20 (25-oji Tamuz 5701) likusios moterys ir vaikai buvo Šateikių kaimo pakraštyje nušautos ir palaidotos. Pagal sudarytą sąrašą buvo nurodyti 440 nužudyti Salantų žydai vyrai, moterys ir vaikai.“

Pateiktoje knygos ištraukoje neaišku, kas yra „likusios moterys“ – ar jos iš Salantų, ar iš Šalyno dvaro. Abejonių kelia ir pateiktas nužudytų žydų skaičius – 405. Mūsų manymu, teisingai nurodyta tik žudynių data.

Salantų žydų masinių žudynių eiga

Išsiaiškinti Salantų žydų žudynių eigą padėjo dvi archyvinės bylos: Lietuvos ypatingajame archyve (toliau – LYA) saugoma kaltinamojo Prano Končiaus baudžiamoji byla Nr. 161²⁶ ir LYA LKP dokumentų skyriuje – byla „Buržuazinių nacionalistų teroristinė veikla Kretingos, Salantų, Plungės, Sedos, Skuodo apylinkėse, apskrityse bei rajonuose (1941–1954)“²⁷.

P. Končiaus stebėjimo byloje (SB) įdėtas dėl jo 1965 m. rugpjūčio 14 d. priimtas nutarimas nutraukti baudžiamąją bylą kaltinamajam mirus²⁸. Joje rašoma ir apie Salantų žydų bendruomenės sunaikinimą 1941 m. Byloje yra penki punktai, kuriuos paeiliui ir panagrinėsime.

Jei iš karto pažymėsime, kad Salantų žydai vyrai buvo sušaudyti per du kartus: prie Salantų kapinių ir Šalyno dvare, o moterys

iš sinagogos vežamos du kartus į Šateikių mišką, o iš Šalyno dvaro – taip pat du kartus į Šateikių mišką, galėsime tinkamai įvertinti liudytojų parodymus.

Kaltinamojo P. Končiaus baudžiamojoje byloje yra pažyma apie Kazį Valužį, joje rašoma, kad „pirmą kartą iš Salantų į Šateikių mišką sušaudymui buvo vežama apie 60 žydų tautybės moterų, antrą kartą jau rugpjūčio mėn. apie 80 moterų“²⁹. Liudytojas Petras Kadys 1949 m. balandžio 14 d. taip pat teigė, kad Šateikių miške buvo sušaudytos „dvi moterų partijos“³⁰. Pagal archyvinę medžiagą išduotoje pažymoje rašoma, jog Jurgis Meškys paliudijo, kad jis dalyvavo moterų iš sinagogos sušaudyme: „Meškys parodė, kad vieną kartą buvo šaudymo vietoje, antrą kartą šaudymo metu buvo pas eigulių Stončių.“³¹

Pirma. „1941 m. liepos mėn. pradžioje dalyvavo [P. Končius. – *Aut.*] žydų tautybės piliečių-vyrų šaudyme prie Salantų miestelio žydų kapinių, kur buvo sušaudyta apie 100 žmonių.“³²

Pasak JEW, 1941 m. liepos 10 d. visi vyrai, buvę sinagogoje, sušaudyti ir palaidoti „ant upės kranto“, šalia žydų kapinių³³. Priešrašas „ant upės kranto“ atsirado dėl to, kad Žvainių kaimo žemės driekiasi į pietus, pietryčius ir pietvakarius nuo Salantų miesto, abipus kelio Salantai–Imbarė ir Alkupio upelio. Iš tikrųjų žydų kapinės ir sušaudymo vieta gerokai nutolusios nuo upelio.

Apie Salantų žydų žudynes Žvainių kaime informacijos pateikė kaltinamasis C. Skridaila³⁴, buvęs 15-ojo apsaugos bataliono kareivis. Jo liudijimu, 1941 m. liepos pradžioje (pirmoje ar antroje dekaadoje) vokiečių buvo liepta sudaryti 12–60 metų darbingų vyrų sąrašą. Salantų valsčiaus policijos nuovados viršininko pavaduotojas Pranas Skruibis (kitur – Skruibys) sudarė daugiau kaip 10 darbingų žmonių sąrašą. Jame nurodyti asmenys atvykus vokiečiams buvo nuvaryti

dirbti į Šalyno dvarą. Tai įvyko liepos 10 d. „Po to, po kelių dienų atvažiavo dvi mašinos su esesininkais ir Kretingos baudžiamojo būrio dalyviai. Vokiečiai atrinko apie 40 žydų vyrų, davė jiems kastuvus, nuvarė į Žvainių kaimą ir netoli žydų kapinių įsakė kasti griovį. Netrukus iš Kretingos atvažiavo kažkoks vokiečių viršininkas [...] pasiūlė [...] važiuoti pažiūrėti, kaip vokiečiai sušaudys tuos, kurie kasė griovį. Tiems, kurie buvo apsirengę gerais rūbais, vokiečiai liepė nusirengti, nuvedė juos prie duobės ir sušaudė. Paskui iš miesto į Žvainių kaimą atvarė dar keletą žydų grupių. Iš viso tada ten vokiečiai sušaudė daugiau kaip 150 žmonių.“³⁵ Šis liudijimas užfiksuotas pažymoje „Apie buržuazinių nacionalistų piktadarybes Lietuvos TSR Salantų mieste 1941 m.“³⁶, knygoje³⁷ ir internete³⁸.

Knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ nurodyta žydų vyrų sušaudymo data – 1941 m. liepos 10 d., tačiau neteisingai nurodoma, kad sušaudyta 150 vyrų, moterų ir vaikų³⁹. Tą dieną šaudė tik žydus vyrus. Padidintą nužudytų žydų vyrų skaičių nurodo ir kiti autoriai⁴⁰.

Dar didesnis nužudytų žydų skaičius nurodomas R. Šlionskiui išduotoje baudžiamosios bylos Nr. 45118 pažymoje: „Po kelių dienų nuo suėmimo žydai-vyrai buvo nuvežti į nedidelius krūmokšnius prie kapinių ir ten sušaudyti. Šaudymas vyko naktį, nes naktis buvo šviesi, ir dar tęsėsi anksti rytą. Buvo ten sušaudyta ne mažiau kaip 200–300 žmonių. Viso šaudymo vietoje vokiečių, policininkų ir gaujos dalyvių buvo apie 25 žmonės.“⁴¹ Pasak liudytojo P. Skruibio, žydų vyrus „šaudė anksti rytą ir apie pietus, aš mačiau apie 6–8 vokiečių kareivius policijos raštinėje“⁴². R. Šlionskis liudijo, kad jam buvo liepta pasiimti kastuvą ir eiti prie žydų kapinių: „Kuomet nuėjau į kapines, ten prie šiaurinio kapinių galo buvo iškasta ilga, kokių 50 metrų ilgio duobė. Joje buvo sušaudytų žydų vyrų lavonai. [...] Prie

duobės aš mačiau keletą, maždaug 5 vokiečių kareivius. Šoblinskas atvežė su arkliu kalkių ir užpylė ant lavonų, o po to mes užkasėme žemėmis.⁴³ Baltaraištis P. Kadys teigė, kad 1941 m. liepos mėn. vokiečiai sušaudė visus Salantų žydų tautybės vyrus. „Šaudymas vyko Žvainių kaime, Salantų valsčiuje, už žydų kapinių.“⁴⁴ Apie Salantų žydų vyrų sušaudymą prie Salantų žydų kapinių (Žvainių kaime) panašiai liudijo ir daugiau asmenų: Pranas Skruibis⁴⁵, Juozas Pilibavičius⁴⁶, Petras Eringis⁴⁷, Jonas Jonutis⁴⁸, Vytautas Jasas⁴⁹; jie visi teigė, kad buvo sušaudyta tik apie 100 vyrų. Reikia paminėti ir du įvykius, susijusius su žydų vyrų žudynėmis. Knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ rašoma, kad sinagogoje du žydai – dr. Icchakas Perlis ir Zejevas Šindleris – neištvėrę pasityčiojimų nusižudė.⁵⁰ Antano Drulio liudijime yra istorija apie pypkę: Mejeris Ilgis žudynių vietoje kreipėsi į Končių (pažįstamą baltaraištį) sakdamas: „Končeli, nušauk mane pirmuoju, aš tau pypkelę paliksiu.“⁵¹

Remiantis šiais liudijimais galima daryti išvadą, kad 1941 m. liepos 10 d. daugiau kaip 10 (tiksliau – 11, žr. toliau) žydų vyrų iš sinagogos buvo išsiųsti dirbti į Šalyno dvarą, o likusieji 100 žydų vyrų sušaudyti prie Salantų žydų kapinių.

Antra. „1941 m. liepos mėn. kartu su kitais Salantų m. ginkluotos nacionalistinės gaujos dalyviais [P. Končius. – *Aut.*] asmeniškai šaudė žydų tautybės piliečius-vyrus Salantų valsčiuje prie Šalino dvaro. Viso gaujos dalyviai ten sušaudė 11 žmonių.“⁵²

Kaltinamasis C. Skridaila paliudijo, kad Salantų valsčiaus policijos nuovados viršininko pavaduotojas P. Skruibis sudarė daugiau kaip 10 darbingų žmonių sąrašą; atvykus vokiečiams, tie žmonės buvo nuvaryti į Šalyno dvarą dirbti: „Ankstyvą rytą [...] minėtieji gaujos dalyviai nuėjo į vasarnamį, paėmė visus vyrus ir nuvarė maždaug 300

metrų nuo dvaro prie miškelio. Po to aš girdejau šūvius [...], šaudė žydus.“⁵³ Liudytojas Juozas Valužis teigė: „Darbams į tą dvarą iš Salantų buvo atsiųsta 10–11 žydų vyrų. Jie gyveno vasarnamyje, ir niekas jų nesaugojo. Jie dirbo visus žemės ūkio darbus. Jie dirbo apie 2–3 mėnesius.“⁵⁴ Kitų liudytojų parodymai (pvz., P. Skruibio)⁵⁵, taip pat dėl P. Končiaus 1965 m. rugpjūčio 14 d. priimtas nutarimas⁵⁶ patvirtina, kad atvežti į Šalyno dvarą žydai 1941 m. liepos mėn. netrukus buvo sušaudyti, o moterys dar liko dirbti apie mėnesį ar pusantro. 11 žydų nužudymo Šalyno dvare datą padeda nustatyti Mortos Leksienės liudijimas: „...dvaro ūkvedys Janulis vieną penktadienį atsivežė iš Salantų apie 11 žydų tautybės vyrų. [...] Po to sekmadienio rytą [...] ginkluoti asmenys kartu su Januliu nusivedė minėtus žydų tautybės piliečius prie dvaro esančių žvyrduobių link.“⁵⁷ Žinodami, kad 1941 m. liepos 10 d. buvo ketvirtadienis, o 11 žydų vyrų atvežti į Šalyno dvarą penktadienį, t. y. liepos 11 d., darome išvadą, kad liepos 13 d., sekmadienį, juos sušaudė.

Leopoldas Venckus liudijo: „Kaip man pasakoją Šalino dvare gyvenęs Rudys Pranas, žydų tautybės vyrai prie Šalino dvaro buvo sušaudyti anksti sekmadienio rytą.“⁵⁸ Panašiai liudijo ir Kazimieras Gintalas⁵⁹. Liudytojas Pranas Rudys taip pat teigė, kad 1941 m. maždaug rugpjūčio mėn. anksti rytą buvo sušaudyta 12 žydų tautybės vyrų⁶⁰. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad kai kurių liudytojų pateiktos žudynių datos nesutampa, ypač Šalyno žydų vyrų nužudymo data: vieni nurodo liepos mėn., kiti – rugpjūčio mėn. Liudytojas Kazimieras Žiobakas teigė: „Praėjus po žydų-vyrų sušaudymo nekuriam laikui, į Šalino dvarą darbams buvo atvežta apie 100 žydų tautybės moterų.“⁶¹

Kaip buvo sušaudyti Šalyno žydai vyrai, liudijo A. Drulis: „Pakėlė iš lovos, išėjo su baltiniais ir dar liepė nusiauti kojas, Džiunis

[baltaraištis Domas Vaičys. – *Aut.*] liepė jiems sustoti po du į rikiuotę. Davęs Džiunius komandą „Žengte marš“, nuvarė žvyrdubės link, kurios buvo nuo dvaro pastato maždaug apie 300 metrų. „Pasak liudytojo, atvarę prie duobės, jiems liepė po du bėgti: „Kai tik žydų tautybės vyrai nubėgo kokius 8 metrus nuo rikiuotės, visi keturi gaujos dalyviai iššovė. [...] Pabėgę keletą metrų abu žydų tautybės vyrai parkrito ant žemės ir daugiau nesikėlė. Kada pirmieji du nukrito žvyrdubėse ant žemės, Džiunius vėl davė komandą bėgti sekantiems dviems vyrams iš rikiuotės. Vėl pasigirdo serija netvarkingų šūvių. [...] Taip po du ir buvo sušaudyti visi nuvarytieji žydų tautybės piliečiai.“⁶²

Sušaudytų vyrų skaičių savo liudijime minėjo Elzbieta Drungilienė: „Praėjus nuo vokiečių okupacijos pradžios kelioms savaitėms, į Šalino dvarą buvo atvežta 11 vyrų ir apie 60 moterų [...]. Paskutinis buvęs rikiuotėje žydų tautybės vyras liko stovėti vienas ir buvo nušautas vietoje, kur stovėjo.“⁶³

Išvada tokia: 1941 m. liepos 13 d. Šalyno dvare buvo sušaudyta 11 žydų vyrų.

Trečia. „1941 m. liepos mėn. pabaigoje dalyvavo [P. Končius. – *Aut.*] žydų tautybės moterų varyme iš Salantų miestelio į šaudymo vietą Šateikių miške, varymo metu mušė moteris šautuvo buože ir spardė kojomis, dalyvavo minėtų moterų šaudyme. Šio šaudymo metu buvo sušaudyta apie 70 moterų.“⁶⁴

Pirmiausia būtina pateikti pagrindinio žudynių vykdytojo C. Skridailos parodymus: „Salantuose po savaitės ar daugiau, kai buvo sušaudyti vyrai, policijos viršininkas Baltuonis [Pranas. – *Aut.*] buvo iškviestas į Kretinę, kur gavo įsakymą sudoroti likusius žydus – moteris ir vaikus. Į pagalbą pakviestas partizanų būrys iš Šateikių, vietos seniūno nurodymu kaimuose paimti vežimai. 10–12 šaudytojų dviračiais nuvyko į eg-

zekucijos vietą, kuri parinkta Šateikių miške. Naktį žydes susodino į vežimus ir paryčiais atvežė prie duobių, kurias jau buvo iškasę šateikiečiai. Šaudymui vadovavo policijos viršininko pavaduotojas Stravinskas, nes Baltuonis neatvyko. Moteris pirma nurengdavo ir vertė šokti į duobę, gulti veidu į žemę, o iš viršaus baudėjai jas šaudė.“⁶⁵ Ši liudijimą pateikia ir Alfonsas Eidintas knygoje „Žydai, lietuviai ir holokaustas“⁶⁶. A. Bubnys rašo: „Iš kaimų su arkliais suvažiuavę vežikai policijos nurodymu nuvažiavo prie sinagogos. Iš ten buvo išvesta virš 60 žydų moterų ir vaikų.“⁶⁷ Baltaraiščio C. Skridailos teiginys, kad „po savaitės po vyrų nužudymo“ buvo nužudytos moterys ir vaikai iš Salantų miestelio sinagogos, ir pasirinkta žudynių vieta – Šateikių miškas Plungės rajone, yra labai svarbus, nes pateikia informacijos apie Salantų žydžių nužudymą⁶⁸. Tačiau būtina atkreipti dėmesį į tai, kad Salantų žydes buvo nužudytos per du kartus, be to, liudytojai skirtingai nurodo, jog vienu atveju moteris vežė su vaikais, kitu atveju – be vaikų. Kaltinamojo P. Končiaus baudžiamomojoje byloje yra įsepta 1945 m. balandžio 9 d. pažyma apie Domą Vaičių, kurioje jis nurodo datą, kada buvo šaudomos moterys iš sinagogos: „1941 m. liepos 20 d. aš dalyvavau išsiuntime ir variau į sušaudymo vietą iš sinagogos apie 65 ar 70 žydų tautybės moterų virš 40 metų amžiaus, tarp jų buvo apie 10 vaikų.“⁶⁹ Liudytojas J. Meškys apie pirmąjį moterų šaudymą teigė, kad „moteris prie Salantų sinagogos buvo susodintos į penkias pastotes ir nuvežtos į Šateikių mišką“⁷⁰. Mūsų manymu, iš sinagogos į Šateikius moterys buvo vežamos du kartus: vieną kartą be vaikų, kitą – su vaikais. Tačiau liudytojai dažnai painioja ne tik moterų skaičių, bet ir tai, ar kartu su moterimis buvo vaikų, ar ne. Tad belieka remtis kaltinamojo P. Končiaus baudžiamomojoje byloje esančiu 1965 m. rugpjūčio 14 d. nutarimu, kuriame rašoma, kad pirmą kartą buvo sušaudytos apie 70 moterų

(tikriausiai be vaikų), o antrą kartą (vėliau, tačiau tiksli data nežinoma) – apie 50 moterų su vaikais⁷¹.

Kaip buvo rengiamasi žydų žudynėms, rodo likę bylose liudijimai. Prieš šaudant žydus pirmiausia reikėjo iškasti duobes. J. Jonutis liudijo, kad Salantų seniūnas surinko apie 15 žmonių su kastuvais ir liepė iškasti dvi duobes⁷². Kasti teko visą dieną. Iškastos duobės buvo maždaug 10 m ilgio ir apie 3 m pločio, 2 m gylio. Pasak liudytojo R. Šlionskio, „po iškavimo dar nešaudė, o pradėjo šaudyti maždaug po savaitės. Vokiečių kareivių nebuvo, šaudė Salantų ginkluotos gaujos dalyviai“⁷³.

Gana išsamiai apie moterų sušaudymą (tikriausiai apie pirmąjį, kai šaudė be vaikų) liudijo Kazys Dvarionas. Jis teigė, kad kaimo seniūnas, pasikinkęs porą arklių, liepė atvažiuoti į policiją. Atvykus prie policijos su pastote, jiems visiems buvo įsakyta laukti. „Maždaug apie 2 val. nakties mums liepė važiuoti prie Salantų m. sinagogos. [...] iš sinagogos vedė ir sodino į vežimus žydų tautybės moteris. Šaukė jas pavardėmis ir sodino į kiekvieną vežimą po dvyliką moterų. Iš viso į mūsų penkias pastotes buvo susodinta apie šešiasdešimt moterų ir du vyrai, vienas Salantų m. gydytojas ir apie 17 m. jaunuolis. Kartu su moterimis vaikų nebuvo ir iš viso vežimuose buvo tik viena trejų ketverių metų mergytė. Sodindami į vežimus nacionalistai moterims sakė, kad jas veža į žydų žemę, todėl moterys su dideliu noru sėdosi į vežimus ir tik prašė, kad leistų pasiimti kartu vaikus, tačiau to padaryti nacionalistai [neleido. – *Aut.*], [...] sakė, kad vaikus atveš atskirai. Kada visi vežimai buvo pilni, mums liepė važiuoti Šateikių miško pusėn. Mus lydėjo apie 6 ar 7 gaujos dalyviai, kurie važiavo dviračiais [...]. Kai nuvažiavome į Šateikių mišką, jau buvo pradėję švisti. Ten buvo iškasta beveik apie 4 m ilgio ir pločio duobė. Ten prie duobės dar buvo virš

dvidešimt ginkluotos gaujos dalyvių. [...] Iš mano vežimo liepė išlipti šešioms moterims ir nusirengti visai nuogai ant duobės krašto. Moterys išlipo iš vežimo ir nusirengė. Tada gaujos dalyviai liepė moterims sulipti duobėn ir gulti ant duobės dugno veidu žemyn. Gaujos dalyviai atsistojo vienoje duobės pusėje trys ir kitoje trys ir pradėjo šaudyti į gulinčias veidu žemyn moteris. Taip po šešias man matant ir buvo sušaudytos visos buvusios vežimuose žydų tautybės moterys. [...] Mes užkasėm lavonus maždaug puse metro storio žemės sluoksniu.“⁷⁴

Panašius parodymus davė ir kiti liudytojai: Kostas Grabys⁷⁵ (jis teigė, kad į žydų sinagogą buvo suvaryta apie 60 moterų ir vaikų), Pranas Šmatas⁷⁶, Jonas Jonutis⁷⁷, Vytautas Jasas⁷⁸, Jurgis Meškys⁷⁹ (pastarojo teigimu, sinagogoje tuo metu buvo daugiau kaip 60 žmonių). Tačiau kai kurių liudytojų, vežusių žydes į Šateikių mišką, parodymai skiriasi. Augustas Pilibavičius liudijo: „Iš sinagogos [...] moterų su vaikais galėjo būti apie 100 žmonių, nes 7–8 pastotės buvo pilnos. Anksti rytą pradėjo jas šaudyti.“⁸⁰ JEW rašoma, kad 1941 m. liepos 20 d. (25-oji Tamuz 5701) „likusios moterys ir vaikai“ buvo sušaudyti apskrities pakraštyje, Šateikių kaime; šis teiginys neatitinka tiesos, nes sinagogoje dar buvo likusios apie 50 moterų, kurias sušaudė ten pat vėliau⁸¹.

Apibendrinant galima daryti išvadą, kad 1941 m. liepos 20 d. iš Salantų sinagogos apie 60–70 moterų (tikriausiai be vaikų) buvo nugabentos į Šateikių mišką ir sušaudytos.

Ketvirta. „1941 metų vasarą dalyvavo [P. Končius. – *Aut.*] žydų tautybės moterų su mažais vaikais šaudyme Šateikių miške. Iš viso tą kartą buvo sušaudyta virš 50 žmonių.“⁸²

Šis moterų su vaikais šaudymas vyko jau po to, kai 60–70 moterų iš sinagogos buvo išvežtos į Šateikių mišką ir sušaudytos. Vėliau paskutinės likusios sinagogoje 50 moterų

su vaikais taip pat buvo išvežtos į Šateikių mišką. J. Pilibavičius paliudijo: „Man teko saugoti moteris, kai vežė iš Salantų sinagogos į Šateikių mišką [...]. Moteris išvežėme po pietų ir nuvežėme pas eigulį Stončių, vardo nežinau; galėjo būti apie šimtą. Jos buvo su vaikais. Per naktį moteris laikė pas eigulį daržinėje, o anksti rytą gaujos dalyviai nuvežė į mišką ir ten sušaudė.“⁸³ Liudytojas teigė, kad vežė po pietų (pirmą kartą vežė 2 val. nakties). Jam atrodė, kad vežė 100, o iš tikrųjų tik apie 50; vežė žydes su vaikais, o pirmą kartą – lyg tai be vaikų. P. Vaičius, irgi vežęs jas į Šateikių mišką, liudijo, kad buvo vežamos paskutinės likusios sinagogoje žydės ir vaikai: „[...] pradėjo į mūsų vežimus sodinti išvestas iš sinagogos žydų tautybės moteris, kurios daugumoje buvo su vaikais. Kada moterys ir vaikai buvo susodinti į vežimus, tai matėsi, kad sinagogoje nieko daugiau neliko, nes nepasiliko sargyba ir durys nebuvo uždarytos.“⁸⁴

Bronius Augustinas byloje liudijo, kad „... praėjus apie porą savaitių nuo minėto vyrų sušaudymo [prie Salantų žydų kapinių Žvainių kaime. – *Aut.*], vienos dienos vakarą man buvo įsakyta eiti į Šateikių mišką saugoti ten nuvežtas žydų tautybės moteris [...]. Paėję mišku, mes nedidelėje aikštelėje pamatėme ant žemės susodintas apie 40–50 žydų tautybės moterų, kurios daugumoje buvo su vaikais. [...] netoli nuo moterų buvo, kiek prisimenu, iškastos trys duobės. [...] Tik pradėjus aušti prasidėjo moterų šaudymas [...]. Prie duobių moterys buvo visai nuogai nurenčiamos [...], moteris nedidelėmis grupelėmis suvarydavo į duobę, o po to duobės pakraščiuose išsidėstę po tris gaujos dalyviai jas šaudė“. Matyt, liudytojas pirmajame žydų tautybės moterų sušaudyme nedalyvavo⁸⁵. Kazys Klapatauskas liudijo taip: „Duobėje buvo daug moterų lavonų. Tikro skaičiaus pasakyti negaliu, bet kiek buvo galima spręsti iš akių [pažiūrėjus. – *Aut.*], jų galėjo būti

apie 50 ar daugiau. Moterų lavonai buvo nuogai išrengti. Vaikų lavonų duobėje nepastebėjau.“⁸⁶

Apibendrinant liudytojų parodymus galima daryti išvadą, kad 1941 m. liepos mėn. pabaigoje buvo sušaudytos paskutinės likusios sinagogoje daugiau kaip 50 moterų su vaikais.

Penkta. „1941 metų rudenį kartu su kitais ginkluotos nacionalistinės gaujos dalyviais [P. Končius. – *Aut.*] varė šaudymui žydų tautybės moteris ir vaikus iš Šalino dvaro į Šateikių mišką ir dalyvavo minėtų moterų sušaudyme. Ten buvo sušaudyta apie 100 moterų.“⁸⁷

1941 m. liepos pradžioje 100–140 jaunų moterų iš Salantų sinagogos buvo išsiųstos į Šalyno ūkį (1940 m. Šalyno dvaro teritorijoje buvo įkurtas Šalyno tarybinis ūkis, o gyvenvietė pavadinta Šalyno kaimu)⁸⁸ dirbti pas ūkininkus žemės ūkio darbų. Po keturių savačių ūkininkai gavo raštą, kad visi žydai turi būti sugrąžinti atgal, ir rugpjūčio mėn. jos buvo sugrąžintos į dvarą. Baltaraištis P. Kadys paliudijo, kad „po pusantro mėnesio [kai 1941 m. liepos mėn. sušaudė visus Salantų žydus vyrus. – *Aut.*] po to baltaraiščių būrys, kuriam ir aš priklausiau, Šateikių miške, Platelių valsčiuje, sušaudė žydus – moteris ir vaikus [iš Šalyno dvaro. – *Aut.*]“⁸⁹. Liudytojas Antanas Kripas teigė: „[...] teko girdėti, kad 11 vyrų Šalino dvare sušaudyti, o po to Šateikių miške ir moterys.“⁹⁰ Pasak liudytojo R. Šlionskio, „[...] rudenį Šateikių miške buvo sušaudytos moterys. Kasė duobę ir Žeimių kaime gyvenę gyventojai. Duobė galėjo būti apie 20 metrų ilgio, apie 2 metrus gylio ir 3 metrai pločio. Po iškaskimo dar nešaudė, o pradėjo šaudyti maždaug po savaitės. Vokiečių kareivių nebuvo. Šaudė Salantų ginkluotos gaujos dalyviai“⁹¹. P. Skruibis liudijo taip: „Vakare [...] arkliais nuvažiavome į Šalino dvarą. Iš ten su vežimais nuvežėme moteris į Šateikių mišką, kur buvo iškasta

duobė. Duobės iškasimą organizavo vietinis eigulys [paprastai duobės iškasimu turėdavo rūpintis vietos seniūnas. – *Aut.*]. Moteris atvežė pradedant švisti. Moteris išlaipino iš vežimų ir nuvarė į mišką, maždaug 100 metrų nuo kelio.⁹²

Liudytojas Pranas Rudys teigė, kad „1941 m. maždaug rugpjūčio mėn. anksti rytą buvo sušaudyta 12 žydų tautybės vyrų. Greitai po to sušaudymo į Šalino dvarą buvo atvežta darbams apie 100 žydų tautybės moterų, kurios po ne kurio laiko buvo nuvežtos į Šateikių mišką ir ten sušaudytos“⁹³. Jas vežė 7 ar 9 pastotės. Pasak liudytojo, likusias 3 moteris taip pat sušaudė. Baltaraištis J. Valužis tardomas pripažino, kad „1941 m. iš Salantų miestelio į Šalino dvarą atgabenta iki šimto žydų vyrų, moterų ir vaikų lauko darbams. [...] Po dviejų dienų išvedė visus vyrus iš namų (jų buvo 9–10) ir sušaudė netoli nuo ūkio. [...] Po dviejų mėn. Šaline pasirodė Jonaitis su kitais baltaraiščiais, liepė kinkyti vežimą, įsodino 11–12 moterų ir 2–3 vaikus ir liepė vykti į Šateikius. Taip pat vyko ir kitos pastotės. Šateikių miške jos buvo sušaudytos“⁹⁴.

1963 m. J. Valužis, duodamas parodymus, patikslino kai kurias detales: „Dar prieš vyrų atvežimą į Šalino dvarą buvo atvežta apie 140 moterų žydžių taip pat darbams. Jos gyveno taip pat vasarnamyje [...]. Aš, kiek laiko, dabar tiksliai neprisimenu. Po vyrų sušaudymo į dvarą atvyko Salantų policijos viršininkas Jonaitis, policininkas Skruibis, vardo nežinau, Vičiulis, vardo nežinau, kitų neprisimenu. Jie atvažiavo naktį ir liepė ūkvedžiui Jonučiui Juozui duoti arklus ir vežti moteris žydes. Kur vežti, nesakė. Man irgi teko vežti. Vežėme maždaug septyniuose vežimuose. Vežėme 3–4 kilometrų, iki sustojome Šateikių miško pakraštyje. Ten moteris palikome, o mums liepė važiuoti. Ką su jomis padarė, aš nemačiau, tik teko girdėti, kad jas ten sušaudė.“⁹⁵

Apie 100 moterų iš Šalyno dvaro sušaudymą Šateikių miške byloje liudijo nemažai asmenų: Antanas Drulis⁹⁶, Juozas Jucys⁹⁷ (100 moterų gabeno 7 vežimai), Kazimieras Žiobakas⁹⁸, Pranas Vaičius⁹⁹ (kad atvežtos 100 žydžių dirbo dvare apie mėnesį laiko; į sušaudymo vietą nugabentos 5 dvikinkiais vežimais), Pranas Skruibis¹⁰⁰ (moters ir vaikai buvo atvežti į dvarą ir Šateikių miške sušaudyti). P. G. Aring rašo: „Po keleto savaitių [po beveik dviejų mėnesių. – *Aut.*] miškelyje prie Šateikių tą patį turėjo išgyventi daugiau nei 100 Salantų žydų moterų bei vaikų; juos ten nušovė ar užmušė.“¹⁰¹ Reikia paprieštarauti Jakovui Bunkai, kuris apie žuvusias netoli Šateikių miestelio Salantų žydų tautybės merginas ir moteris rašė: „[...] iš Salantų atvežė apie 100 moterų. Tai buvo Salantuose ir apylinkėse surinktos gražios moterys ir mergaitės vokiečiams ir jų pagalbininkams linksminti. Visą savaitę ten jas lankė ir prievartavo. Eidami pro miškelį žmonės girdėjo girtų šūkalojimus ir moterų aimanas ir verksmą. Pasibaigus orgijoms jas nuvedė toliau į miškelį ir sušaudė.“¹⁰² Tai tikrai negali atitikti tikrovės, nes, pirmiausia, per didelis jaunų moterų ir merginų skaičius, o antra, jos buvo paskirstytos ūkininkams. Galima sutikti, kad žydės kartais buvo prievartaujamos; apie tai rašoma ir knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“¹⁰³.

Taigi išvada tokia: 1941 m. rugpjūčio pabaigoje Šateikių miške buvo sušaudytos ir iš Salantų į Šalyno dvarą atgabentos 100 žydų tautybės moterų su vaikais.

1941 m. rudenį buvo nužudytos 35 Šalyno dvare likusios žydės. Kaip minėta, daugelis liudytojų teigė, kad 1941 m. liepos pradžioje 100–140 jaunų moterų iš Salantų sinagogos buvo išsiųstos į Šalyno ūkį dirbti pas ūkininkus žemės ūkio darbų. Rugpjūčio mėn. pabaigoje, pasak liudytojų, buvo sušaudyta 100 žydų tautybės moterų. Kur dingo dar

40 moterų? Kaltinamojo P. Končiaus byloje įsegtame 1965 m. rugpjūčio 14 d. nutarime nutraukti baudžiamąją bylą kaltinamajam mirus rašoma apie Salantų žydų bendruomenės sunaikinimą 1941 m., tačiau neminimos dar 40 žydų tautybės moterų žudynės Šalyno dvare¹⁰⁴, nors byloje yra liudijimų apie šių moterų nužudymą. Be to, yra žinoma, kad žudynių metu viena žydaitė išsigelbėjo. Dar kartą atskleiskime bylą ir peržvelkime liudytojų parodymus.

Kaltinamojo D. Vaičiaus pažymoje rašoma: „Rugpjūčio mėn. pabaigoje ar rugsėjo mėn. pradžioje man teko varyti suimtas žydų tautybės moteris ir merginas iš Šalino dvaro į mišką. Tą kartą aš su kitais policininkais variau apie 30 ar 35 suimtąsias iki pat sušaudymo vietos.“¹⁰⁵ Jas sušaudė prie žvyrduobių, ten, kur buvo sušaudyti ir žydai vyrai iš Šalyno dvaro. Būtina atkreipti dėmesį į tai, kad knygoje „Žydų bendruomenės Lietuvoje“ nurodoma žydų tautybės moterų sušaudymo data – 1941 m. rugsėjo 12 d.: „1941 m. rugsėjo 12 visos šios jaunos moterys buvo surinktos ir sušaudytos iš anksto iškastose duobėse. Tik vienai (Bathyah Abelman Yankelevitz) pavyko pabėgti ir pasislėpti ūkyje, kuriame ji anksčiau dirbo.“¹⁰⁶ Tai reali data, nes pirmiausia buvo nužudyti žydai iš Salantų sinagogos, t. y. 1941 m. liepos 10 ir 20 d.; kai žydės buvo grąžintos iš ūkininkų, tada apie 100 jų sušaudė Šateikių miške, o vėliau – ir likusias.

Vienai iš merginų, Basiai Abelmanaitėi (Abelman Basia, Giršo, g. 1914 m. Kretingos r. Kūlupėnų apyl. Šalyno k.) pavyko iš dvaro pasprukti. Jos 1945 m. kovo 23 d. liudijimas paimtas iš ADSR fondo (neegzistuojančio fondo medžiaga persikirstyta) ir čia cituojamas iš dokumentų rinkinio „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944“: „Atėjus vokiečiams, visus Imbarės kaime ir pačiuose Salantuose gyvenusius žydus suvarė į miestelio sinagogą. Po dešimties dienų su

grupe merginų mane nusiuntė į Šalyno dvarą lauko darbams. Dar po penkių dienų mane pasiėmė Imbarės kaimo valstietis Pranas Kasparaitis. Pas jį dirbau keturias savaites, paskui jam liepė pristatyti mane į Šalyno dvarą. Kai jis mane nuvežė, radau daug merginų, paruoštų šaudyti. Supratusi, kas manęs laukia, pabėgau pas Kasparaitį, kuris mane paslėpė ir gelbėjo ištisus trejus metus, kol Raudonoji Armija atėjo į Salantus.“¹⁰⁷

Internetė paskelbtoje medžiagoje „Šalyno žydų holokausto vieta“ apie Šalyną rašoma: „Kitas Šalyne pasilikusias 18 žydų merginų 1941 m. rugpjūčio mėnesio pradžioje naciai nuvedė į buvusį žvyro karjerą ir sušaudė.“¹⁰⁸ Nurodomas šaltinis, tačiau jame apie tai nieko neminima¹⁰⁹.

Už išgelbėtas B. Abelmanaitės-Jankelovičienės ir Rapolo Veržbolausko gyvybes 1991 m. Pasaulio Tautų Teisulių vardas suteiktas netoli Salantų, Imbarės kaime, gyvenusiems Sofijai Kasparaitienei (1898–1972) ir Pranui Kasperaičiui (1888–1969). 2002-aisiais jie Lietuvos Respublikos Prezidento dekretu buvo apdovanoti „Žūvančiųjų gelbėjimo kryžiumi“. Štai ką korespondentas Romualdas Beniušis rašė apie išgelbėtus salantiškius: „Abu išgelbėtieji salantiškiai žydai karo metus praleido slėptuvėje, įrengtoje Kasperaičių namuose. B. Abelmanaitė pas juos pateko paskutiniu momentu išvengusi sušaudymo, naktį pabėgusi nuo baudėjų. Prieš tai kurį laiką ji dirbo Kasperaičių ūkyje ir žinojo, kad pabėgus jai bus suteikta prieglauda. Gi R. Veržbolauską pas Kasperaičius, gelbėdami nuo mirties, slapta atvežė geradariai salantiškiai. Didelę moralinę ir materialinę pagalbą besislapstantiems teikė Salantų bažnyčios klebonas Antanas Simaitis, bažnyčioje savo pamoksluose smerkęs žydų žudynes, raginęs žmones elgtis krikščioniškai ir padėti žydams. Jo įtakoje Kasperaičių šeima ir apsisprendė gelbėti žydus, nors aiškiai žinojo, kas už tai jiems gresia.“¹¹⁰

Apibendrinant liudytojų parodymus galima teigti, kad 1941 m. rugsėjo 12 d. buvo sušaudytos likusios Šalyno dvare 30–35 žydės. Jų sušaudymo vieta – buvusiam žvyro karjere prie Šalyno dvaro.

Miške prie Eglinsko sodybos 1941 m. rugsėjo mėn. buvo sušaudytos paskutinės 4 moterys iš Šalyno dvaro. Liudytojas A. Kripas teigė: „Dvi žydų tautybės moterys buvo sušaudytos miške prie Eglinsko sodybos.“¹¹¹ P. Rudys liudijo, kad 1941 m. rugpjūčio mėn. likusias dvare 3 moteris taip pat sušaudė¹¹². Kaip atsitiko, kad 4 žydės liko dvare? Liudytojų parodymai skiriasi. Vienas iš jų – Pranas Druelis teigė, kad po vyrų sušaudymo (11–12 vyrų Šalyno dvare) 100 moterų buvo atvartytos į dvarą, o netrukus jos buvo nuvežtos į Šateikių mišką¹¹³. „Vežimo šaudyti į Šalino mišką metu keturios žydų tautybės moterys pabėgo ir slapstėsi II-ame Šalino dvare.“ Po kurio laiko atvyko baltaraiščiai, „jie paėmė minėtas keturias žydų tautybės moteris, nusivedė į mišką prie Eglinsko sodybos ir ten jas nušovė“. Sušaudymą prie Eglinsko sodybos paliudijo Justinas Bertašius: „Tik atrodo, 4 moterys buvo paliktos Šalino dvare ir tik po kiek laiko jos buvo sušaudytos miške prie Eglinsko sodybos.“¹¹⁴ K. Žiobakas liudijo: „Be to, po minėto išvežimo į Šateikių mišką [apie 100 moterų. – *Aut.*] Šalino dvare dar buvo likusios 4 žydų tautybės moterys, kurias po kurio laiko sušaudė atvažiavę iš Salantų du ginkluotos gaujos dalyviai.“¹¹⁵ Jo teigimu, Šalyno II dvare buvo laikomos melžiamos karvės ir ten buvo paskirtos dirbti 4 žydų tautybės moterys, kurios ir buvo sušaudytos prie Eglinsko sodybos, o ne pabėgusios moterys.

Kaplano šeimos sušaudymas. Buvo dar vienos žudynės Salantuose, prie žydų kapinių. Kretingos saugumo darbuotojai atskirai sušaudė 4 asmenų žydo Kaplano šeimą.

Štai ką apie tai pasakojo tų žudynių dalyvis Petras Kazragis: „1942 m. pavasarį mane ir kitą suimtąjį Gruodį [...] išvarė iš Kretingos daboklės ir pasodino į policijos sunkvežimį. Kartu su mumis į mašiną atsisėdo Kretingos saugumo darbuotojai. [...] mes nuvažiavome iš Kretingos į Salantus. Nuvažiavus į Salantus man ir Gruodžiui Bražinskas (Kretingos saugumo darbuotojas) davė kastuvus ir liepė nueiti prie žydų kapinių ir iškasti duobę, nes reikia sušaudyti dar vieną žydų šeimą. Kartu į Salantų policiją buvo iššauktas žydų tautybės pilietis Kaplanas [nepavyko nustatyti, ką jis dirbo iki 1942 m. Salantuose. – *Aut.*], jam taip pat davė kastuvą ir liepė eiti kartu su mumis. Jau temstant mes visi trys: aš, Gruodis ir Kaplanas nuėjome prie žydų kapinių Salantuose ir ten iškasėme duobę. Jau pritemus į tą vietą, kur mes iškasėme duobę, su ta pačia mašina, su kuria mes atvažiavome, buvo atvežta Kaplano šeima, žmona ir du vaikai [...]. Privažiavę prie duobės maždaug 200 metrų nuotolyje Kaplano šeimai liepė išlipti iš mašinos ir pėsti buvo atvaryti prie duobės. Pačiam Kaplanui iš duobės išlipti neleido ir liepė žmonai ir vaikams sulipti į duobę [...]. Po to jiems buvo įsakyta sugulti duobėje veidais žemyn. [...] Tuo pat mūsų užnugaryje pasigirdo šūviai [...]. Paskui aš išgirdau, kad Bražinskas ar Skruibis pareiškė, kad niekaip negali nušauti Kaplano, ir įlipo į duobę. Po to dar buvo paleisti 3 ar 4 šūviai. [...] Po to mums buvo įsakyta sugrįžti prie duobės ir užkasti lavonus.“¹¹⁶

Trijų žydų sušaudymas ant tilto. Būtina paminėti dar vieną susidorojimą su žydais. Konstantinas Zajanškauskas liudijo, kad 1941 m. liepos–rugpjūčio mėn. jis su kitais paaugliais matė, kaip D. Vaičius, Džiunis ir Smulnis nušovė 3 suimtus žydus. Juos baltaraiščiai vedė į sinagogą. Priėjus tiltą, žydams buvo liepta bėgti per tiltą, tada į juos bėgančius buvo paleisti šūviai. Tai

buvo Ochmonas, Davydovas, o trečiojo jis nepažinojo¹¹⁷.

Viena iš mūsų prielaidų, kad tai galėjo įvykti birželio pabaigoje arba liepos pradžioje (liepos 10 d. žydai vyrai jau buvo sušaudyti).

Sušaudytų Salantų žydų skaičius

Norėdami sužinoti tikslų Salantuose nužudytų asmenų skaičių, turime įvardyti ir sušaudytus sovietų aktyvistus. Petras Razmusas liudijo: „Kaip aš girdėjau, viso buvo sušaudyta 29 sovietų tarnautojai ir aktyvistai [...]; viso [1941 m. – *Aut.*] buvo sušaudyta apie 500 žmonių.“¹¹⁸ Pasak liudytojo P. Skruibio, „[...] žydai buvo suimti ir buvo laikomi sinagogoje. Jų galėjo būti iš viso virš 200 žmonių, vyrų, moterų ir vaikų. Aš tą skaičių prisimenu todėl, kad policijos viršininkas Balduonis buvo įsakęs man surašyti visus į sąrašą [...]. Maždaug apie 12 vyrų buvo išsiųsti į Šalino dvarą darbams. Po to man teko girdėti, kad juos gaujos dalyviai sušaudė [...]. Atrodo, po to į dvarą buvo nuvežta apie 100

moterų, taip pat darbams“. Mūsų manymu, šis skaičius netikslus, kuriuo nors momentu Salantų sinagogoje galėjo būti apie 200 žydų. Vyrų ir moterų žudynės vyko atskirai. Vyrų (100) buvo sušaudyti prie žydų kapinių ir 12 vyrų – prie Šalyno dvaro. Toliau P. Skruibis teigė: „Po to [po 12 vyrų sušaudymo Šalyno dvare. – *Aut.*], datos neprisimenu, buvo šaudomos moterys. Kiek prisimenu, dalis moterų buvo sinagogoje, kitos buvo Šalino dvare.“¹¹⁹

Salantuose sušaudytų žydų skaičius dažniausiai nurodomas remiantis kaltinamojo C. Skridailos parodymais¹²⁰, neatsižvelgiant į kitų liudytojų parodymus. Mūsų surinktais duomenimis, moterys iš Salantų buvo nužudytos per du kartus (70 ir 50) Šateikių miške, o 100 moterų iš Šalyno dvaro taip pat sušaudytos Šateikių miške. C. Skridailos parodymuose Salantų žydų tautybės moterų iš sinagogos žudynės traktuojamos tik kaip vienas 100 moterų nužudymas Šateikių miške, todėl ir dokumentų rinkinyje „Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944“ atsirado

Lentelė. Duomenys apie Salantuose nužudytus žydus

Data	Žudynių vieta	Mūsų duomenimis
1941 06 pab.–1941 07 pr.	Salantuose ant tilto (vyrų)	3
1941 07 10	Salantų žydų kapinėse (vyrų)	100
1941 07 13	Šalyno dvaras (vyrų)	11
1941 07 20	Šateikių miškas (moterys iš sinagogos)	60–70
1941 07 pab.	Šateikių miškas (moterys ir vaikai iš sinagogos)	50
1941 08 pab.	Šateikių miškas (moterys su vaikais iš Šalyno dvaro)	100
1941 09 12	Šalyno dvaras (moterys)	35
Praėjus kelioms dienoms po 1941 09 12	Prie Eglinsko sodybos	4
1942 m. pavasarį	Kaplano šeima prie žydų kapinių	4
Iš viso		367–377

netikslumų. Rašoma, kad „Salantai, žydų kapinės [tiksliau – prie žydų kapinių. – *Aut.*] nužudyti 405 asmenys [maždaug tiek iš viso nužudyta Salantuose. – *Aut.*], o Šateikių girioje [...]“ – apie 100 moterų ir vaikų¹²¹. P. Razmusas liudijo, kad „1941 m. viso buvo sušaudyta 500 žmonių“¹²². J. Valužis pareiškime Valstybės saugumui rašė: „Kaip užėmė vokiečiai Lietuvą, iš Salantų miesto parvežė žydų ir žydelių dėl darbų į Šalino dvarą. Žydų buvo 10 ar 11, žydelių buvo maždaug 140.“¹²³

R. Šlionskio baudžiamojoje byloje rašoma: „1941 m. liepos mėn. pradžioje Salantų policija kartu su mūsų ginkluota gauja suėmė ir sušaudė visus Salantų m. žydų tautybės piliečius, kurių iš viso Salantuose buvo apie 500. Žydai vyrai buvo sušaudyti tuoj po jų suėmimo pirmomis liepos mėn. dienomis, moterys už kelių savaitių.“¹²⁴

Taigi 1941 m. naciai išžudė visą Salantų žydų bendruomenę¹²⁵. Pasak liudytojų, Salantuose gyveno ne daugiau kaip 500 žydų, nužudyta apie 400 žydų.

Paminklai Salantų holokausto aukoms Žvainių kaime, prie Salantų žydų kapinių. Žydų holokausto vieta yra šiaurės rytinėje Kretingos rajono savivaldybės teritorijos dalyje, Žvainiuose (Imbarės seniūnija), 1,8 km į pietvakarius nuo Salantų, 0,6 km į vakarus nuo kelio Salantai–Imbarė, Salanto kairiajame krante.

Žvainių kaimas prasideda tuoj už Salantų. Jį pravažiuavę išvystame medinę nuorodą „Žydų žudynių vieta. Salantų žydų kapinės. Rezistentų laidojimo vieta“. Sukame nurodyta kryptimi apie 300 m. Pravažiuojame kiemą per privačią valdą ir atsiduriame priešais senąsias žydų kapines. Čia stovi tautodailininko

J. Bunkos kopyltstulpis su užrašu: „405-iems 1941 m. liepos mėn. Salantuose nužudytiems žydams“

Džanerio stulpas, nurodantis atstumą iki žudynių vietos

J. Bunkos pastatyta ažuolinė skulptūra su užrašu: „405-iems 1941 m. liepos mėn. Salantuose nužudytiems žydams“. Toliau, kairėje, Džanerio stulpas mus nukreipia dar 130 m link daubos žemyn, ten kairėje pusėje priešais kapines ant kalvos stovi granitinis paminklas. Nors žydai sušaudyti dauboje, paminklas pastatytas priešais sušaudymo vietą ant kalvos. Paminklo memorialinėje lentoje iškalta Dovydo žvaigždė, o po ja užrašas lietuvių ir žydų kalbomis (jidiš, idiš): „Šioje vietoje 1941 m. nužudyti 405 žydai“. Jo priekinė plokštuma nuožulni, joje įbetonuota memorialinė lenta su įrašu lietuvių kalba: „Fašistinio teroro aukoms 1941. VI-VII“. Toliau į šiaurės vakarus yra senosios Salantų žydų kapinės, į pietus – paminklas pokario partizanams.

Holokausto aukoms atminti žudynių vietoje stūksančioje kalvoje 1967 m. birželio 3 d. buvo atidengtas paminklas. Pavienių holokausto aukų, nužudytų karo pradžioje Salantuose, kapai buvo paženklinti nedideliais betoniniais antkapiniais paminklais¹²⁶. Žudynių vieta 1970 m. paskelbta vietinės reikšmės istorijos paminklu (IV383), 1997 m. įrašyta į kultūros vertybių registro istorinių vietų sąrašą (I50), 2005 m. pripažinta valstybės saugomu kultūros paveldo objektu¹²⁷. Šio

paminklo užrašas skelbia, kad iš viso Salantų miestelyje buvo nužudyta 405 žydai.

Salantai. Šalynas, prie Šalyno dvaro. Važiuojame keliu Kretinga–Salantai, ties Klausgalviais sukame į keliuką kairėje per mišką. Juo važiuojame arba einame (rudeni) apie 1 km, kol pamatysime Džanerio stulpą kairėje. Paėję nurodyta kryptimi apie 500 m, išvysime paminklą. Ant didžiulio akmens memorialinėje lentoje užrašas lietuvių ir žydų kalbomis: „Šioje vietoje 1941 m. nužudyta 18 žydų“. Už paminklo mėlynai nudažyta tvorele aptverta žudynių vieta. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad prie Šalyno dvaro, kur dabar stovi paminklas, liudytojų parodymais, buvo nužudyta ne 18 žydų, o apie 50: 1941 m. liepos 13 d. – 11 vyrų, 1941 m. rugsėjo 12 d. – 35 žydės, o dar vėliau – 4 moterys iš Šalyno II dvaro.

Šateikių miške, Plungės rajone. Šioje vietoje buvo įvykdytos trejos žydų žudynės: iš viso čia sušaudyta ne 100, o 230 žydų tautybės moterų ir vaikų. Knygoje „Plateliai“ rašoma: „Platelių valsčiaus žemė sugėrė ir iš Salantų atvarytų ir čia nužudytų žydų kraują. Apie tai primena trečioji paminklinė lenta ir užrašas lietuvių ir žydų kalbomis masinėje kapavietėje miške prie Šateikių. Čia šimto žydų

Paminklas sušaudytoms žydų tautybės moterims ir vaikams Šateikių miške

Šioje vietoje 1941 m. liepos 10 d. prie Salantų žydų kapinių sušaudyti 100 žydų vyrų

tragediją primena ir Plungėje gyvenančių jų tautiečio Jakovo Bunkos stogastulpis.¹²⁸

IŠVADOS

Remiantis mūsų pateikta medžiaga (baudžiamosioje byloje esančiais liudytojų parodymais), galima teigti, kad Salantuose buvo nužudyta apie 400 asmenų:

1941 m. birželio pabaigoje ar liepos pirmomis dienomis sušaudyti 3 žydai Salantuose ant tilto.

Liepos 1 d. Salantų miestelio žydai suvaryti į sinagogą.

Liepos 10 d. 11 darbingų žydų vyrų ir 140 žydų tautybės moterų ir vaikų iš sinagogos išsiųsti dirbti į Šalyno dvarą. Tą pačią dieną

100 žydų vyrų iš sinagogos sušaudyti prie Salantų žydų kapinių Žvainių kaime.

Liepos 13 d. Šalyno dvare sušaudyta 11 žydų vyrų.

Liepos 20 d. iš Salantų miestelio sinagogos apie 60–70 moterų (tikriausiai be vaikų) nugabentos į Šateikių mišką ir sušaudytos.

Liepos mėn. pabaigoje sušaudytos paskutinės likusios sinagogoje daugiau kaip 50 žydų tautybės moterų ir vaikų.

Rugpjūčio pabaigoje Šateikių miške sušaudytos ir iš Salantų į Šalyno dvarą atgabentos 100 moterų su vaikais.

Rugsėjo 12 d. Šalyno dvare sušaudytos likusios 30–35 žydės (viena išsigelbėjo).

Rugsėjo mėn. prie Eglinsko sodybos sušaudytos paskutinės 4 moterys iš Šalyno dvaro.

Nuorodos

J. Bunka, „Istorija-Pradžia“, http://www.jbfund.lt/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=6&Itemid=54.

² B. Kviklys, *Mūsų Lietuva*, t. 4, Vilnius, 1991, p. 247, 329.

³ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

⁴ Ibid.

⁵ *Visuotinė lietuvių enciklopedija*, t. XX, Vilnius, 2011, p. 677.

⁶ B. Kviklys, op. cit., p. 329.

⁷ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

⁸ B. Kviklys, op. cit., p. 329.

⁹ A. Bubnys, „Holokaustas Lietuvos provincijoje 1941 metais“, p. 60, http://www.komisija.lt/Files/www.komisija.lt/File/Tyrimu_baze/Nacių%20okupacija/Holokaustas%20Lietuvos%20provincijoje/Zydu%20persekiojimas/Pirmosios%20Karo%20dienos/A. Bubnio%20mokslinis%20darbas%20%28lietuviu%20k.%29.pdf.

¹⁰ R. Šlionskio liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 275.

¹¹ „Salantai“, *Vikipedija*, <http://lt.wikipedia.org/wiki/Salantai>.

¹² *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944. Dokumentų rinkinys*, d. 2., Vilnius, 1973, p. 146.

¹³ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

¹⁴ Ibid.

¹⁵ Ibid.

¹⁶ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 147.

¹⁷ Ibid., p. 397.

¹⁸ A. Bubnys, op. cit., p. 61–62.

¹⁹ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

²⁰ J. Levinsonas, *Skausmo knyga*, Vilnius, 1997, p. 31.

²¹ „Salantų apylinkės – Slide Share“, <http://www.slideshare.net/Salantug/salant-apylinks>.

²² A. Bubnys, op. cit., p. 60; *Salant* (Salantai).

²³ C. Skridailos 1959 m. balandžio 30 d. liudijimas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 2–3.

²⁴ P. Vaičiaus liudijimas, ibid., f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 134.

²⁵ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

²⁶ Kaltinamojo P. Končiaus byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1–2.

²⁷ Buržuazinių nacionalistų teroristinė veikla Kretingos, Salantų, Plungės, Sedos, Skuodo apylinkėse, apskrityse bei rajonuose (1941–1954), *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 161.

²⁸ Kaltinamojo P. Končiaus stebėjimo byla, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 18.

²⁹ Pažyma apie K. Valužį (pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 38436/3 medžiagą), *ibid.*, l. 278.

³⁰ P. Kadžio 1949 m. balandžio 14 d. liudijimas, *ibid.*, l. 233.

³¹ J. Meškio liudijimas (pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 31755 medžiagą išduota pažyma), *ibid.*, l. 286.

³² P. Končiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, l. 18.

³³ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

³⁴ C. Skridailos 1951 m. sausio 12 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 222–225; 1959 m. balandžio 30 d. pažyma, sudaryta pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 34338/3 medžiagą, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 1–3.

³⁵ C. Skridailos 1951 m. sausio 12 d. liudijimas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 223.

³⁶ C. Skridailos 1959 m. balandžio 30 d. liudijimas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 1.

³⁷ A. Eidintas, *Žydai, lietuviai ir holokaustas*, Vilnius, 2002, p. 256; *Holokausto Lietuvoje atlasas*, Vilnius, 2011, p. 92.

³⁸ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 61.

³⁹ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

⁴⁰ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 61–62; A. Eidintas, *op. cit.*, p. 256–257; *Holokausto Lietuvoje atlasas*, p. 92.

⁴¹ Pažyma apie R. Šlionskį (pagal baudžiamosios bylos Nr. 45118 medžiagą, data nenurodyta), LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 275–276.

⁴² P. Skruibio 1963 m. gruodžio 27 d. liudijimas, *ibid.*, l. 33.

⁴³ R. Šlionskio 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 18–22.

⁴⁴ P. Kadžio 1949 m. balandžio 19 d. liudijimas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 231.

⁴⁵ P. Skruibio 1963 m. gruodžio 27 d. liudijimas, *ibid.*, l. 32.

⁴⁶ J. Pilibavičiaus 1963 m. gruodžio 28 d. liudijimas, *ibid.*, l. 35.

⁴⁷ P. Eringio 1963 m. gruodžio 28 d. liudijimas, *ibid.*, l. 36–37.

⁴⁸ J. Jonučio 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 52–56.

⁴⁹ V. Jaso 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 57–61.

⁵⁰ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.

⁵¹ A. Drulio 1964 m. balandžio 10 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 124.

⁵² P. Končiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, l. 18.

⁵³ C. Skridailos 1951 m. sausio 12 d. liudijimas, *ibid.*, l. 223.

⁵⁴ J. Valužio 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, *ibid.*, l. 1.

⁵⁵ P. Skruibio 1960 m. gruodžio 12 d. liudijimas, *ibid.*, l. 7–8.

⁵⁶ Kaltinamojo P. Končiaus stebėjimo byla, *ibid.*, l. 18.

⁵⁷ M. Leksienės 1964 m. balandžio 22 d. liudijimas, *ibid.*, l. 140.

⁵⁸ L. Venckaus 1964 m. balandžio 11 d. liudijimas, *ibid.*, l. 123/2.

⁵⁹ K. Gintalo 1964 m. balandžio 23 d. liudijimas, *ibid.*, l. 152.

⁶⁰ P. Rudžio 1964 m. balandžio 7 d. liudijimas, *ibid.*, l. 105.

⁶¹ K. Žiobako 1964 m. gegužės 9 d. liudijimas, *ibid.*, l. 200–201.

⁶² A. Drulio 1964 m. balandžio 10 d. liudijimas, *ibid.*, l. 114–118.

⁶³ E. Drungilienės 1964 m. gegužės 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 216/2.

⁶⁴ P. Končiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, l. 18.

⁶⁵ C. Skridailos 1959 m. balandžio 30 d. liudijimas, *ibid.*, l. 224; f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 3–4.

⁶⁶ A. Eidintas, *op. cit.*, p. 256.

⁶⁷ A. Bubnys, *op. cit.*, p. 61.

⁶⁸ C. Skridailos 1959 m. balandžio 30 d. liudijimas, LYA, f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 3–4.

⁶⁹ Pažyma apie P. Vaičių (pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 44458/3 medžiagą, data nenurodyta), *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 299; 1945 m. balandžio 9 d. pažyma, *ibid.*, f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 184.

⁷⁰ Pažyma apie J. Meškį (pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 31755 medžiagą), *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 286.

⁷¹ Kaltinamojo P. Končiaus stebėjimo byla, *ibid.*, l. 18.

- ⁷² J. Jonučio 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 52.
- ⁷³ R. Šlionskio 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, *ibid.*, l. 19–20.
- ⁷⁴ K. Dvariono 1964 m. sausio 31 d. liudijimas, *ibid.*, l. 40–41.
- ⁷⁵ K. Grabio 1964 m. sausio 31 d. liudijimas, *ibid.*, l. 44–47.
- ⁷⁶ P. Šmato 1964 m. sausio 31 d. liudijimas, *ibid.*, l. 48–51.
- ⁷⁷ J. Jonučio 1945 m. vasario 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 52–56.
- ⁷⁸ V. Jaso 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 57–61.
- ⁷⁹ Pažyma apie J. Meškį (pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 31755 medžiagą), *ibid.*, l. 286; f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 6–8.
- ⁸⁰ A. Pilibavičiaus 1964 m. kovo 6 d. liudijimas, *ibid.*, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 72.
- ⁸¹ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.
- ⁸² P. Končiaus baudžiamoji byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 18.
- ⁸³ J. Pilibavičiaus 1963 m. gruodžio 28 d. liudijimas, *ibid.*, l. 35.
- ⁸⁴ P. Vaičiaus 1964 m. vasario 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 63.
- ⁸⁵ B. Augustino 1964 m. balandžio 27 d. liudijimas, *ibid.*, l. 176–177.
- ⁸⁶ K. Klapatausko 1964 m. vasario 14 d. liudijimas, *ibid.*, l. 66.
- ⁸⁷ P. Končiaus baudžiamoji byla, *ibid.*, l. 18.
- ⁸⁸ „Šalynas“, *Vikipedija*, <http://lt.wikipedia.org/wiki/%C5%A0alynas>.
- ⁸⁹ P. Kadžio 1949 m. balandžio 19 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 231.
- ⁹⁰ A. Kripo 1964 m. balandžio 6 d. liudijimas, *ibid.*, l. 96.
- ⁹¹ R. Šlionskio 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, *ibid.*, l. 19–20.
- ⁹² P. Skruibio 1963 m. gruodžio 27 d. liudijimas, *ibid.*, l. 34.
- ⁹³ P. Rudžio 1964 m. balandžio 7 d. liudijimas, *ibid.*, l. 106.
- ⁹⁴ J. Valužio 1950 m. sausio 27 d. liudijimas, *ibid.*, t. 2, l. 8.
- ⁹⁵ J. Valužio 1963 m. gruodžio 25 d. liudijimas, *ibid.*, t. 1, l. 22.
- ⁹⁶ A. Drulio 1964 m. balandžio 10 d. liudijimas, *ibid.*, l. 114–122.
- ⁹⁷ J. Jucio 1964 m. balandžio 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 136–138.
- ⁹⁸ K. Žiobako 1964 m. gegužės 9 d. liudijimas, *ibid.*, l. 200–201.
- ⁹⁹ P. Vaičiaus 1964 m. balandžio 13 d. liudijimas, *ibid.*, l. 134.
- ¹⁰⁰ P. Skruibio 1960 m. gruodžio 12 d. liudijimas, *ibid.*, l. 8.
- ¹⁰¹ P. G. Aring, *Kai vaikai klausia. Žydų gyvenimo pėdsakai Lietuvoje*, Klaipėda, 1998, p. 32.
- ¹⁰² J. Bunka, „Istorija-Pradžia“, http://www.jbfund.lt/index.php?option=com_content&view=section&layout=blog&id=6&Itemid=54.
- ¹⁰³ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.
- ¹⁰⁴ Kaltinamojo P. Končiaus stebėjimo byla, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 18.
- ¹⁰⁵ Pažyma apie P. Vaičių (pagal archyvinę baudžiamosios bylos Nr. 44458/3 medžiagą, data nenurodyta), *ibid.*, l. 299.
- ¹⁰⁶ JEW. Salant (Salantai) – JewishGen KehilaLinks (Žydų bendruomenės Lietuvoje), <http://kehilalinks.jewishgen.org/Salant/Salant1.html>.
- ¹⁰⁷ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 147.
- ¹⁰⁸ „Šalynas“, *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/%C5%A0alyno_%C5%BEyd%C5%B3_holokausto_vieta.
- ¹⁰⁹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 146.
- ¹¹⁰ R. Beniušis, „Pagarba holokausto aukoms – mūsų kultūros dalis“, *Pajūrio naujienos*, 2013 06 21.
- ¹¹¹ A. Kripo 1964 m. balandžio 6 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 96.
- ¹¹² P. Rudžio 1964 m. balandžio 7 d. liudijimas, *ibid.*, l. 106.
- ¹¹³ P. Drulio 1964 m. balandžio 10 d. liudijimas, *ibid.*, l. 119.
- ¹¹⁴ J. Bertašiaus 1964 m. balandžio 7 d. liudijimas, *ibid.*, l. 104.
- ¹¹⁵ K. Žiobako 1964 m. gegužės 9 d. liudijimas, *ibid.*, l. 201.
- ¹¹⁶ P. Kazragio 1964 m. kovo 14 d. liudijimas, *ibid.*, l. 83–85.
- ¹¹⁷ K. Zajanškausko 1945 m. kovo 25 d. liudijimas, *ibid.*, l. 187.
- ¹¹⁸ P. Razmuso 1949 m. liepos 20 d. liudijimas, *ibid.*, l. 257.
- ¹¹⁹ P. Skruibio 1963 m. gruodžio 27 d. liudijimas, *ibid.*, l. 33.

¹²⁰ C. Skridailos liudijimas, *ibid.*, l. 224; f. 3377, ap. 55, b. 161, l. 3–4.

¹²¹ *Masinės žudynės Lietuvoje 1941–1944*, d. 2, p. 397.

¹²² P. Razmuso 1949 m. liepos 20 d. liudijimas, LYA, f. K-1, ap. 58, b. 47462/3, t. 1, l. 257.

¹²³ J. Valužio 1961 m. sausio 31 d. pareiškimas Valstybės saugumui, *ibid.*, l. 3.

¹²⁴ Pažyma apie R. Šlionskį (pagal baudžiamosios bylos Nr. 45118 medžiagą, data nenurodyta), *ibid.*, l. 275.

¹²⁵ B. Kviklys, *op. cit.*, p. 330; *Salantai: Salantams 450 metų*, Salantai, 2006, p. 18.

¹²⁶ „Salantų žydų holokausto vieta“, *Vikipedija*, http://lt.wikipedia.org/wiki/Salant%C5%B3_%C5%BEyd%C5%B3_holokausto_vieta.

¹²⁷ Lietuvos kultūros ministro 2005 m. balandžio 29 d. įsakymas Nr. ĮV-190 „Dėl nekilnojamųjų kultūros vertybių pripažinimo saugomomis“, <http://www.kpd.lt/lt/node/336>.

¹²⁸ *Plateliai: Lietuvos valsčiai*, Vilnius, 1999, p. 166.

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso renginiai

Gegužės 17 d. Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse (toliau – Tuskulėnų memorialinis kompleksas) vyko „Muziejų nakties“ renginiai. Lietingą vakarą Tuskulėnuose vilniečiai ir miesto svečiai rinkosi į Valentino Algirdo Kaliūno retrospektyvinės tapybos ir fotografijų parodos „Tremtinio širdies godos“ pristatymą. Vėliau dvaro rūmuose lankytojai galėjo klausytis Monikos Boreikaitės, Kamilės Zaveckaitės ir Laurynos Lankutytės kla-

sikinės muzikos koncerto, o Konferencijų salėje žiūrėti dokumentinius filmus. Renginių programą užbaigė naktinė ekskursija po Tuskulėnų memorialinį kompleksą ir ekspozicija „Tuskulėnų dvaro paslaptys“. Nesuspėjusieji mūsų aplankyti per „Muziejų naktį“ galėjo tai padaryti **gegužės 18-ąją**, Tarptautinę muziejų dieną. Tuskulėnų memorialiniame komplekse iki pat vakaro buvo galima lankyti koplyčią-kolumbariumą ir V. A. Kaliūno darbų parodą.

Lietinga „Muziejų naktis“ Tuskulėnuose

Gegužės 31 d. vyko šeimos popietė „Pasitikime vasarą su šeima!“ Tai buvo puiki proga susipažinti su Tuskulėnų dvaro istorija. Dalyviai, pasidaliję į komandas, žaidė pažintinį-educacinį žaidimą „Atrask Tuskulėnų dvaro lobį!“ Kiekviena komanda Tuskulėnų memorialinio komplekso teritorijoje turėjo surasti devynis vokus, kuriuose esanti informacija padėjo aptikti paslėptą lobį.

Birželio 14–15 d. vyko atvirų durų dienos, skirtos Gedulo ir vilties bei Okupacijos ir genocido dienoms paminėti. Lankytojai galėjo apžiūrėti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“ ir net dvi laikinas parodas – Lietuvos nacionalinės Martyno Mažvydo bibliotekos parengtą „Rainių tragedija: atmintis gyva“ ir V. A. Kaliūno retrospektyvinę tapybos ir fotografijų parodą „Tremtinio širdies godos“. Birželio 14 d. Lietuvos kariuomenės Garbės sargybos kuopos kariai koplyčioje-kolumbariume pagerbė sovietinio totalitarinio

režimo aukas. Vakare šeimos centras „Kartu saldu“ kvietė Tuskulėnų memorialinio komplekso lankytojus kartu prisiminti Lietuvos gyventojų trėmimus – pažiūrėti Giedrės Beinoriūtės dokumentinį filmą „Gyveno senelis ir bobutė“, nupiešti „Vilties medį“ ir padėti „Atminties vainiką“ koplyčioje-kolumbariume.

Liepos 3 d. Konferencijų salėje buvo atidaryta Vidos Krištolaitytės kūrybos paroda „Tiek saulės, tiek mirties“. Konferencijų salėje buvo eksponuojami 7 autorės piešiniai, 22 grafikos ir 24 tapybos darbai. Autorę sveikino Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) generalinė direktorė Teresė Birutė Burauskaitė, išeivijos kultūros veikėja Beatričė Kleizaitė-Vasaris, Lietuvos ambasadorius JAV Žygimantas Pavilionis. Renginio svečiams V. Krištolaitytės kūrybą pristatė parodos kuratorė Irena Feldmanaitė, Lietuvos dailės

Vidos Krištolaitytės paroda „Tiek saulės, tiek mirties“

muziejaus darbuotoja Irena Dobrovolskaitė ir pati autorė.

Rugpjūčio 21 d. atidaryta Šaltojo karo politinių karikatūrų paroda „Kūjis, pjautuvas ir plaktukas“ iš architekto ir karikatūristo Ryčio Daukanto kolekcijos. Parodoje eksponuojama 20 JAV ir SSRS dailininkų karikatūrų ir 20 sovietinės propagandos plakatų, satyrinių knygų ir žurnalų. Karikatūrose atsispindi patys svarbiausi XX amžiaus antros pusės įvykiai: Maršalo planas, Vengrijos revoliucija, Prahos pavasaris, Karibų krizė, politinė situacija okupuotose Baltijos šalyse.

Per renginį R. Daukantas pristatė savo kolekciją ir plačiau papasakojo apie politinės karikatūros žanrą. Parodos iniciatorių ir svečius pasveikino LGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, LR Seimo narys Arvydas Anušauskas, Lietuvos ambasadorius Nyderlanduose Darius Semaška.

Rugpjūčio 23 d. vyko atvirų durų diena, skirta Europos dienai stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio 25-osioms metinėms. Komplexo svečiai galėjo aplankyti ekspoziciją „Tuskulėnų dvaro paslaptys“, koplyčių-kolumbariumą ir Šaltojo karo politinių karikatūrų parodą „Kūjis, pjautuvas ir pieštukas“ iš R. Daukanto kolekcijos. Po pietų Konferencijų salėje lankytojai žiūrėjo Edvino Šnorės dokumentinį filmą „The Soviet Story“.

Rugsėjo 28 d. buvo paminėta Tuskulėnų aukų atminimo diena. Šiemet sukako 70 metų, kai NKGB (MGB) vidaus kalėjime Vilniuje buvo pradėti vykdyti SSRS karo tribunolų ir Ypatingojo pasitarimo priimti mirties bausmių nuosprendžiai. Tuskulėnų aukas koplyčioje-kolumbariume pagerbė ir gėlių vainikus nuo Lietuvos Respublikos Prezidentės, Ministro Pirmininko, Seimo Pirmininkės padėjo Lietuvos kariuomenės

Šaltojo karo politinių karikatūrų paroda „Kūjis, pjautuvas ir plaktukas“

*Minimos a. a. monsinjoro Alfonso Svarinsko 60-osios kunigystės metinės.
Dainuoja Vilniaus Gedimino technikos universiteto choras*

Garbės sargybos kuopos kariai. Vėliau Konferencijų salėje susirinkusius svečius pasveikino LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, Krašto apsaugos viceministras Antanas Valys, Seimo narė Vilija Aleknaitė-Abramikienė, partizanų vado Jono Semaškos sūnus Alvydas Semaška. Renginio dalyviams koncertavo Nacionalinės M. K. Čiurlionio menų mokyklos auklėtinė fleitininkė Saulė Pavilionytė. Pasibaigus oficialiai minėjimo daliai, svečiai žiūrėjo Vytauto Damaševičiaus ir Juozo Matonio dokumentinį filmą „Tuskulėnų paslaptis“ ir aplankė ekspoziciją.

Spalio 17 d. buvo paminėtas a. a. monsinjoro Alfonso Svarinsko iššventinimo į kunigus 60-metis. Minėjimas prasidėjo aktoriaus ir režisieriaus Virgilijaus Kubiliaus perskaityta

ištrauka iš neseniai perleistos A. Svarinsko atsiminimų knygos „Nepataisomasis“. Per renginį atsiminimais apie A. Svarinską dalijosi Panevėžio vyskupas emeritas Jonas Kauneckas, LGGRTC generalinė direktorė T. B. Burauskaitė, Seimo narė V. Aleknaitė-Abramikienė, Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras Algirdas Endriukaitis, filosofė ir viena iš A. Svarinsko knygos sudarytojų Loreta Šulcienė. Renginio svečiams koncertavo Nacionalinės M. K. Čiurlionio menų mokyklos smuikininkų ansamblis (vadovas Artūras Šilalė), Vilniaus Gedimino technikos universiteto akademinis choras „Gabija“ (vadovė Rasa Viskantaitė) ir Kauno kunigų seminarijos klierikas Vincentas Lizdenis.

Algirdas Rudis

Šeimos popietės Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse

Šeima, kaip rašo Lietuvos Respublikos Konstitucijoje, yra visuomenės ir valstybės pagrindas. Laikas, kurį vaikai praleidžia su savo tėvais, jiems – pats svarbiausias. Bendraudami su tėvais, vaikai perima šeimos vertybes, stiprėja tarpusavio ryšys, atsiranda saugumo jausmas. Tačiau šiuolaikinėje visuomenėje darosi vis sunkiau atitrūkti nuo darbų ir rasti laiko šeimai. Todėl skatinti šeimos narių tarpusavio bendravimą turėtų ne tik pačios šeimos, bet ir valstybinės institucijos, kurios galėtų sukurti tam tinkamą aplinką. Tokios iniciatyvos ėmėsi įvairūs Lietuvos muziejai. Juose pradėta organizuoti šeimos popietes.

Nuo šių metų kartą per mėnesį, šeštadieniais, šeimos popietės vyksta ir Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse. Jomis siekiama ugdyti patriotiškus jausmus, todėl dažniausiai šeimos popietės yra orientuotos į valstybines šventes ir kitas atmintinas datas. Per pirmąją šeimos popietę buvo kviečiama prisiminti Sausio 13-osios įvykius. Lietuvos valstybės atkūrimo dienos proga surengta antroji šeimos popietė, kurioje susirinkusieji buvo supažindinti su Lietuvos simbolių – vėliavos, herbo, himno – istorija, mažieji dekoravo iš dėžučių padarytą Gedimino pilį. Trečioji šeimos popietė buvo skirta paminėti Kovo 11-ąją,

Šeimos popietės dalyviai rengiasi žaidimui „Atrask Tuskulėnų lobį!“

Akimirka iš pirmosios šeimos popietės Tuskulėnuose

Vaikai su tėveliais stato Gedimino pilį

*Per šeimos popietę susipažįstama
su Velykų tradicijomis*

Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo dieną. Balandžio 12 d. vyko šeimos popietė „Savaitė iki Velykų“. Popietės dalyviai galėjo pasidaryti verbas – atgimstančios augmenijos simbolį, dekoruoti margučius – pagrindinį šventės simbolį, taip pat buvo supažindinti su Velykų tradicijomis. Vasaros sutikimo proga Tuskulėnų rimties parko memorialiniame komplekse apsilankiusios šeimos galėjo dalyvauti pažintiniame-educaciniame žaidime „Atrask Tuskulėnų dvaro lobį!“ Tai buvo puiki proga susipažinti su Tuskulėnų dvaro istorija. Kiekvienas žaidimo dalyvis gavo po žemėlapi, kuriuo vadovaudamasis Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso teritorijoje turėjo surasti devynis vokus, kuriuose esanti informacija padėjo aptikti paslėptą lobį. Minint 25-ąsias Baltijos kelio metines, šeimos buvo kviečiamos prisiminti jo istoriją ir nusipinti tautinių spalvų juosteles.

Šeimos popiečių organizavimas – tai vienas iš būdų pritraukti daugiau lankytojų į muziejus, skatinti visuomenės domėjimąsi Lietuvos kultūra ir istorija. Kartu tai padeda keisti visuomenės požiūrį į patį muziejų kaip instituciją. Dėl rengiamų šeimos popiečių muziejus gali tapti vieta, kuri asocijuojasi su bendravimu, gyvu istorijos pateikimu, o ne su dažnai sunkiai prakalbinamais eksponatais. Tačiau tai yra ir didelis iššūkis, nes sudėtingas ir dažnai žiaurus Lietuvos istorijos naratyvas turi tapti vaikams suprantamais ir jų nešokiruojančiais pasakojimais ir užduotimis.

*Aistė Bajoriūnaitė
Algirdas Rudis*

Edukacinis žaidimas „Sovietinis inkubatorius“

Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso lankytojai gali susipažinti su vėlyvojo sovietmečio istorija naudojantis naujomis interaktyviomis priemonėmis. Šiais metais Tuskulėnų dvaro rūmuose į Edukacinės klasės kompiuterius įdiegtas naujas edukacinis žaidimas „Sovietinis inkubatorius“. Tai pirmasis žaidimas Lietuvoje, skirtas sovietmečio kasdienybei pažinti. Žaidimo trukmė – 1–1,5 val. Jis skirtas 8–12 kl. moksleiviams, tačiau abejingų nepaliks ir vyresnio amžiaus lankytojų, ypač tų, kurie nori nusielti į sovietinę praeitį ir patirti sovietinio žmogaus kasdienybę. Šiame žaidime nėra archetipinio herojaus, gelbėjančio pasaulį iš blogio gniaužtų. Jis yra apie žmones, ne savo noru atsidūrusius sovietiniame absurdo

pasaulyje, kur juoda kartais būna balta ir atvirkščiai, kur keli, atrodytų, nekalti žodžiai gali sugriauti visą gyvenimą.

Žaidimo tikslas – supažindinti lankytoją, kaip sovietinės Lietuvos gyventojai buvo priversti elgtis tuometinėje visuomenėje, ir padėti suvokti jaunajai kartai, nepatyrusiai sovietinės sistemos represinių gniaužtų, kodėl eilinio sovietinio žmogaus galvosena skyrėsi nuo jo veiksmų, ir kas laukė prisitaikiusiųjų ir tų, kurie bandė bent kiek prieštarauti primestoms elgesio normoms.

Susikūrus personažą, žaidėjas patenka į pilką sovietmečio kasdienybę, kurioje turi spręsti savo likimą: arba būti sąžiningam, tačiau netekti privilegijų, arba prisitaikyti prie sistemos, tačiau nusižengti savo sąžinei.

Pirmasis žaidimo „Sovietinis inkubatorius“ bandymas Edukacinėje klasėje

Žaidimo veiksmas vyksta mokykloje

Žaidėjas apsisprendžia: dalyvauti eisenoje ar ne

Žaidėjas sovietinėje parduotuvėje

Žinoma, prisitaikymas tėra viena iš galimybių. Viskas palikta žaidėjo rankose. Tačiau kuo nepriimtinau elgiamasi komunistinės sistemos atžvilgiu, tuo sunkiau neatkreipti visa matančio KGB dėmesio.

Žaidimas vyksta įprastose kasdienio gyvenimo aplinkose – mokykloje, gatvėje, parduotuvėje ir bute. Kiekvienoje aplinkoje žaidėjo personažas turi reaguoti į skirtingas situacijas. Mokykloje personažas turi apsispręsti, ar stoti į komjaunimo narių gretas ir išduoti savo klasės draugą, bute turi pasirinkti ką skaityti – komunistinės ideologijos doktriną atitinkančią literatūrą ar draudžiamų autorių knygas, už kurių laikymą gresia kalėjimas, o atsidūręs gatvėje personažas turi pasirinkti, ar verta atkreipti į save sovietinių represinių struktūrų dėmesį nešantis nepriklausomos Lietuvos simboliką, ar tyliai prisitaikyti prie pilkos minios. Be to, žaidėjas papuošęs į parduotuvę gali bandyti įsigyti deficitinių prekių.

Pasibaigus žaidimui, įvertinamas personažo (ne)lojalumas sovietinei valdžiai ir pagal pasirinkimus nustatoma, koks likimas jo laukia. Išbandę naują edukacinį žaidimą Tuskulėnų rimties parko memorialinio komplekso lankytojai įsitikins, kad pasirinkimo laisvė buvo gerokai mažesnė, nei siekė parodyti komunistinė valdžia.

Žaidime pateikiama ir istorinė informacija, kad nedaug apie tuometinę visuomenę nusimanantys žaidėjai nesijaustų visiškai sutrikę ar neliktų nesupratę, kodėl tam tikras jų pasirinkimas sukėlė atitinkamą sistemos reakciją. Sovietinio okupacinio režimo atmosferą padeda sukurti ir iliustracinė, vaizdinė medžiaga. Vieno žaidimo metu neįmanoma patekti į visas galimas situacijas, todėl šį žaidimą bus tikrai įdomu žaisti ne kartą, be to, žaidimo pabaigoje dalyvių dar laukia ir malonūs suvenyrai.

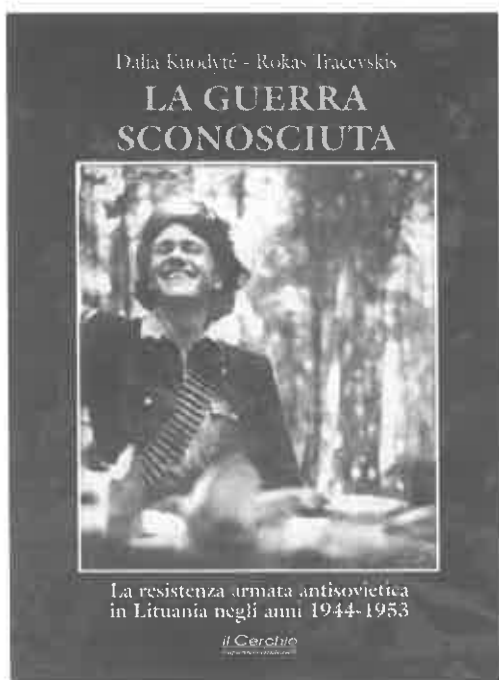
Algirdas Rudis

Italų kalba išleista knyga „The Unknown War“

2013 m. partizanų vado generolo Jono Žemaičio dukterėčia Kotryna Vilkaitė-Buono kreipėsi į Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) direktorę Teresę Birutę Burauskaitę prašydama pasiūlyti Centro išleistą knygą apie pokario ginkluotąjį pasipriešinimą užsienio skaitytojams, nedaug išmanantiems Lietuvos istoriją. Buvo nuspręsta Italijos visuomenei pristatyti istoriko, žurnalisto Roko Marijaus Tracevskio anglų kalba parašytą knygą „The Unknown War“ („Nežinomas karas“). K. Vilkaitė-Buono, gyvenanti Italijoje, šia knyga sudomino leidybos namų „Il Cerchio“ direktorių, karo istorijos ekspertą Adolfą Morganti. Per susitikimą buvo sutarta, kad reikia sugriauti nematomą ideologinės tylos sieną, už kurios yra atsidūręs Lietuvos ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas. „Lietuvos ginkluotasis antisovietinis pasipriešinimas yra ne tik Lietuvos, bet visos Europos istorijos svarbi pamoka – tai, pirmiausia, yra tautos kova už garbę. Dėl geležinės uždangos ji liko nepažinta daugumai Vakarų pasaulio gyventojų. Nors šiemet minimos 70-osios Lietuvos ginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo metinės, čia, Italijoje, apie partizaninį judėjimą yra girdėjusi tik maža visuomenės dalis. Manau, kad lietuviams būtina pagarsinti šią skaudžią, bet didvyrišką Lietuvos pokario istoriją“, – įsitikinusi K. Vilkaitė-Buono.

2014 m. Italijoje išleista R. M. Tracevskio anglų kalba parašyta knyga „The Unknown War“ pavadinimu „La Guerra Sconosciuta“. Šių metų kovo 15 d. Milano provincijos administracijos rūmuose „Palazzo Isimbardi“ iškilmingoje salėje Sala Affreschi vyko konferencija „Lietuvos kovos už nepriklausomybę ir trėmimai į Sibirą“, skirta

J. Žemaičio 105-osioms gimimo metinėms paminėti. Joje pristatyta išleista R. M. Tracevskio knyga „La Guerra Sconosciuta“. Renginio dalyvius pasveikino tuometinis Milano provincijos tarybos pirmininkas Bruno Dapei. Pranešimus skaitė LGGRTC direktorė T. B. Burauskaitė, knygos autorius R. M. Tracevskis, leidybos namų „Il Cerchio“ direktorius A. Morganti, Milano universiteto profesorius Alessandro Vitale, K. Vilkaitė-Buono ir projekto „Misija Sibiras“ dalyviai Silvija Guželytė ir Tomas Šyvokas. Lietuvių liaudies folklorinio ansamblio „Kupolė“ narė Ana Luisa-Monse atliko autentiškas partizanų dainas, kurios sužavėjo publiką.

Į italų kalbą išversto leidinio „Nežinomas karas“ viršelį

Kovo 15 d. Milano provincijos administracijos rūmuose vykusio renginio akimirka

Nacionalinės atsargos karininkų asociacijos rūmuose „Palazzo Cusani“, esančiuose Milano miesto centre, Breros kvartale, lapkričio 18 d. vyko antrasis knygos „La Guerra Sconosciuta“ pristatymas. Vieno iš renginio organizatoriaus Milano valstybinio universiteto profesoriaus A. Vitale manymu, universitete būtų sudėtinga surengti tokį knygos pristatymą dėl jame vyraujančių prokremliškų nuotaikų. Renginyje dalyvavo ir pasisakė buvęs Lietuvos garbės konsulas Milane Guido Levera, leidėjas A. Morganti, Milano universiteto profesoriai Giulia Lami ir A. Vitale, knygos autorius R. M. Tracevskis ir generolo J. Žemaičio dukterėčia K. Vilkaitė-Buono.

Pasak leidybos namų vadovo A. Morganti, „po 1945 m. dėl marksistinio dominavimo

kultūroje ir žiniasklaidoje Italijos visuomenė mažai išgirdavo apie situaciją šalyse, kuriose pagal Jaltos konferencijos dalyvių susitarimą įsivyravo komunistinis režimas. Nepaisant to, XX a. septintajame dešimtmetyje iš kur nors mus pasiekdavo skurdžios žinios apie miško brolių epopėją. Nutraukti šį istoriografinės cenzūros šydą, dengusį lietuvių tautinę ir dvasinę kovą, mums buvo malonu. Itališkai skaitančiuosius pakvietėme pažinti tikrąją Baltijos šalių istoriją prieš griūvant sienai.“

Gausiai susirinkusiai italų auditorijai A. Vitale apibūdino pokario rezistenciją Lietuvoje, G. Lami, kurios specializacija yra Rytų Europos istorija, pateikė aptariamojo laikotarpio platesnį kontekstą, remdamasi tų laikų Lenkijos ir Ukrainos istorija. Profesorė

Lapkričio 18 d. renginio dalyviai. Iš kairės: Adolfo Morganti, dr. Alessandro Vitale, dr. Giulia Lami, Rokas M. Tracevskis, Kotryna Vilkaitė-Buono ir gen. Giovanni Fantasia

pabrėžė, kad Lietuvos pokario situacija buvo gerokai sunkesnė nei Lenkijos. Knygos autorius R. M. Tracevskis konstatavo, kad Lietuvos partizaninis karas truko tiek pat, kiek ir antisovietinė rezistencija Afganistane – maždaug devynerius metus. Skirtumas tik tas, kad Lietuvos partizanams nebuvo suteikta parama iš Vakarų, nors jie kovėsi už Vakarų demokratijos vertybes. K. Vilkaitė-Buono papasakojo savo giminės istoriją ir supažindino su generolo J. Žemaičio biografija.

Renginio dalyviai susidomėję klausėsi pranešimų, negailėjo aplodismentų. Buvo išpirkti pirmojo knygos „La Guerra Sconosciuta“ leidimo visi egzemplioriai. 2015 m. pradžioje planuojama pakartotinai išleisti šią knygą.

Knygos pristatymo proga rūmuose „Palazzo Cusani“ surengta generolo Giovanni Fantasia iškilminga vakarienė. Knygos autorius R. M. Tracevskis davė interviu vietos spaudai. Renginio išvakarėse katalikų dienraštyje „Avvenire“ pasirodė teigiama knygos recenzija.

Kotryna Vilkaitė-Buono

Rimantas Stankevičius,
Sara Ginaitė-Rubinsonienė

Sugrižimas į Kauno getą po septynių dešimtmečių

Didelės, prieš karą beveik 40 tūkst. žmonių sudariusios Kauno žydų bendruomenės gyvenimas ir žūtis 1941–1944 m. aprašyta daugelyje knygų, išleistų Lietuvoje ir užsienyje, kaip antai: D. Klein „Hidden history of the Kovno ghetto“, W. Ginsburg „And Kovno Wept“, W. W. Mishell „Kaddish for Kovno“, E. Oshry „The Annihilation of Lithuanian Jewry“ ir kt. Lietuvių kalba yra išleista Saros Ginaitės-Rubinsonienės „Atminimo knyga“ („Kauno žydų bendruomenė 1941–1944 m.“), išsami Avrahamo Tory knyga „Kauno getas: diena po dienos“, kurioje užfiksuoti svarbiausi Kauno geto gyvenimo įvykiai, Judelio Beilio „Judkė“. Neseniai pasirodė dr. Arūno Bubnio „Kauno getas 1941–1944 m.“, 2014 m. JAV anglų kalba išleista dar viena knyga apie Kauno getą – šį kartą apie Kauno geto policiją: **„The clandestine history of the Kovno Jewish ghetto police“** („Išlaptinta istorija apie Kauno geto žydų policiją“), išleido Indiana university press kartu su Vašingtono holokausto memorialiniu muziejumi.

Prie šios knygos pasirodymo daug prisidėjo Samuelis Schalkowskis, gimęs Kaune 1925 m., vienerius metus kalbėjęs Kauno gete, vėliau ir kitose įkalinimo vietose iki išlaisvinimo 1945 m. Jis 2000 m. pradėjo tyrinėti mikrofilmuotus dokumentus apie

Kauno geto policiją, saugomus Vašingtono holokausto memorialiniame muziejuje. Tikrasis teksto autorius (autoriai), knygos sudarytojo teigimu, yra nežinomas. Imtis šio darbo S. Schalkowskį paskatino tai, jog jis pats ragavo Kauno geto gyvenimo duonos, buvo pažįstamas ne su vienu tekste aprašomu asmeniu.

Getų policijos veikla įvairiose nacių okupuotose vietovėse buvo nelengva tema žydų tautybės žmonėms, nukentėjusiems nuo holokausto. Būtent getų policijai greta kitų funkcijų kartais teko bendradarbiauti su naciais atrenkant savo tautiečius mirčiai. Lietuvoje taip elgėsi Vilniaus geto policija. Tokių epizodų yra ir šioje knygoje. Todėl nereti atvejai, kai pasibaigus karui likę gyvi buvę geto policininkai patyrė savo tautiečių smurtą ar susilaukė teismų nuosprendžių už bendradarbiavimą su naciais.

Geto policijos tema viena pirmųjų lietuvių kalba yra rašiusi prof. S. Ginaitė-Rubinsonienė. 1999 m. išleistoje „Atminimo knygoje“ ji rašė: „Iš viso gete buvo apie 200 policijos darbuotojų. Jie turėjo teisę suiminėti geto kalinius už vidaus taisyklių pažeidimus ir laikyti juos areštiniėje. Retsykais žydų policijos pareigūnai naudojo fizinę jėgą, ypač kontroliuodami prie vartų, ir atskirais atvejais buvo priversti padėti

vokiečiams suiminėti ir deportuoti žmones... Be abejonės, geto policijos pareigūnai buvo priversti balansuoti, viena vertus, tarp jų priverstinės funkcijos tarnauti naciams ir, kita vertus, teikti pagalbą bei remti Kauno geto bendruomenę.“

Minimoje JAV išleistoje knygoje visa tai atskleidžiama plačiau, konkrečiau, ne tik parodomi geri policijos darbai geto gyventojams, bet ir aprašomi jos nuopuolio epizodai. Šios knygos vertę sudaro ir tai, jog yra pateikiami ne išlikusių gyvųjų atmintyje užsifiksavę fragmentiški prisiminimai, o autentiškas įvykių ar jų apmąstymų aprašymas beveik tuo pat metu, kai tai vyko. Mašinėlė (karo sąlygomis gete tai buvo retenybė) spausdinto teksto autoriai, kaip rašo knygos vertėjas ir sudarytojas, yra anonimai, turėję galimybę iš arti susipažinti su geto policijos gyvenimu. Šio darbo tematika tokia pati kaip ir A. Tory knygos „Kauno getas: diena po dienos“, todėl įdomu palyginti, kaip tas pats geto gyvenimo įvykis aprašomas viename ir kitame šaltinyje.

Kauno žydai 1941 m. rugpjūčio mėn. buvo apgyvendinti gete. Patys žydai šią aplinkybę iš pradžių vertino kaip tam tikro saugumo garantą nuo birželio mėn. prasidėjusių žudynių. Tvarkai gete palaikyti geto Seniūnų taryba tą patį mėnesį savo, ne nacių valia, nutarė įsteigti geto policiją. Tai buvo daroma neturint aiškaus suvokimo apie jos būsimą veiklą, nes dar nežinota, koks bus gyvenimas pačiame gete. Vėliau, gruodžio mėn., patvirtintas geto policijos 68 straipsnių statutas apibrėžė jos veiklą. Geto policijoje iš pradžių tarnavo 60 vyrų, vėliau šis skaičius išaugo iki 200 ir daugiau; policija daug kartų buvo reorganizuota ir gyvavo iki geto sunaikinimo 1944 m. liepos mėn. „Policijos darbas plėtėsi greitai. Kiekviena diena ir nauja situacija reikalavdavo greito dėmesio, reikalavo didesnio policininkų skaičiaus.“ Policininkų pagalbos

reikėjo visur: žmonėms kelti naktį į darbą, įvairioms rinkliavoms rinkti, švarai gyvenamose vietose tikrinti ir tvarkai palaikyti, daržovių laukams saugoti, budėti prie geto vartų, daboklėje ir t. t. Tai nebuvo lengva, nes nepriklausomoje Lietuvoje žydams nebuvo tekę vykdyti policininkų funkcijos, o gete jie turėjo išmokti šias funkcijas vykdyti savo tautiečių atžvilgiu.

Pirmuoju geto policijos vadovu tapo Michailas Kopelmanas, prieš karą buvęs Lietuvos ir Vokietijos bendrovės „Lloyd“ Kauno skyriaus vadovas. Geto Seniūnų taryba pasirinko jį dėl to, kad jis mokėjo vokiečių kalbą, buvo inteligentiškas. Manoma, jog šis asmuo bus tinkamas bendravimui su nacių vadovybe Kaune. Kaip paaiškėjo vėliau, M. Kopelmano inteligencija, ramus charakteris buvo nepakankamos savybės šioms pareigoms eiti. Gan greitai, kaip rašoma knygoje, jis tapo tik formaliu geto policijos vadu, o faktinį vadovavimą pamažu perėmė gestapo bendrininkas Josifas Serebrovičius (Kaspis). Knygoje nemažai vietos skiriama šiai avantiūristiškai asmenybei, bene vieninteliam žydui, gyvenusiam ne gete ir galėjusiam vaikščioti be privalomojo geltonojo lopo; jis ne tik bendradarbiavo su naciais, bet ir aktyviai kišosi į geto gyvenimo, policijos reikalų tvarkymą.

Skaitant aiškiai pastebima, jog šioje knygoje nėra besąlygiško savųjų žydų prisiskyrimo vien teisiems ir geriems, o nacių ir lietuvių – žudikams, niekšams. Čia randame ir gerą vokiečių ar lietuvių, ir blogą žydą.

Knygoje aprašoma moralinė policijos darbuotojų būsena, atskleidžiamas laipsniškas jų degradavimas. Iš pradžių policiją sudarė idealistai, kurie dirbo, kaip rašoma knygoje, pasiaukojamai, bet jų pasiaukojimas pamažu blėso. Budėjimas prie geto vartų policininkams buvo ne tik galimybė padėti savo tautiečiams išgyventi, bet ir tapo geru pasipelnymo šaltiniu. Dar baisiau, kaip ra-

šoma, jog kai kurių policininkų brutalumas prie geto vartų kartais buvo neįtikėtinas. „Neįmanoma įsivaizduoti, kad žydas gali būti toks brutalus kito atžvilgiu, turėti tokią kraugerišką širdį ir mušti gete kitą žydą. Šiurpu kartais buvo matyti žydų policininką, mušantį žydus lazdomis per galvą ar kūną ne mažiau kaip vokiečiai. Izraelio tautos gėda prieš nežydus, kurie stovi ir mato, kaip vienas žydas muša kitą. Stebino tai, į ką mus pavertė getas...“

Knygoje šalia policijos veiklos plačiai aprašomas geto gyvenimas, atskleidžiamos įdomios žydų, lietuvių ir vokiečių santykių peripetijos. Didelį įspūdį palieka detalai aprašoma 1941 m. spalio 28–29 d. akcija, kai beveik 10 tūkst. žydų buvo atrinkti mirčiai, o vėliau sušaudyti Kauno IX forte. Tai papildė šios baisios dienos aprašymus prof. S. Ginaitės-Rubinsonienės, A. Tory ir kitų tuos baisumus patyrusių autorių knygoje. Šeštą valandą ryto geto gyventojai buvo surinkti gete, Demokratų aikštėje, ir visą dieną iki šeštos valandos vakaro truko „paprasčiausias laimės žaidimas“ skirstant žmones pagal neaiškius kriterijus gyvenimui ar mirčiai. Keista, tačiau šiame policijos veiklai nušviesti skirtame darbe apie pagalbą per didžiąją akciją savo tautiečiams žydams rašoma mažiau nei A. Tory knygoje „Kauno getas: diena po dienos“.

Emocingai aprašomas epizodas, kai turtingam, bravūriško elgesio geto žydui Nojui Mekui iššovus keletą šūvių iš revolverio, geto policija buvo įpareigota atrinkti dvidešimt savo tautiečių mirčiai. Kas tai atliks? Kas pakars savo tautiečius? Detalų ir vaizdingą atsakymą į tai randame šioje knygoje.

Knygoje pateikiama ir gete žydų įvykdytų nusikaltimų statistika, dinamika, parodoma, kaip tie nusikaltimai buvo atskleidžiami. Iš to matome, kad ir gyvendami gete, beveik kasdien jausdami mirties grėsmę žydai

apvaginėjo savo kaimynus, darė ir kitus nusikaltimus... Čia tiktų prisiminti Sergio Romano teiginį iš „Laiško bičiuliui žydui“, jog „žmonės niekada nebūna nei visiškai dorybingi, nei visiškai nedori, bet geri ir blogi priklausomai nuo to, kaip juos skatina ar provokuoja tam tikros aplinkybės. Kai blogis pasiekia neeilinį mastą, pirmiausia turėtume paklausti, koks istorinis klimatas ir kokios specifinės istorinės sąlygos sukūrė tam prielaidas“.

Ši knyga yra savotiška dovana pažymint Kauno geto sunaikinimo 70-metį; tai dar vienas vertingas šaltinis, iš kurio galime sužinoti skaudžios Lietuvos istorijos fragmentus, šį kartą atkeliavusius iš JAV. Kaip minėta, dokumentus per daugelį metų išvertė ir knygą parengė buvęs Kauno geto kalinys S. Schalkowskis. Joje randame ir įdomų, informatyvų Samuelio D. Kassowo straipsnį „Kauno gete“.

Tačiau priimant šią dovaną kyla nemažai klausimų. Pirmiausia dėl knygos pirminio šaltinio. Įdėmiai patyrinėjus vertėjo nuorodą, iš kur gauta šioje publikacijoje skelbiama medžiaga, pavyko sužinoti, kad 1964 m. Kaune atliekant kasinėjimus atsitiktinai buvo rasti geto policijos dokumentai. Versta iš Vašingtono holokausto muziejuje saugomo dokumentų mikrofilmo. O kur dokumentų originalas? Esame įpratę, kad šiais laikais yra aiškiai nurodomas pirminis šaltinis. Būtų buvę gražu, kad ir vertėjas būtų nurodęs, jog pirminis šaltinis yra Lietuvoje.

Įžangoje rašoma, jog skelbiama medžiaga yra nežinomų autorių. Bet ar iš tikrųjų autoriai yra nežinomi? Nebūtų pakenkę, jei vertėjas įžangoje būtų parašęs, kad į skelbiamo darbo bendraautorystę buvo vienas pretendentas.

Knygos pasirodymas sukelia ir daugiau minčių. Juk daug unikalių karo metų dokumentų apie žydų policiją, autentiškų protokolų yra saugoma Lietuvos centriniame

valstybės archyve ir Lietuvos ypatingajame archyve. Žydų geto policijos raštvedyba jos veiklos pradžioje buvo tvarkoma lietuvių kalba. Kaip rašoma knygoje, tai ne iš meilės lietuviams, bet todėl, jog raštvedybą tvarkę asmenys mokslus buvo baigę Lietuvoje, gerai išmanė reikiamą terminologiją. Tik vėliau pradėta rašyti vokiečių, o dar vėliau – jidiš kalbomis. Keista, kad Lietuvoje neatsirado norinčių ir galinčių paskelbti dokumentus apie Kauno policiją anksčiau, nei tai atliko S. Schalkowskis. Turime institucijų, kurių jau pats pavadinimas įpareigoję tyrinėti ir skelbti tokio pobūdžio medžiagą. Gal ši publikacija paskatins ne tik išleisti knygą lietuvių kalba, bet ir labiau domėtis Lietuvoje turima vertinga archyvine medžiaga.

Iš didelės žydų bendruomenės po karo Kaune liko vos keli šimtai žydų. Šiuo metu, Lietuvos žydų bendruomenės duomenimis, Lietuvoje gyvena 27 asmenys, gyvenę Kauno gete. Dar kelios dešimtys gyvena Izraelyje, Kanadoje, JAV.

Viena jų – prof. S. Ginaitė-Rubinsonienė, buvusi Vilniaus universiteto ir Toronto universiteto profesorė. Karo metais ji buvo Kauno geto kalinė, geto pagrindinės Antifašistinės kovos organizacijos narė, palaikė netiesioginius ryšius su žydų policija. Paprašyta pareikšti nuomonę apie šią knygą profesorė mielai sutiko.

Prof. S. Ginaitė-Rubinsonienė: Skaitydama „Įslaptintą istoriją“ iš karto prisiminiau tuos siaubingus savo gyvenimo momentus. Man buvo sunku suprasti, kodėl staiga aš pasidariau nepageidaujama, už ką esu smerkiama ir kodėl su manimi reikia susidoroti. To reikalavo radijo laidos, mūsų namo kaimynai, maisto parduotuvės šeimininkė ir ant visų stulpų priklijuoti skelbimai.

Ypač bijojau ginkluotų vyrų su baltais raiščiais ant rankovių. Jie stabdė ir tikrino kiekvieną jiems įtartą asmenį, gal jis žydas ar komunistas. Stengiausi juos apeiti,

nematyti jų įtartinų, pilnų neapykantos žvilgsnių. Šios neapykantos ir prasidėjusio teroro aprašymas „Įslaptintoje istorijoje“ atspindi Kauno žydų padėtį. Anoniminiai autoriai emociškai pasakoja apie pogromus, vykusius Vilijampolėje, „Lietūkio“ garaže miesto centre, ir masines žydų žudynes VII forte. Per dvi savaites čia buvo sušaudyti 5000 žydų. Pogromų metu buvo žudomi vyrai, moterys ir vaikai. Persekiojamos aukos buvo šaudomos, kapojamos kirviais, mušamos laužtuvais ir įvairiais kitais būdais kankinamos. Tose žudynėse buvo peržengtos visos žmoniškumo ribos. „Įslaptintos istorijos“ autoriai rašo: „Kiekvienas nežydas su mumis galėjo daryti kas tik jam patiko, jie grobė mūsų turtą, prievartavo mus, šaudė ir visaip kankino. Užmušti žydą buvo sportas ir garbės reikalas.“

Knygos pratarinėje S. D. Kassowas šiuos įvykius analizuoja kiek kitokiu aspektu. Jis apžvelgė Lietuvos okupacijos istoriją nuo pat 1941 m. birželio 23 d. Tą dieną buvo paskelbta Lietuvos nepriklausomybė ir per radiją perskaityta lietuvių aktyvistų fronto (LAF) deklaracija, kurioje buvo nurodyta, kad Lietuvos žydai netenka visų pilietinių teisių. Netrukus po deklaracijos paskelbimo prasidėjo masinis žydų gyventojų teroras. Nuo 1941 m. birželio 23 d. iki rugpjūčio 15 d., t. y. iki žydų persikėlimo į getą, Kaune ir jo apylinkėse buvo nužudyti apie 10 tūkst. žydų. 1941 m. birželio 23-ioji yra Holokausto Lietuvoje pradžia.

Pratarinėje keliamas diskutuotinas klausimas dėl vokiečių operatyvinės policijos grupės (EG) ir Lietuvos laikinosios vyriausybės vaidmens organizuojant ir vykdant masines žydų žudynes. Vokiečių istorikas Christopheris Dieckmannas pažymi, kad žydų žudynės prasidėjo dar iki vokiečių kariuomenės įžengimo į Lietuvą, tačiau jis aiškina, kad nuo birželio 25–26 d., kai į Kauną atvyko EG Baltijos šalims vadas

Franzas Walteris Stahleckeris, žydų žudynėse lemiamą vaidmenį pradėjo vaidinti vokiečių operatyvinės grupės karininkai. Būtent jie ragino ir provokavo tęsti ir plėsti žydų persekiojimą. Tačiau, kaip pažymi S. D. Kassowas, Lietuvos laikinoji vyriausybė taip pat vaidino svarbų vaidmenį organizuojant ir vykdant šias žudynes. Tai patvirtina Lietuvos vyriausybės posėdžių protokolai, jos nutarimai, ataskaitos, liudytojų parodymai ir kiti dokumentai.

Liepos 7 d. gestapas iškviėtė nedidelę žinomų žydų bendruomenės veikėjų grupę. Juos priėmė aukšto rango pareigūnas Karlas Jägeris, jis pranešė jiems, kad nuo šios dienos gestapas perima visus žydų reikalus. S. D. Kassowas pratarė atskleidžia šio pokalbio turinį: K. Jägeris informavo žydų atstovus, esą lietuviai atsisakė gyventi kartu su žydais. Jis taip pat paminėjo lietuvių vydomą žydų persekiojimą ir terorą. Todėl esą būtina žydus atskirti ir perkelti juos į getą. Ten jiems bus saugu, jie privalės dirbti, turės išsirinkti geto pirmininką (*Oberjude* – Vyriausiąjį žydą), sudaryti darbo komitetą, kuris tvarkys visus geto reikalus ir organizuos visų Kauno žydų persikėlimą į getą. Kitais žodžiais tariant, buvo įsakyta žydams patiems įsteigti getą ir rūpintis visais jo reikalais.

Knygoje pateikta labai vertinga medžiaga rodo, kad gestapo pasiūlymą nuodugniai aptarė aktyvūs Kauno žydų bendruomenės veikėjai. Pirmiausia buvo svarstomas toks klausimas: sutikti bendradarbiauti su gestapu ar atsisakyti vykdyti jo reikalavimus. Ne mažiau sudėtinga buvo išsirinkti geto pirmininką ir sudaryti Seniūnų tarybą. Niekas nežinojo ir negalėjo numatyti, kokios bus gyvenimo sąlygos gete – juk žmonijos istorijoje nebuvo tokio precedento. Daug kas abejojo nacių pažadais, bet visgi norėjo tikėti, kad gete žydai nebus persekiojami, nebus smurto ir žudynių. Geto pirmininku

buvo pasiūlytas žinomas Kauno gydytojas, aktyvus sionistinio judėjimo veikėjas, rabino sūnus Elhananas Elkesas; iš pradžių jis atsisakė, bet po ilgų prašymų ir raginimų sutiko tas pareigas eiti. Kauno geto Seniūnų tarybos (*Ältestenrat*) pirmininko pareigas dr. E. Elkesas ėjo iki pat geto panaikinimo. Likviduojant Kauno getą jis kartu su likusiais keliolika tūkstančių kalinių buvo deportuotas į Vokietiją. Dr. E. Elkesas, nepaprastai kilni ir tauri asmenybė, mirė Dachau koncentracijos stovykloje.

„Įslaptintos istorijos“ autoriai pateikia mažiau žinomų detalių apie geto steigimo procesą, administracijos formavimą, žydų policijos organizavimą, jos viršininkų paskyrimą, jų darbo funkcijas ir pavaldumo struktūrą.

1941 m. rugpjūčio 15 d. getas buvo aklinai uždarytas ir jo gyventojai atskirti nuo viso išorinio pasaulio. Vos uždarius getą iš karto dingo iliuzijos, kad naciai laikysis savo veidmainiškų pažadų. Prasidėjo naujas žydų tragedijos etapas. Pirmiausia vokiečiai pradėjo geto kaliniams kelti įvairius žmogaus orumą žeminančius reikalavimus. Buvo įvesti drakoniški draudimai ir taisyklės, varžančios net ir šiaip vos pakenčiamas geto kalinių gyvenimo sąlygas. Gerai prisimenu tą momentą, kai vokiečiai pradėjo organizuoti kalinių atranką ir jų žudynes, vadinamas akcijomis. Per jas naciai skirstė žydus į dvi grupes: vieniems dar leido dirbti ir egzistuoti, kiti turėjo mirti tą pačią dieną. Tos akcijos viena po kitos vyko iki pat 1941 m. pabaigos.

Knygoje atskleista žmonių baimė būti atrinktiems mirčiai. Autoriai buvo įsitikinę, jog būtina išdėstyti geto istoriją ir aprašyti įvykius, kurių liudytojais jie patys yra buvę. „Visi mes, – rašo vienas iš autorių, – kurie po visų akcijų likome čia, gete, dar neperšokome per savo kapą. Dar iki šios dienos virš mūsų galvos kabo mirties ir sunaikinimo grėsmė.

Jei mes liktume gyvi ir viską papasakotume, tai būtų priimta kaip fantazija arba kaip pasakojimas žmonių, kurie dėl patirtų sukrėtimų neteko proto. Jei mes neliksime gyvi, gal tas dokumentas, kurį čia rašome, pateks į žydų rankas, tada tas, kuris jį skaitys, nustebės sužinojęs, ką jie su mumis čia, gete, darė. Labai graudu, bet visa tai, kas čia parašyta, atspindi tikrus įvykius, nieko nėra perdėta ar sugalvota.“

Po tų akcijų Seniūnų taryba suprato, kad visos jos pastangos sukurti gete pakenčiamas gyvenimo sąlygas sužlugę. Tačiau Tarybos nariams buvo aišku, jog nepaisydami tragiškos padėties jie privalo tęsti savo darbą ir kiek įmanoma stengtis, kad išsaugotų getą ir jo kalinius. Tuo metu gete gyveno apie 15 tūkst. žmonių, tarp jų buvo ir mano šeima. Aš turėjau ją rūpintis, tęsti savo vergišką darbą, kovoti dėl būvio ir gyvybės. Tikėjau, sulaukti Vokietijos pralaimėjimo ir mūsų išvadavimo. Priešakyje buvo kelias į Nežinią.

R. Stankevičius: Koks įspūdis apie policijos darbą, aprašomą šioje knygoje? Ar skaitant „Islaptintą istoriją“ nepasikeitė Jūsų požiūris į žydų policijos veiklą, kuriuo vadovavotės rašydama apie tai „Atminimo knygoje“?

Prof. S. Ginaitė-Rubinsonienė: Prieš atsakydama į šį klausimą turiu pabrėžti štai ką: skaitydama „Islaptintą istoriją“ nė kiek nenustebau, kad jos autoriai vengė kalbėti apie antinacinį aktyvumą gete. Juk visuomet glūdėjo pavojus, kad rankraštis gali patekti į vokiečių rankas. Tačiau nekelia abejonių, kad ši istorija turi būti papasakota. S. D. Kassowas pratarinėje rašo, kad žydų policija ir žydų administracija atliko labai svarbų vaidmenį globodama pasipriešinimo judėjimo dalyvius. 1941 m. pabaigoje gete buvo įkurtos dvi didelės pasipriešinimo organizacijos: sionistinė ir prokomunistinė. 1942 m. pavasarį aš įstojau į Antifašistinę kovos organizaciją

(AKO). Jos vadovas ir įkūrėjas buvo bebaismis kairiųjų pažiūrų jaunas žydų rašytojas Chaimas Jelinas. Svarbiausias AKO tikslas buvo surasti prosovietines kovotojų grupes ir organizuoti jaunimo pabėgimą iš geto į mišką, į jų bazines.

Sionistinėms organizacijoms priklausė beveik visi Seniūnų tarybos nariai ir aukštesni policijos pareigūnai. Svarbiausia jų pasipriešinimo koncepcija buvo pratęsti geto egzistavimą ir gerinti kalinių gyvenimo sąlygas. Jie siekė palaikyti savo narių ir visų geto gyventojų moralę, plėsti šviečiamąją veiklą ir puoselėti žydų bei hebrajų kalbas. Abi organizacijos veikė atskirai, tačiau po kurio laiko, nepaisydamos ideologinių skirtumų, jos pradėjo glaudžiai bendradarbiauti.

1943 m. rudenį Ch. Jelinui pavyko susisiekti su atvykusia iš Maskvos kurjere kauniete Gese Glezeryte. Rizikuodamas savo gyvybe jis išvyko susitikti su ja į Vilnių. Iš ten jie abu nuėjo į Rūdninkų girioje esantį sovietinių partizanų štabą. Netrukus Ch. Jelinas grįžo į Kauno getą. Ryšys su partizanais buvo užmegstas. 1943 m. spalio pradžioje G. Glezerytė atvyko į Kauną ir buvo slapta įvesta į getą. Ten kartu su AKO vadovais ji susitiko su žydų policijos viršininku Moišė Levinu ir jo pavaduotoju Jehuda Zupavičiumi. Susitikimo metu abu policijos viršininkai pažadėjo suteikti visokeriopą paramą mūsų pasipriešinimo organizacijai. M. Levinas labai jaudinamai ir iškilmingai pareiškė: „Visokeriopa pagalba jūsų organizacijos veiklai bus suteikta net jei aš turėčiau paaukoti savo gyvybę.“ M. Levinas tragiškai įvykdė savo pasižadėjimą.

Žydų policija, Seniūnų taryba ir jos administracija ne tik globojo mus, bet taip pat padėjo mums pasiruošti ir saugiai pabėgti iš geto į Rūdninkų girią pas partizanus. Nuo 1943 m. gruodžio iki 1944 m. gegužės pabaigos apie 300 jaunų kovotojų pabėgo iš geto ir įsitraukė į partizanų kovą su vokiečių oku-

pantais ir jų kolaborantais. Tai negalėjo būti pasiekta be žydų policijos bei administracijos darbuotojų paramos. Aš ir mano vyras Miša Robinsonas abu dirbome už geto ribų ir mums abiem tekdavo kasdien pereiti geto vartų kontrolę. Mes nuolat jutome policijos paramą. Policininkai „nepastebėdavo“, kai M. Robinsonas įnešdavo uždraustų vaistų ir netgi radijo aparatą. Kartą aš savo krepšyje nešiausi šautuvą, paslėptą po bulvėmis ir apklotą skudurais. Priėjusi prie vartų kontrolės labai išsigandau. Pastebėjusi šalia stovintį žydų policijos vartų tarnybos viršininką Tanchumą Aronštamą tyliai paprašiau man padėti. Jis, neva grasindamas mane nubauti, stumdydamas ir šaukdamas pravarė mane pro vartus be kontrolės. T. Aronštamą tą kartą išgelbėjo man gyvybę.

Gera prisimenu mūsų pabėgimą pas partizanus. 1943 m. gruodžio 15 d. pirmoji 11 geto kovotojų grupė, tarp jų M. Robinsonas ir aš laukėme prie geto vartų sutarto sunkvežimio, kuris turėjo mus nuvežti į mišką. Prie vartų budėjo keletas patikimų žydų policininkų ir žydų administracijos darbuotojų. Kai mašina privažiavo, jie vokiečių sargybiniui paaiškino, kad esą reikalingi darbininkai naktinei pamainai, o žydų policija, stumdama „sugautus darbininkus“, padėjo mums įlipti į mašiną.

Dėl mano ankstesnio požiūrio į geto policijos veiklą galiu pažymėti, kad jis buvo pakoreguotas mano knygoje „Resistance and Survival“. „Įslaptintoje istorijoje“ atskleisti visai nauji, iki šiol mažai žinomi faktai apie policininkų darbo ypatumus. Ypač daug dėmesio rankraščio autoriai skiria geto vartų tarnybos istorijai. Iš esmės vartai buvo vienas svarbiausių visų geto kalinių gyvenimo centras. Autoriai labai išsamiai aiškina, kaip buvo užmegstas kontaktas ir įsivyravo asmeninis savitarpio supratimas tarp vokiečių ir lietuvių geto vartų sargybos, iš vienos pusės, ir žydų

policininkų, vartų tvarkos prižiūrėtojų – iš kitos. Svarbiausia žydų policijos užduotis ir tikslas buvo aktyviau dalyvauti vartų kontrolės procese. Vienas iš „Įslaptintos istorijos“ autorių pažymi, kad tai buvo pasiekta per kyšius ir asmeninį bendravimą. Plėsdama ryšius ir gerindama santykius su lietuvių ir vokiečių geto vartų kontrolės sargyba, žydų policija oficialiai gavo leidimą prižiūrėti tvarką anapus geto vartų. Žydų policijos pastangomis buvo šiek tiek sušvelninta vartų kontrolė, atsirado galimybė kartais praeiti pro vartus be patikrinimo. Skaitydami „Įslaptintą istoriją“ sužinome, kaip žydų policininkai, rizikuodami savo gyvybe, tiesiogiai ir netiesiogiai padėdavo kaliniams įnešti į getą maisto ir kitų būtiniausių produktų, ginklų, vaistų, radijo aparatus ir išnešti iš geto labai svarbius dokumentus bei kitus daiktus. Vartų policijos pareigūnai padėdavo slapta įvesti į getą ir išvesti iš geto ryšininkus, kovotojus, vaikus ir daug kitų asmenų.

1942 m. lapkričio pradžioje žydų policijos viršininko pavaduotojas, sionistinės revizionistų partijos vadovas J. Zupavičius surengė iškilmingą policininkų priesaiką Seniūnų tarybai. Pasibaigus iškilmėms orkestras sugrojo religinę giesmę ir sionistų himną. Netrukus po iškilmių gete buvo įkurtas policijos orkestras ir policijos asociacija. „Įslaptintoje istorijoje“ šis įvykis labai išsamiai aprašytas. Asociacijos ir orkestro įkūrimas padėjo gete išplėsti šviečiamąją, muzikinę bei literatūrinę veiklą ir pagerinti kalinių gyvenimo sąlygas. Kartu buvo įgyvendinta sionistinio pasipriešinimo judėjimo koncepcija. Apie didžiulę šių priemonių reikšmę anoniminiai autoriai rašė: „Kai viskas padaryta ir pasakyta, geto gyventojai turi turėti galimybę porą valandų per savaitę atsigausti nuo kasdieninių košmarų ir nors kiek pakilti virš kasdienės pilkumos į šviesesnį gyvenimą, kuris suteikia viltį ir drąsą.“

Baigdami „Išlaptintos istorijos“ užrašus autoriai savo mintį ir viltį išdėsto taip: „Kas prieš metus galėjo patikėti, kad žydai gete galės klausyti koncertų? Gyvenimas pats suteikia galimybę atsirasti įvykiams, kurie normaliomis sąlygomis būtų neįmanomi.“

Pasak knygos autorių, vienas iš jų tikslų buvo atskleisti policijos darbo sudėtingumą ir prieštaringumą. Jie rašo, kad policija priklausė privileijuotam geto gyventojų sluoksniui ir ne visi policininkai buvo dori ir laikėsi aukštos moralės principų. Vykdydami Seniūnų tarybos įsakymus policininkai kartais turėjo panaudoti prievartą, ypač tais atvejais, kai galėjo būti pažeisti atskirų geto gyventojų gyvybiniai interesai ar kildavo grėsmė jų egzistavimo stabilumui. Nekelia abejonių, kad kai kurie policijos darbuotojai, jų giminės ir artimieji naudojosi jų tarnybos lengvatomis asmeniniais interesais, būdavo arogantiški ir įžūlūs. Tačiau noriu pasakyti, kad tiriant Kauno geto policijos istoriją nėra pagrindo remtis kai kurių liudytojų kaltinimais geto veikėjams ir policininkams, pateiktais stalininio teismo metu. Tie pokario metų sovietinio teismo liudytojų kaltinimai penkiems buvusiems geto kaliniams (geto vartų policijos viršininkui T. Aronštamui, buvusiam geto policijos viršininkui M. Kopelmanui ir policininkui, mūsų būrio partizanui P. Padisonui, gydy-

tojui B. Zacharinui ir geto darbo skyriaus vedėjui P. Margoliui) yra gerokai perdėti ir daugeliu atvejų visai nepagrįsti.

Baigdama noriu dar kartą pabrėžti, kad žydų policija ne tik užtikrino geto vidaus gyvenimo tvarką ir tesėjo Seniūnų tarybai duotą pažadą vykdyti jos įsakymus, bet taip pat teikė visokeriopą pagalbą geto bendruomenei ir globojo geto pasipriešinimo organizacijų veikėjus.

Kauno geto istorija, kartu ir žydų policijos istorija neturi laimingos pabaigos. Nesulaukę laisvės žuvo geto Seniūnų tarybos pirmininkas dr. E. Elkesas, antifašistinės kovos organizacijos (AKO) įkūrėjas ir vadovas Ch. Jelinas, kurjerė G. Glezerytė, geto policijos viršininkas M. Levinas, jo pavaduotojai J. Zupavičius, I. Grinbergas, I. Dembo ir 30 kitų policijos pareigūnų. Visi jie žuvo už anti-fašistinę pasipriešinimo veiklą, už paramą geto gyventojams, už pastangas išgelbėti savo tautiečius.

Šis autentiškas ir nepaprastai vertingas dokumentas padeda geriau suprasti tautos istoriją, mūsų tėvų ir senelių gyvenimą nacių okupuotoje Lietuvoje. Holokausto metu Lietuvoje žuvo daugiau negu 90 proc. Kauno žydų, tačiau išliko šios tragedijos liudytojų prisiminimai, jų gyvenimo ir kovos istorijos dienoraščiai ir kiti dokumentai. Žuvusiųjų atminimas tebėra gyvas.

Arūnas Bubnys, *Kauno getas 1941–1944*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 144 p.

Minėdamas Kauno geto sunaikinimo 70-metį, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras išleido Arūno Bubnio parengtą knygą „Kauno getas 1941–1944“.

Gausumu ir svarba Lietuvoje Kauno žydų bendruomenė nusileido tik Vilniaus žydų bendruomenei. Kauno žydai garsėjo visoje Rytų Europoje Slobodkės (Vilijampolės) ješiva, hebrajiška švietimo sistema ir sionistinės veiklos aktyvumu. Prieš pat nacių ir sovietų karą Kaune gyveno daugiau kaip 32 tūkst. žydų (20,84 proc. miesto gyventojų). Daugelis jų suprato, kad ateina niūrūs ir sunkūs laikai, tačiau beveik niekas nesitikėjo, jog būsima nacių okupacijos tikrovė pranoks net pačias blogiausias nuojautas ir košmarus.

Dar iki įsteigiant getą Kaune buvo persekiojami ir naikinami žydai. Žydų žudynės buvo vykdomos ne tik Vilijampolėje, kur gyveno daug žydų, bet ir miesto centre ir senamiestyje. Buvo žudomi ne tik vyrai, bet ir moterys, vaikai ir seneliai. Ypač pagarsėjo 1941 m. birželio 27 d. žudynės buvusiam „Lietūkio“ garaže Vytauto gatvėje.

Kauno getas pradėtas kurti 1941 m. liepos mėnesį, kai buvo išleistas įsakymas, liepiantis žydams iki rugpjūčio 15 d. išsikraustyti į Vilijampolę. Rugpjūčio 15 d. getas galutinai aptvertas spygliuota viela ir atribotas nuo išorinio pasaulio. Žydų gyvenimas gete buvo nuolat varžomas įvairiausiais vokiečių draudimais ir reikalavimais. Geto savivaldoje buvo Finansų, Sveikatos Apsaugos, Socialinio aprūpinimo ir kiti skyriai, taip pat policija. Geto kaliniai žudyti ir po vieną, ir grupėmis, žudynės vadintos akcijomis. Nepaprastai žiauri buvo žydų vaikų atėmimo akcija. 1943 m. rudenį Kauno getas pertvarkytas į SS koncentracijos stovyklą. Žydų gyvenimo kontrolė dar labiau sugriežtinta. 1944 m. liepą Kauno getas galutinai likviduotas.

Kauno getas išsiskyrė aktyviu kultūrinio gyvenimu: buvo policijos choras, vyko įvairūs renginiai, net simfoniniai koncertai, veikė Švietimo skyrius.

Nacių okupacijos laikotarpiu Kauno žydų bendruomenės nuostoliai buvo nepaprastai dideli, o išgyvenimo galimybės labai menkos. Nacių okupacijos ir karo pabaigos sulaukė tik keli šimtai Kauno žydų.

Arūnas Bubnys, *Šiaulių getas*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 80 p.

Prieš Antrąjį pasaulinį karą Šiauliuose, kaip ir daugelyje kitų Lietuvos miestų, gyveno nemažai žydų – apie 8 tūkst. žmonių. Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui, pirmomis karo dienomis apie tūkstantis jų spėjo pasitraukti į Rytus.

Žydų persekiojimas Šiauliuose prasidėjo, kai miestą 1941 m. birželio 26 d. užėmė vokiečių kariuomenė. Šalia lietuvių administracijos Šiauliuose įsikūrė ir vokiškos įstaigos: karo komendantūra, slaptoji karo lauko policija ir A operatyvinės grupės 2-asis būrys. Šio būrio vadas Werneris Gottschalkas ėmėsi vadovauti žydų žudynėms.

Pirmosios Šiaulių žydų žudynės buvo įvykdytos 1941 m. birželio 29 d. Kužių miške (12 km nuo Šiaulių). Čia nužudyta keli tūkstančiai Šiaulių miesto ir apskrities žydų ir kitų tautybių komunistų. 1941 m. liepos mėn. netoli Pročiūnų kaimo buvo šaudomi Šiaulių kalėjime įkalinti žydai ir sovietiniai aktyvistai. Dar iki įsteigiant getą buvo sušaudyta apie tūkstantis Šiaulių žydų.

Kartu su areštais ir šaudymais žydai buvo diskriminuojami ir teisiškai. Iš žydų pamažu buvo atimamos pilietinės teisės ir turtas. Jie buvo įpareigoti nešioti Dovydo žvaigždę, viešose vietose galėjo rodytis tik nuo 6 iki 20 valandos. Žydams buvo uždrausta prie savo namų iškelti Lietuvos tautines vėliavas, turėti radijo aparatus, naudotis kitų tautybių asmenų samdomu darbu. Vėliau jiems buvo atimta ir teisė tvarkyti savo turtą.

Geto steigimu Šiauliuose okupacinė valdžia pradėjo rūpintis 1941 m. liepos pirmoje pusėje. Nurodymą organizuoti mieste getą davė Šiaulių miesto vokiečių karo komendantas. Organizuodamas geto steigimą ir žydų perkėlimą į getui skirtus rajonus, Antanas Stankus pasitelkė miesto žydų bendruomenės autoritetus. Getui buvo parinktos dvi vietovės: Kaukazas (Šiaulių priemiestis) ir ruožas tarp Trakų ir Ežero gatvių. Iš pradžių buvo apgyvendintas Kaukazo, o vėliau – Trakų ir Ežero getas. Abiejuose getuose atsidūrė apie 4–5 tūkst. žydų. Galutinai perkelti žydus baigta 1941 m. rugpjūčio 15 d.

1943 m. spalio 1 d. abu Šiaulių getai perduoti SS žinion ir tapo koncentracijos stovyklomis. Dalis žydų perkelti į Daugėlių, Pavenčių ir kitas darbo stovyklas. 1943 m. lapkričio 5 d. sugaudyti ir išvežti į Vokietijos koncentracijos stovyklas (manoma, į Osvencimą) 570 vaikų ir 260 senelių žydų.

1944 m. liepos 15 d. prasidėjo Šiaulių geto likvidacija. Keli tūkstančiai žydų keturiais etapais buvo pervežti į Štuthofio koncentracijos stovyklą. Iš ten vyrai nugabenti į Dachau, o moterys ir vaikai liko Štuthofio koncentracijos stovykloje. 1945 m. gegužės 2 d. koncentracijos stovyklose likusius gyvus žydus išlaisvino amerikiečių kariuomenė. Karo pabaigos sulaukė tik 350–500 Šiaulių žydų.

Lietuvos gyventojų genocidas. IV tomas. 1949 (N–Ž), ats. red. Rita Godliauskienė, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014, 608 p.

Ši knyga – tęstinio leidinio „Lietuvos gyventojų genocidas“ (toliau – vardynas) dalis. Vardyną 1989 metais ėmėsi rengti Sąjūdžio komisija stalinizmo nusikaltimams tirti. Pirmas tomas – 1939–1941 metais nuo sovietinių okupantų nukentėjusių asmenų vardynas – buvo išleistas 1992 metais. Duomenys pirmam tomui buvo surinkti iš žmonių pateiktos autentiškos medžiagos (anketų, laiškų, sąrašų, prisiminimų), 1988–1990 metais siųstos minėtai komisijai, o vėliau, nuo 1991 metų, – Stalinizmo nusikaltimams tirti komisijos pagrindu įkurtam Represijų Lietuvoje tyrimo centrui (toliau – RLTC) prie MA Sociologijos, filosofijos ir teisės instituto. 1997 metais RLTC prijungus prie Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro (toliau – LGGRTC) ir atsiradus galimybei rinkti informaciją iš Lietuvos ypatingojo archyvo (buv. KGB, LSSR vidaus reikalų ministerijos bei LKP istorijos instituto archyvų) dokumentų, buvo sukaupta daug papildomų duomenų apie 1939–1941 metais sovietinių okupan-

tų vykdytą Lietuvos gyventojų terorą. Jais remiantis 1999 metais išleistas papildytas ir patikslintas pirmas vardyno tomas. Jame pateikti duomenys apie 30,5 tūkst. Lietuvos gyventojų, nukentėjusių per pirmąją sovietinę okupaciją.

Antras vardyno tomas skirtas 1944–1947 metų sovietinio genocido aukoms. Tai buvo žiauriausio teroro ir didžiausių netekčių laikotarpis: per šiuos 2,5 metų nužudyta 10,3 tūkst. Lietuvos gyventojų, iš kurių daugiau kaip 2 tūkst. buvo beginkliai kaimo žmonės, suimta ir išvežta į lagerius 49 tūkst., ištremta 10 tūkst. žmonių, į filtravimo lagerius išvežta daugiau kaip 10 tūkst. asmenų. Iš viso per šį laikotarpį nukentėjo daugiau kaip 85 tūkst. Lietuvos gyventojų. Duomenys apie juos pateikti antro vardyno tomo trijose knygos, išleistose 1998–2005 metais. Išsamesnė statistika apie šiose knygos suregistruotas sovietinio režimo aukas pateikta antro vardyno tomo trečioje knygoje.

Trečiame vardyno tome, kurį sudaro dvi knygos, pateikti duomenys apie Lietuvos gyventojus, ištremtus, suimtus ar nužudytus per 1948 metus. Tais metais sovietų valdžia surengė ir kartu su vietos komunistiniais kolaborantais įvykdė masinių trėmimų akciją „Vesna“ („Pavasaris“), kurios metu ištremė daugiau kaip 40 tūkst. žmonių. Lietuvoje per 1948 metus suimta ir išvežta į lagerius 3,5 tūkst., žuvo 1067 partizanai. Iš viso 1948 metais nuo sovietinio režimo vykdytų represijų nukentėjo daugiau kaip 53 tūkst. Lietuvos gyventojų. Išsamesnė statistika apie trečio vardyno tomo dviejose knygos suregistruotas sovietinio režimo aukas pateikta trečio vardyno tomo antroje knygoje.

Ketvirto vardyno tome, taip pat sudarytame iš dviejų knygų, suregistruoti 1949 metais sovietinio režimo represijas patyrę Lietuvos gyventojai. Tai daugiau kaip 33 tūkst. tremtinių, išvežtų į Sibirą per masinių trėmimų akciją „Priboj“ („Bangų mūša“), 5 tūkst.

GULAG'o lagerių kalinių, 1715 nužudytų gyventojų ar žuvusių partizanų. Išsamesnė statistika apie 1949 metais nukentėjusius Lietuvos gyventojus pateikta šioje ketvirto vardyno tomo antroje knygoje.

„...pergyventų jausmų atogarsis: partizano Balčio dienoraštis, laiškai ir eilėraščiai“, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 160 p., iliustr., faks.

Leidinyje publikuojamas Vyčio apygardos partizano Albino Bilinkevičiaus-Balčio dienoraštis, laiškų ir eilėraščių faksimilės.

„Čia parašyti keli žodžiai nėra dienoraštis, nėra visa širdis. Mano širdis pilnesnė ir turiningesnė. Čia yra tik širdies, pergyventų jausmų atogarsis, pašvaistė, šešėlis“, – taip rašė savo dienoraštyje partizanas Baltis. Dienoraštis rašytas 1946–1947 m. Tai autentiškas liudijimas apie tuometinio gyvenimo žiaurumus, už Lietuvos laisvę kovojusių ir nužudytų Vyčio apygardos partizanų vadų

Vardyno rengėjai dėkoja visiems siuntusiems laiškus, anketas, prisiminimus, kitą informacinę medžiagą, ir tikisi sulaukti patikslinimų ir papildymų.

ir eilinių partizanų buitį ir būtį, nuotaikas, begalinę meilę Tėvynei. „Mes it atsiskyrėliai, it atgailautojai merdime miškų tankumynuose, žvalgomės kaip vagiai ar plėšikai paslaptinai iškišę galvas iš krūmų į palaukę, mes išdžiūvusiom nuo saulės gerklėm, suprakaitavę ir sušilę alpstame kelias dienas saulės atokaitoje, rugiuose ar griovyje. Mūsų keliai – tai nesibaigia žvėrių takai miškų tankumynuose, o po tėvynės plentus ir vieškelius važinėja dainuodami prispaudėjai – burloakai, mindo savo kruvinomis kojomis mūsų šventą tėviškės žemę“, – 1947 m. birželį rašė partizanas Baltis.

Dienoraštis išlikęs ne visas. Du sąsiuviniai peršauti – aiškiai matyti kulkos žymė. Skaitytojui pateikiamas iššifruotas dienoraštis, į leidinį įdėtos tik apiplyšusių lapų faksimilės. Dienoraštyje minimi asmenys, kuriuos pavyko nustatyti, iššifruoti leidinio puslapių paraštėse, apie kai kuriuos daugiau duomenų pateikiama atskirai.

Leidinyje pateiktos partizanų būrio vado Alfonso Smetonos-Žygaudo laiškų Balčiui faksimilės, taip pat publikuojamas bendražygės Jonės Jelinskaitės laiškas Balčiui (dėl konspiracijos jis vadinamas Albinute Baltite) ir paties Balčio laiškas jai.

Siekiant išsaugoti autentiškumą ir suteikti skaitytojui galimybę pamatyti kūrybos procese darytus taisymus, perrašymus leidinyje spausdinamos partizano Balčio eilėraščių faksimilės.

Leidinyi skirtas visiems, kurie domisi partizaniniu judėjimu.

Antanas Terleckas, *Lietuvoje iš vėjo ir šalčių žemės sugrįžus*, Vilnius: Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2014, 344 p., iliustr.

Antanas Terleckas

Antano Terlecko, vieno aktyviausio sovietmečio disidentų, knygoje „Lietuvoje iš vėjo ir šalčių žemės sugrįžus“ pateikiamos ištraukos iš jo 1987 m. ir 1988 m. pradžios dienoraščio. Tai epochos lūžio metai. Dienoraštis buvo rašomas konspiracijos sąlygomis: grėsmė, kad jis pateks į KGB rankas, buvo visai reali, todėl apie politinę veiklą dažnai kalbama netiesiogiai, saugantis pakenkti bendražygiams ir pačiai kovai. 1987 m. grįžęs iš paskutinės tremties vietos Kolymoje A. Terleckas nepaisė nuolatinio KGB

persekiojimo ir toliau tęsė pradėtus darbus. Aktyviai įsitraukė į Lietuvos laisvėjimo įvykius, kovojo už okupuotų šalių išsivadavimą, kėlė ir žadino tautinę savimonę, sielojosi dėl grėsmių valstybingumui, reikalavo paleisti politinius kalinius, rengė piketus, mitingus, iš kurių itin reikšmingas 1987 m. rugpjūčio 23-iosios mitingas prie poeto Adomo Mickevičiaus paminklo Vilniuje. Mitinge pirmą kartą viešai buvo sakoma tiesa apie Stalino ir Hitlerio (Molotovo–Ribentropo) paktą, jo slaptuosius protokolus. Tai buvo drąsus ir svarbus žingsnis siekiant atgauti Lietuvos nepriklausomybę. Visą laiką A. Terleckas buvo KGB akiratyje. Pagrindinis jo prievaizdas – pulkininkas Julius Česnavičius.

1988 m. susikūrė Lietuvos persitvarkymo sąjūdis, kuris skelbėsi remias pertvarką ir demokratizavimą. Sąjūdžio steigiamajame suvažiavime A. Terleckas atvirai prabilo apie būtinybę išvesti sovietų armiją, reikalavo nedelsiamo ir nekompromisinio visiškos Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo. 1989 m. A. Terleckas kartu su bendražygiais inicijavo parašų rinkimą, kad iš Lietuvos būtų išvesta SSRS kariuomenė. Talkinant Sąjūdžiui buvo surinkta daugiau kaip 1,5 mln. parašų.

Skaitant šią knygą prieš akis iškyla paskutinių SSRS metų socialinė aplinka, tautos ir valdžios mąstysena ir jos kaita, Lietuvos laisvės lygos narių ir jų bičiulių bendravimas. Apibendrinant galima pasakyti, kad visais atvejais to meto įvykių liudinininkas A. Terleckas turėjo savą lietuvišką kategorišką požiūrį, kurio nė nemėgino slėpti.

2015 m. atmintinos datos ir sukaktys

SAUSIS

Prieš 95 metus, 1920 m. sausio 2 d., Rokiškyje gimė Lietuvos laisvės kovos sąjūdžio (LLKS) Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS Tarybos narys, Vakarų Lietuvos srities štabo viršininkas kapitonas **Vytautas Gužas-Kardas**.

Sausio 13-oji – Laisvės gynėjų diena. 1991 m. sausio 13 d., sovietinei kariuomenei ir specialiesiems daliniams užimant Lietuvos televizijos bokštą bei Radijo ir televizijos pastatus, žuvo 14 laisvės gynėjų, dar beveik tūkstantis žmonių buvo sužeista ar kitaip nukentėjo.

Prieš 90 metų, 1925 m. sausio 21 d., Ukmergės aps. Deltuvos vls. Kadrėnų k. gimė žymus antisovietinio pasipriešinimo dalyvis, kovotojas už tikinčiųjų teises ir buvęs politinis kalinys monsinjoras **Alfonsas Svarinskas**.

Sausio 27-oji – Tarptautinė Holokausto aukų atminimo diena. **Prieš 70 metų**, 1945 m. sausio 27 d., Lenkijoje buvo išlaisvinta Aušvico (Osvencimo) koncentracijos stovykla.

VASARIS

Prieš 90 metų, 1925 m. vasario 7 d., Kauno aps. Rumšiškių vls. Rumšiškių mstl. gimė kunigas, aktyvus kovotojas už Bažnyčios ir tikinčiųjų teises ir Tikinčiųjų teisėms ginti katalikų komiteto narys **Leonas Kalinauskas**.

Prieš 65 metus, 1950 m. vasario 9 d., Vilkaviškio aps. Gižų vls. Vižaidų k. žuvo Tauro apygardos Vytauto rinktinės vadas, vienas pirmųjų partizanų vadų ir apygardos įkūrėjų **Vytautas Gavėnas-Vampyras, Granitas**, jo adjutantas **Stasys Ališauskas-**

Kalinys ir apygardos štabo pareigūnas, rinktinės žvalgybos skyriaus viršininkas **Albinas Švedas-Radastas**.

Prieš 110 metų, 1905 m. vasario 11 d., Utenos aps. Daugailių vls. Juknėnų k. gimė poetas, pedagogas, pagrindinės spaudos redaktorius ir Bendro demokratinio pasipriešinimo sąjūdžio (BDPS) prezidiumo narys **Antanas Miškinis**.

Vasario 16-oji – Lietuvos valstybės atkūrimo diena. 1918 m. vasario 16 d. Vilniuje Lietuvos Taryba pasirašė Lietuvos Nepriklausomybės Aktą. 1949 m. vasario 10–20 d. Radviliškio r. Minaičių k. po Stasio Mikniaus klėtimi įrengtame Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje įvyko visos Lietuvos partizanų vadų suvažiavimas. Organizacija pavadinta Lietuvos laisvės kovos sąjūdžiu (LLKS). **Vasario 16 d.** pasirašyta **LLKS Tarybos Deklaracija** – konstitucinės reikšmės dokumentas, liudijantis Lietuvos valstybės tęstinumą okupacijos sąlygomis.

Prieš 120 metų, 1895 m. vasario 18 d., Biržų aps. Saločių vls. Namajūnų k. gimė tarpukario Lietuvos Respublikos politikas, karininkas ir Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) įkūrėjas **Kazys Škirpa**.

Prieš 95 metus, 1920 m. vasario 20 d., Šakių aps. Lukšių vls. Lukšių k. gimė LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS Tarybos narys, Tauro apygardos vadas kapitonas **Aleksandras Grybinas-Faustas**.

Prieš 90 metų, 1925 m. vasario 24 d., Telšių aps. Žarėnų vls. Smilgių k. gimė Lietuvos laisvės armijos (LLA) vadas Adolfas **Eidimtas-Žybartas, Vygantas**.

Prieš 130 metų, 1885 m. vasario 26 d., Raseinių aps. Kaltinėnų vls. Kutalių k. gimė

1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, Lietuvos Respublikos Prezidentas **Aleksandras Stulginskis**.

Prieš 70 metų, 1945 m. vasario 28 d., Alytaus aps. Merkinės vls. įvyko **Panaros kautynės**.

KOVAS

Kovo 11-oji – Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo diena. Prieš 25 metus, 1990 m. kovo 11 d., Lietuvos Aukščiausioji Taryba priėmė Nepriklausomos valstybės atstatymo aktą.

Prieš 70 metų, 1945 m. kovo 11–12 d., Švenčionių aps. Saldutiškio vls. Labanoro girioje įvyko **Kiauneliškio kautynės**.

Prieš 50 metų, 1965 m. kovo 17 d., Utenos r. Utenos apyl. Papiškių k. svainio Antano Pinkevičiaus sodyboje žuvo paskutinis Aukštaitijos partizanas **Antanas Kraujelis-Siaubūnas**.

Prieš 110 metų, 1905 m. kovo 18 d., Alytaus aps. Nedingės vls. Vadėnų k. gimė LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS Tarybos prezidiumo narys, LLKS Visuomeninės dalies viršininkas pulkininkas **Juozas Šibaila-Merainis**.

Prieš 70 metų, 1945 m. kovo 27 d., Panevėžio aps. įvyko **Ažagų-Eimuliškio kautynės**.

BALANDIS

Balandžio 11-oji – Tarptautinė koncentracijos stovyklų kalinių išlaisvinimo diena. Prieš 70 metų, 1945 m. balandžio 11 d., Vokietijoje buvo išlaisvinti Buchenvaldo kaliniai.

Prieš 65 metus, 1950 m. balandžio 12 d., Utenos aps. Leliūnų vls. Balteniškių k. žuvo Šiaurės Rytų Lietuvos (Kalnų) partizanų srities Visuomeninio skyriaus viršininkas, laikraščio „Aukštaičių kovos“ redaktorius

Bronius Kazickas-Saulius, Krivaitis, Vakarais.

Prieš 70 metų, 1945 m. balandžio 17 d., Utenos aps. Svėdasų vls. įvyko **Vilkabrukių kautynės**.

Prieš 25 metus, 1990 m. balandžio 26 d., protestuodamas prieš Sovietų Sąjungos vykdomą Lietuvos ekonominę blokadą, Maskvoje susidegino **Stanislovas Žemaitis**.

GEGUŽĖ

Prieš 70 metų, 1945 m. gegužės 3 d., iš Lietuvos į Tadžikiją ištremti vokiečių kilmės ar su jais susiję Lietuvos gyventojai (daugiau nei 800 žmonių) – **įvykdytas pirmas pokarinis trėmimas**.

Gegužės 8-oji – Antrojo pasaulinio karo aukų atminimo diena. Prieš 70 metų, 1945 m. gegužės 8 d., nacistinė Vokietija kapituliavo prieš antihitlerinę koaliciją.

Prieš 70 metų, 1945 m. gegužės 12 d., Šakių aps. Lekėčių vls. įvyko **Valkų kautynės**.

Gegužės 14-oji – Pilietinio pasipriešinimo diena. 1972 m. gegužės 14 d. Kaune protestuodamas prieš sovietinę okupaciją susidegino **Romas Kalanta**.

Prieš 70 metų, 1945 m. gegužės 16–17 d., Alytaus aps. Simno vls. įvyko **Kalniškės mūšis**.

Trečiasis gegužės sekmadienis (gegužės 17-oji) – Partizanų pagerbimo, kariuomenės ir visuomenės vienybės diena.

Prieš 110 metų, 1905 m. gegužės 22 d., Kauno aps. Pažaislio vls. Muravos k. gimė tremtinys, pagrindžio sąlygomis išleistų atsiminimų apie tremtį „Bausmė be nusikaltimo“ autorius ir „45 pabaltijiečių memorandumo“ signataras **Alfonsas Andriukaitis**.

Prieš 90 metų, 1925 m. gegužės 30 d., Raseinių aps. Raseinių vls. Pakapurnio k. gimė LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS prezidiumo sekretorius majoras **Petras Bartkus-Žadgaila**.

BIRŽELIS

Prieš 70 metų, 1945 m. birželio 2 d., Alytaus aps. Nemunaičio vls. Nemunaičio vienuolyne partizano priesaiką priėmė 120 Adolfo Ramanausko-Vanago vadovaujamų partizanų.

Prieš 70 metų, 1945 m. birželio 14 d., Alytaus aps. Alytaus vls. Varčios miške įvyko pirmasis Varčios mūšis.

Birželio 14-oji – Gedulo ir vilties diena. 1941 m. birželio 14 d. prasidėjo pirmasis masinis Lietuvos gyventojų trėmimas (išstremta apie 18 tūkst. žmonių).

Prieš 75 metus, 1940 m. birželio 15 d., Alytaus aps. Varėnos vls. Ūtos k. žuvo Pasienio policijos Alytaus baro 6-ojo rajono Ūtos sargybos viršininkas vyr. policininkas Aleksandras Barauskas.

Birželio 15-oji – Okupacijos ir genocido diena. Prieš 75 metus, 1940 m. birželio 15 d., Sovietų Sąjunga okupavo Lietuvą.

Prieš 65 metus, 1950 m. birželio 16 d., Tauragės aps. Gaurės vls. apylinkių Sakalinės miške žuvo 11 Butigeidžio rinktinės Visvydo tėvūnijos partizanų.

Prieš 65 metus, 1950 m. birželio 22–23 d., Vilkaviškio aps. Pilviškių vls. Žiūrų ir Gudelių k. apylinkėse žuvo Tauro apygardos štabo narys Juozas Tamaliūnas-Stumbras, Vytauto rinktinės vadas Anzelmas Algimantas Matusevičius (Matūnas)-Neptūnas ir partizanai Vygandas Matusevičius (Matūnas), Jonas Raulinaitis-Lokys, Juozas Žemaitis-Kantas.

Birželio 23-ioji – Birželio sukilimo diena. 1941 m. birželio 22–28 d. įvyko Birželio sukilimas.

Prieš 70 metų, 1945 m. birželio 23 d., Alytaus aps. Alytaus vls. Varčios miške įvyko antrasis Varčios mūšis.

Prieš 65 metus, 1950 m. birželio 24 d., Žaliamiškio miške prie Lazdijų aps. Leipalingio vls. ir Varėnos aps. Merkinės vls. ribos Vilkiautinio (kitais duomenimis – Karalina-

vos) k. apylinkėse žuvo Dainavos apygardos vadas Lionginas Baliukevičius-Dzūkai, jo adjutantas ir apygardos laikraščio redaktorius Augustas Babrauskas-Radvila, Šarūno rinktinės Juozapavičiaus tėvūnijos vadas Antanas Vailionis-Špokas ir partizanas Anastazas Kaknevičius-Švidrys.

LIEPA

Prieš 65 metus, 1950 m. liepos 5 d., Panevėžio r. Vadoklių apyl. Girelės (vietinių vad. Kačmiškio) miške įrengtame bunkeryje žuvo Vyčio apygardos vadas Alfonsas Smetona-Žygaudas, apygardos štabo Organizacinio skyriaus viršininkas Alfonsas Gritėnas-Skalikas ir apygardos štabo sekretorė Bronė Tarutytė-Berniukas.

Prieš 50 metų, 1965 m. liepos 15 d., Kretingos r. Kūlpėnų apyl. Didžiųjų Žalimų k. žuvo paskutinis Žemaičių apygardos partizanas Pranas Končius-Adomas.

Prieš 70 metų, 1945 m. liepos 22 d., Kelmės vls. įvyko Virtukų kautynės.

Prieš 65 metus, 1950 m. liepos 22 d., Ariogalos r. Priekapės apyl. Daugeliškių miške (netoli Bersėno sodybos) Prisikėlimo apygardos štabo bunkeryje žuvo LLKS Tarybos 1949 m. vasario 16 d. Deklaracijos signataras, LLKS prezidiumo pirmininko trečiasis pavaduotojas, Prisikėlimo apygardos vadas pulkininkas leitenantas Leonardas Vilhelmas Grigonis-Užpalis, Maironio rinktinės būrio vadas Aleksas Meškauskas-Elytė, Paulius, partizanai Vytautas Kuzmickas-Sakaliukas, Juozas Tomkus-Gabrys ir Banga (slapyv.).

RUGPJŪTIS

Rugpjūčio 2-oji – Tarptautinė romų Holokausto atminimo diena. 1944 m. rugpjūčio 2 d. Lenkijoje, Aušvico-Birkenau koncentracijos stovykloje, buvo sunaikintas čigonų

lageris. Nužudyta apie 3000 jame kalintų romų tautybės žmonių.

Prieš 70 metų, 1945 m. rugpjūčio 6–15 d., Alytaus aps. Simno vls. Buktos pelkių ir Žuvinto ežero rajone įvyko **Palių mūšis**.

Prieš 70 metų, 1945 m. rugpjūčio 15 d., Marijampolės aps. Marijampolės vls. Skardupių parapijos klebonijoje įkurta **Tauro apygarda**.

Rugpjūčio 23-ioji – Europos diena stalinizmo ir nacizmo aukoms atminti ir Baltijos kelio diena. 1939 m. rugpjūčio 23 d. buvo pasirašyti SSRS ir Vokietijos sutarčių slaptieji protokolai, kurie nubrėžė Vidurio ir Rytų Europos valstybių padalijimo liniją. 1989 m. rugpjūčio 23 d. Lietuvos persitvarkymo sąjūdis kartu su Estijos ir Latvijos liaudies frontais surengė „Baltijos kelio“ akciją, kurios metu 2 mln. žmonių, reikalaudami nepriklausomybės, susikibo į nenutrūkstamą grandinę nuo Vilniaus iki Talino.

Prieš 80 metų, 1935 m. rugpjūčio 27 d., Telšių aps. Luokės vls. Kaunatavos k. gimė Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras, aktyvus antisovietinio pasipriešinimo dalyvis **Liudvikas Simutis**.

Rugpjūčio 31-oji – Laisvės diena. 1993 m. rugpjūčio 31 d. iš Lietuvos buvo išvesta Rusijos kariuomenė.

Prieš 70 metų, 1945 m. rugpjūčio mėn., įkurta 4-oji LLA **Vytauto apygarda**.

RUGSĖJIS

Prieš 70 metų, 1945 m. rugsėjo 16 d., įkurtas Lietuvos išlaisvinimo komitetas (LIK).

Rugsėjo 23-ioji – Lietuvos žydų genocido diena. 1943 m. rugsėjo 23 d. sunaikintas Vilniaus getas. Iš beveik 40 tūkst. Vilniaus geto kalinių žydų nacių okupacijos pabaigos sulaukė tik 2–3 tūkst.

Prieš 65 metus, 1950 m. rugsėjo 27 d., Kazlų Rūdos r. Ardzijauskų k. žuvo Tauro

apygardos Žalgirio rinktinės vadas lt. **Feliksas Žindžius-Tigras**.

Rugsėjo 28-oji – Tuskulėnų aukų atminimo diena. 1944 m. rugsėjo 28 d. KGB rūmuose Vilniuje buvo nužudytos pirmosios aukos, kurių palaikai užkasti buvusio Tuskulėnų dvaro teritorijoje.

SPALIS

Prieš 130 metus, 1885 m. spalio 1 d., Marijampolės aps. Balbieriškio vls. Balbieriškio mstl. gimė tarpukario Lietuvos Respublikos politikas, Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto (VLIK) pirmininkas prelatas **Mykolas Krupavičius**.

Spalio 16-oji – Mažosios Lietuvos gyventojų genocido diena. 1944 m. spalio mėn. pagrindinėje Mažosios Lietuvos dalyje pradėtas vykdyti gyventojų genocidas – per 300 tūkst. gyventojų nužudyta, 100 tūkst. ištremta.

LAPKRITIS

Prieš 75 metus, 1940 m. lapkričio 17 d., Berlyne (Vokietija) buvo įsteigta antisovietinio pasipriešinimo organizacija **Lietuvių aktyvistų frontas (LAF)**.

Prieš 100 metų, 1915 m. lapkričio 23 d., Rokiškio aps. Obelių vls. Vaičėnų k. gimė Vytauto apygardos vadas **Balys Vaičėnas-Liubartas, Lordas**.

GRUODIS

Prieš 70 metų, 1945 m. gruodžio 1 d., Utenos aps. Utenos vls. Biliakiemio k. žuvo Vytauto apygardos vadas **Vladas Mikulėnas-Liepa**, būrio vadas **Algirdas Katinas**, apygardos štabo ryšininkas **Jurgis Katinas** ir sodybos šeimininkas **Juozas Adomaitis**.

Prieš 90 metų, 1925 m. gruodžio 20 d., Buenos Airėse (Argentina) gimė neginkluotojo antisovietinio pasipriešinimo dalyvis,

Lietuvos laisvės lygos narys ir „45 pabaltijiečių memorandumo“ signataras **Zigmas Širvinskas**.

2015 METAIS TAIP PAT MINIME:

Prieš 100 metų, 1915-aisiais, Vilkaviškio aps. Pilviškių vls. Gulbiniškių k. gimė partizanų pulkininkas, Tauro apygardos vadas **Antanas Baltūsis-Žvejys**.

STANISLOVAS BUCHAVECKAS

*LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas*

ALFREDAS RUKŠĖNAS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas-programų koordinatorius*

VYTAUTAS TININIS

*Humanitarinių mokslų daktaras,
LGGRTC Istorinių tyrimų programų skyriaus
vyriausiasis specialistas*

ŽURNALO „GENOCIDAS IR REZISTENCIJA“ AUTORIŲ DĖMESIUI

Tekstas turi atitikti moksliniam straipsniui keliamus reikalavimus: nurodomas tyrimų tikslas, objektas, metodas, pateikiamos išvados ir trumpa santrauka lietuvių kalba vertimui į anglų kalbą; įvadinėje dalyje turi būti istoriografijos apžvalga.

Žurnalo „Genocidas ir rezistencija“ redakcijos adresas:

Didžioji g. 17
LT-01128 Vilnius

Adresas internete: www.genocid.lt
Elektroninis paštas arunas.bubnys@genocid.lt
Faksas (8 5) 279 1033
Telefonai: (8 5) 266 1521, (8 5) 279 1038

Ketvirtame viršelio puslapyje –
paminklas 1952 05 20 žuvusiems Dainavos apygardos
Kazimieraičio rinktinės Vytauto tėvūnijos partizanams.
Aut. skulptorius Jonas Jagėla.
Atidengtas 2014 09 07 Perlojos Švč. Mergelės Marijos ir
Šv. Pranciškaus Asyžiečio bažnyčios šventoriuje

GENOCIDAS IR REZISTENCIJA
LGGRTC leidinys
2014, 2(36)

Viršelio dailininkas *Alfonsas Žvilius*
Redaktorės *Rima Dulkienė, Teresė Frankienė ir Inga Miklovytė*
Maketuotoja *Danutė Navickienė*

2014 12 05. Tiražas 200 egz. 9 sp. l.
Išleido Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17, LT-01128 Vilnius
www.genocid.lt
Spausdino Standartų spaustuvė, S. Dariaus ir S. Girėno g. 39, LT-02189 Vilnius